T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-CERRAHPAŞA
ADLİ TIP VE ADLİ BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Danışman
Prof. Dr. Gökhan Oral

SAVAŞ VE ZORUNLU GÖÇ NEDENİYLE YAS MAĞDURU OLMUŞ ÇOCUKLARDA BABA KAYBININ İZLERİ

SOSYAL BİLİMLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİLARA AKAY

İSTANBUL, 2022

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-CERRAHPAŞA
ADLİ TIP VE ADLİ BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Danışman
Prof. Dr. Gökhan Oral

SAVAŞ VE ZORUNLU GÖÇ NEDENİYLE YAS MAĞDURU OLMUŞ ÇOCUKLARDA BABA KAYBININ İZLERİ

SOSYAL BİLİMLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİLARA AKAY

İSTANBUL, 2022

SAVAŞ VE ZORUNLU GÖÇ NEDENİYLE YAS MAĞDURU OLMUŞ ÇOCUKLARDA BABA KAYBININ İZLERİ

ÖZET

Çocuk gözünden baba kaybı deneyimini sunmayı hedefleyen bu çalışmada, "Savaş ve zorunlu göç nedeniyle baba kaybı yaşayan Suriyeli çocukların yas deneyimleri nasıldır?" sorusundan yola çıkılmıştır. Bu doğrultuda çalışma, yas sürecinin kişiye özgü ve eşsiz bir süreç olduğu görüşüne dayanarak çocukların öznel deneyimlerini sunmaktadır. Yaşları 10 ila 18 arasında değişen beş erkek ve beş kız çocuğu olmak üzere toplam 10 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada deneyimlerin keşfedilmesi hedeflendiğinden, kendi bütünlüğü içinde gelişen; bir konu, süreç, toplumsal sistem ve benzeri durumlar hakkında keşif yapmayı ve ele aldığı duruma ilişkin derin bir kavrayış ortaya koymayı hedefleyen nitel araştırma deseni ve Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (YFA) yöntemi tercih edilmiştir. Bu doğrultuda çalışma, savaş ve zorunlu göçe bağlı baba kaybı yaşayarak yas mağduru edilmiş çocukların; kayıp deneyimleri, değişen yaşam düzenlerine etkileri, duygular ve anlamlandırma biçimleri üzerine odaklanılarak çocukların fenomenolojik dünyasını yedi üst tema: (1) travmatik kayıp deneyimi, (2) babayla aradaki ilişkinin özellikleri, (3) babayla ilgili bağlantı nesneleri, (4) baba kaybının ardından değişen yaşam özellikleri, (5) baba kaybına yönelik duygular, (6) aile içinde babayı yâd etme ve (7) genel onarı ve başa çıkma çabaları, ile sunmaktadır. Sonuçlar, baba kaybının çocukların yaşamında hâlâ güçlü bir etki bıraktığına ve çocukların yaslarının çözümlenmediğine işaret etmektedir. Devam eden savaşlar vb. örseleyici eylemler sebebiyle yas mağduru edilen çocukların küçük bir temsili olarak, çalışmanın katılımcılarının baba kaybı fenomenine yönelik bir ayna tuttuğu düşünülmektedir. Çocukların kayıp ve eşsiz yas deneyimleri aracılığıyla baba kaybını ele alan bu çalışmanın onları nasıl destekleyebileceğimize dair bir çerçeve sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Zorunlu Göç, Çocuklarda Yas, Baba Kaybı, Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz

TRACES OF THE LOSS OF A FATHER IN CHILDREN WHO HAVE BEEN VICTIM OF MOURNED DUE TO WAR AND FORCED MIGRATION

ABSTRACT

This study, aims to present the experience of the loss of a father from the perspective of the child, “How are the grieving experiences of Syrian children who lost their father due to war and forced migration?” from the question. In this direction, the study presents the subjective experiences of children based on the view that the grieving process is individual and unique. In-depth interviews were conducted with a total of 10 participants, five boys and five girls, aged between 10 and 18. Since it is aimed to discover experiences in the study, developing in its integrity; a subject, process, social system, etc. qualitative research design and Interpretive Phenomenological Analysis (IPA) method, which aims to make discoveries about the situations and to reveal a deep understanding of the situation they are dealing with, were preferred. In this study carried out in this direction, the children who mourn the loss of their fathers due to war and forced migration; focusing on loss experiences, changing lifestyles, emotions and ways of making sense, it determined the phenomenological world of children with seven main themes: (1) the experience of traumatic loss, (2) the characteristics of the relationship with the father, (3) objects of connection related to the father, (4) after the loss of the father changing life characteristics, (5) feelings about the loss of a father, (6) remembrance of the father in the family, and (7) general repair and coping efforts. The results indicate that the loss of a father still leaves a strong impact on children's lives and the children's grief has been unresolved. Ongoing wars, as a small representation of children, who are grieving because of traumatic acts, the participants of the study are thought to hold a mirror to the phenomenon of father loss. This study, which addresses the loss of a father through children's experiences of loss and unique grief, is expected to provide a framework for how we can support them.

Keywords: War, Forced Migration, Grief in Children, Loss of Father, Interpretative Phenomenological Analysis

ÖNSÖZ

"Kalemle yazmayı öğreten, böylece insana bilmediğini bildiren Rabbin sonsuz kerem sahibidir." (Alak / 5-6)

Desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, engin bilgi birikimini benimle paylaşan ve öğrencisi olduğum için çok şanslı hissettiğim kıymetli danışmanım, Prof. Dr. Gökhan ORAL'a kalpten teşekkürlerimi sunarım. Bu zorlu tez çalışması yolculuğumda ışık tutan rehberliğiyle daha kararlı ve isabetli adımlar atmamı sağlayarak, engelleri aşmamda beni daha güçlü kıldığı ve başarmaya olan inancımı artırdığı için her daim minnetlerimle…

İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitü Müdürü Prof. Dr. Erdinç ÖZTÜRK'e, yüksek lisans eğitimimde ve jürimde yer alan hocalarıma, desteğini her daim hissettiğim sevgili Arş. Gör. Dr. Filiz Ekim ÇEVİK'e, değerli katkıları için teşekkürlerimi sunarım…

Görüşmelerde bana eşlik eden, Uzman Klinik Psikolog Merve Melek ERCAN'a çocukları olası kötü durumlardan korumak için özverili desteği ve bu zorlu süreçte yanımda olduğu için teşekkürlerimi sunarım… Görüşmelerde tercümanlık yapan Zübeyde ÖZBAY'a, değerli katkılar sunan çocuk ve ergen ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanı Uzm. Dr. Berna AYGÜN'e, Yetim Vakfı ARGE ve Strateji Koordinatörü Sayın Şevket KALKAN'a, Yetim Vakfı Mütevelli Heyet Üyesi Sn. Mehmet GÜLSATAR'a ve Yetim Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Sn. Murat YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım…

Yıllardır her koşulda benimle olan Kübra YALAZAN'a, bana güç veren Derya IŞIK'a, desteğini her zaman hissettiğim, adı gibi kolaylaştıran Yüsra AK'a ve bu zorlu yolculukta her

zaman yanımda olan, dua ve güzel dileklerini bir an olsun esirgemeyen ve düştüğümü hissettiğimde beni ayağa kaldıran çok sevgili arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Benimle sevinip benimle endişelenen, varlığına şükrettiğim kıymetli annem Hatice AKAY'a, desteğini esirgemeyen babam Ferhat AKAY'a, biriciğim, canım kardeşim Eymen AKAY'a ve buraya sığdıramadığım benimle olan herkese çok teşekkür ederim.

En büyük hassasiyetim, incitirim endişesiyle her adımımı özenle atmaya çalıştığım çocuklar, bu serüvende sizleri anlayabilmek benim için eşsiz bir deneyimdi. Görülmeyen, görülse de es geçilebilen siz çocukların bir temsili olarak bu çalışmayla sesinizi duyurabilmek en büyük temennim... Güçlerine hayranlık duyduğum çocuklar, bu serüvende benimle olduğunuz için minnettarım…

Mayıs, 2022

İçindekiler

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **ix**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **x**
KISALTMALAR ..... **xi**
1. GİRİŞ VE AMAÇ **1**
2. GENEL BİLGİLER **4**
Birinci Bölüm: Savaşın İçinde Çocuk Olmak
2.1. Savaş ve Bölgesel Çatışma; Psikososyal Sonuçları 4
2.2. Göç, Zorunlu Göç; Psikososyal Sonuçları 10
2.3. Savaş ve Zorunlu Göçte Çocuk İhlalleri ve Suriyeli Çocuk Göçmenler 16
İkinci Bölüm: Savaş ve Zorunlu Göçün Bir Sonucu: Kayıp ve Çocuk Gözünden Yas
2.4. Kayıp, Yas Reaksiyonu ve Travmatik Yas 24
2.4.1. Kuramların Perspektifinde Yas 29
2.5. Çocuk Gözünden Yas, Ebeveyn Kaybı, Yas ve Savunma Yanıtları 34
2.6. Yas Sürecini Etkileyen Faktörler 40
2.6.1. Kişiye Özgü Özellikler 42
2.6.2. Kaybın Oluş Biçimi 45
2.6.3. Kaybedilen Kişiyle Aradaki İlişkinin Dokusu 46
2.6.4. Sağ Kalan Ebeveynle Ortak Yas 48
2.6.5. Aile Bağları ve Dayanıklılığı 51
2.6.6. İçinde Bulunulan Toplumun Yas Tutumu: Kültür ve İnançlar 53
Üçüncü Bölüm: Çocuğun Yaşamında Babanın Rolü ve Baba Kaybının İzleri
2.7. Medeniyet Tarihinde Baba Kavramı ve Babanın Rolü 56
2.8. Gelişimsel Perspektifte Babanın Rolü 61
2.9. Baba Kaybının İzleri 69
3. GEREÇ VE YÖNTEM **73**

3.1. Çalışmanın Yöntemi 73
3.2. Katılımcı Seçimi 74
3.3. Çalışmanın Uygulanışı 76
3.4. Veri Analizi 77
3.5. Sınırlılıklar 78
3.6. Güvenilirlik 78
4. BULGULAR 81
4.1. Travmatik Kayıp Deneyimi 82
4.1.1. Kayıp Haberi 82
4.1.2. Baba Kaybını Adlandırma 83
4.2. Babayla Aradaki İlişkinin Özellikleri 84
4.2.1. Diğerlerinden Dinlenen Baba 84
4.2.2. Babayla İlgili Anıların Yorumlanması (Yüceleştirme) 85
4.2.3. Eşsiz Baba 86
4.3. Babayla İlgili Bağlantı Nesneleri 87
4.3.1. Bağlantılı Nesnelerde Babayla İlişkiyi Sürdürme 87
4.3.2. Baba Ocağı 88
4.3.3. Deniz 88
4.4. Baba Kaybının Ardından Değişen Yaşam Özellikleri 89
4.4.1. Baba Kaybının Ardından Başlatılan Zorunlu Göç 89
4.4.2. Yoksunluk, Yoksulluk ve Istırap 90
4.4.3. Yerleşik ve Mensubiyet 91
4.4.4. Değişen Roller ve Babalık İşlevleri 92
4.4.5. Diyalogda Hiyerarşi 92
4.5. Baba Kaybına Yönelik Duygular 93
4.5.1. Babasızlığın Utancı 93
4.5.2. Bilinen Sır 94

4.5.3. Zafiyet 95
4.6. Aile İçinde Babayı Yâd Etme 95
4.6.1. Travmatik Olayla İlgili Konuşma Yasağı 95
4.6.2. Annem Üzülmesin 96
4.6.3. Yas Çalışmasına Yönelik Ritüel Azlığı/Yoksunluğu 97
4.7. Genel Onarı ve Başa Çıkma Çabaları 98
4.7.1. İnkâr 98
4.7.2. Özdeşleşme 99
4.7.3. Rövanş 99
4.7.4. Babam Olsaydı Olmazdı 100
4.7.5. Rüyalar ve Hayaller 101
4.7.6. Suçluluk Hissi ve Avuntu 102
4.7.7. Baba Kabri 102
5. TARTIŞMA 104
5.1. Travmatik Kayıp Deneyimi 106
5.2. Babayla Aradaki İlişkinin Özellikleri 108
5.3. Babayla İlgili Bağlantı Nesneleri 112
5.4. Baba Kaybının Ardından Değişen Yaşam Özellikleri 116
5.5. Baba Kaybına Yönelik Duygular 122
5.6. Aile İçinde Babayı Yâd Etme 123
5.7. Genel Onarı ve Başa Çıkma Çabaları 127
6. SONUÇ 139
KAYNAKLAR 152
EKLER 172
EK-1: ETİK KURUL İZNİ 172
EK-2: KURUM İZNİ 173
EK-3: TÜRKÇE / ARAPÇA EBEVEYN ONAM FORMU 174
EK-4: TÜRKÇE / ARAPÇA ÇOCUK ONAM FORMU 176
EK-5: GENEL BİLGİ FORMU 178

EK-6: GÖRÜŞME SORU TEMALARI..... 179
ÖZGEÇMİŞ..... 180

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo I: Katılımcı Bilgileri……...……..73

Tablo II: Temalar……...…….....78

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil I: Baba Katılımı Modeli……...……65

KISALTMALAR

AİHS :Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

APA :Amerikan Psikiyatri Birliği

BM :Birleşmiş Milletler

ÇHS :Çocuk Hakları Sözleşmesi

EUROSTAT :Avrupa Topluluğu İstatistik Ofisi

GİGM :Göç İdaresi Genel Müdürlüğü

IOM :Uluslararası Göç Örgütü

İHEB :İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

KVKK :Kişisel Verilerin Korunması Kanunu

md. :Madde

s. :Sayfa

TÜİK :Türkiye İstatistik Kurumu

TSSB :Travma Sonrası Stres Bozukluğu

UNHCR :Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği

UNICEF :Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu

UN-IGME :Birleşmiş Milletler Kuruluşlar Arası Çocuk Ölümleri Tahmini Grubu

vb. :Ve benzeri

ve ark. :Ve arkadaşları

YUKK :Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu

YFA :Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz

1. GİRİŞ VE AMAÇ

Ölümü ifade eden kayıp, yaşam içinde sahip olunan en zor deneyimlerden biridir. Bu deneyim sonrası dünyayı yeniden anlamlandırmak, kaybedilen kişi olmadan yaşamayı öğrenmek için elbette yas tutmak gereklidir (Bowlby, 1960; Dyregrov ve ark., 2015; Freud, 1917; Worden, 2009). Yas tutmak, değişen dünyanın anlamlarını yeniden bulmayı, kaybın yokluğuna uyum sağlamaktan geçerek yaslı kişinin, kaybedilen kişinin olmadığı bir yaşama uyanmasını sağlamaktadır (A. Freud, 1960). Yaslı kişi; kaybedilenle mevcut ilişkileri kademeli olarak kesmek, kaybedilenin zihinsel temsilini oluşturabilmek ve sürdürebilmek, bu ilişkiyi şimdiki zaman etkileşiminden anı etkileşimine taşıyarak yeniden tanımlamak ve kaybedilenin olmadığı yaşama uyum sağlamak için birtakım yollar izlemektedir.

Çocukluk çağında yaşanan kayıp deneyiminin yası, yetişkinlik dönemindeki yasa benzeyebileceği gibi farklı bir seyir de izleyebilmektedir (Lindemann, 1944). Kayıp deneyimi yaşayan çocuğun bu uyum döneminde nasıl bir seyir izlediği ise oldukça önemlidir. Farklı türleri de kapsayabildiği gibi, genellikle yasın iki türlü seyir izlendiği yönünde fikir birliği bulunmaktadır. Kayıp deneyiminin sonucunda yas, doğal olarak çerçevelenmiş süre ve tepkileri izliyorsa, normal kabul edilmekte ve terapötik müdahaleleri gerektirmemektedir. Ancak yas, normal kabul edilen çerçeveden belirgin bir sapma izliyorsa, anormal kabul edilmekte ve terapötik müdahaleleri gerekli kılmaktadır. Bu seyirdeki yas ise kaybı deneyimleyen çocuğun psişik bütünlüğünü tahrip ederek yaşamında onarılması güç bir iz bırakabilmektedir. Bu izin derinliğini belirlemede bir dizi faktör mevcutken, merkezi konumda kaybedilen kişi ve kayıp yaşayan arasındaki ilişkisel bağ yatmaktadır (Stroebe ve ark., 2005). Tıpkı çocukluk çağında baba kaybı gibi, kaybın başrolü sevilen ve yakın birine aitse şüphesiz bu kayıp çocuk için yas deneyiminin en zorlu halidir.

Baba kaybının yası zor bir deneyim olsa da bu kaybın oluş biçimi, yas deneyiminin çocuklarda bırakabileceği izin derinliğinde belirleyicidir. Kayıp, hastalık gibi nedenlerden kaynaklı olağan bir biçimde meydana gelebileceği gibi, dış etkenlere bağlı, savaş ve çatışma gibi nedenlerden ötürü ani ve dehşet verici biçimlerde de meydana gelebilmektedir (Stroebe ve Stroebe, 1987). Dünya genelinde, savaş ve çatışmalar nedeniyle yaşanan kayıpların baba kaybına neden olan faktörlerin başında geldiği bilinmektedir. Terör, savaş, iç çatışmalar gibi kitlesel travmalar nedeniyle milyonlarca çocuk babalarını, travmatik kayıp olarak da kabul edilen (Prigerson ve ark., 1999; Jacobs, 1999), ani ve dehşet verici bir biçimde kaybetmekte ve travmatik deneyimler yaşamaktadır (Hassan ve ark., 2016). Savaş, işkence, silahlı çatışmalar ve toplu kazalar gibi kitlesel travma yaratan olaylar sonucu yaşanan baba kaybı ise biyopsikososyal sorunlar açısından çocukları derin bir krize sürüklemektedir. Krizleri inşa eden fenomenlerden savaş nedeniyle; çatışmalar, bombalama, yoğun açlık, fizyolojik kalıcı veya kısmi kayıplar, sevilen kişilerin kaybı gibi örseleyici yaşantılar, akabinde doğan zorunlu göç ve göç edilen bölgede; refakatsizlik, güvencesizlik, suç korkusu, ekonomik yoksunluklar, dil bariyerleri, ırkçılık gibi çoklu dezavantajlar yaşanabilmektedir. Savaş ve zorunlu göçün meydana getirdiği baba kaybına eşlik eden tüm bu dezavantajlar, bir görev niteliğindeki yasın normal seyretmesine engel olarak komplike hale yatkınlaştırabilmektedir (Dyregrov ve ark., 2015).

Yüzyılı aşkın bir süredir, baba kaybı nedeniyle gelişen çocuk yasları üzerine yapılan araştırmalar, yasın statik özelliklerinin yanı sıra kişiye özgü eşsiz bir deneyim olduğunu kanıtlamaktadır. Bu deneyimi eşsiz kılan çok sayıda faktör ve yasın yetişkinlerden daha farklı bir seyir izlemesini sağlayan nedenler örüntüsü bulunmaktadır. Çocukların; yaş ve işledikleri gelişim evresi, kaybedilen kişiyle aradaki ilişkilerinin dokusu gibi bireysel farklılıkları, kaybın oluş biçimi, ailevi ve sosyal destek, kültürel ve dini motivasyon gibi çevresel kaynakları

çocukların yas deneyimlerinin doğasını ve yas ifadelerini kendilerine özgü varyasyonlarıyla şekillendirmektedir (Bowlby, 1980; Furman, 1964; Goodman, 1999; Willis, 2002).

Çocukluk çağında kayıp ve yas üzerine güçlü bir literatür mevcut olmasına rağmen, literatürün büyük bir diliminin çocukluk çağında ebeveyn kaybı bağlamında, anne kaybını ve sonuçlarını ele aldığı görülmüştür. Baba kaybının çocuğun yaşamındaki uzun vadeli etkisi hakkında bilinenlerin çoğu, farklı yaş aralıklarında ve bir cinsiyet grubuna odaklanarak yetişkinlerden toplanan araştırmalara dayanmaktadır. Özellikle çocuklukta baba kaybını nitel yöntem tercih ederek Yorumlayıcı Fenomenolojik Analizle (YFA) ele alan kısıtlı çalışma bulunmaktadır. Çocuklukta baba kaybı yasını nitel yöntemlerle kısıtlı çalışma ele aldığından, çalışmaya dahil edilen çocukların baba kaybına yönelik yaptıkları atıflar ve ifadelerinin, doğası oldukça karmaşık ve kümülatif bu deneyime ilişkin ek bulgular sunarak, mevcut anlayışımıza katkı sağlayacağı düşünülmekte ve gelecekteki araştırmalar için yol gösterici olması hedeflenmektedir.

Son olarak çocukların savaş ve zorunlu göç nedeniyle hayati tehditlerle karşı karşıya kaldıkları, göçmen, yaş, cinsiyet, baba kaybı gibi bireysel ve sosyal yaşamlarına ilişkin pek çok mağduriyet yaşadıkları görülmüştür. Çocuklara yadsınamaz bir mağduriyet yaşatan kümülatif kayıplar ve çoklu çocukluk çağı travmaları, adli bilimlerle ilişkili olan; psikiyatri, psikoloji, sosyoloji, çocuk gelişimi, hukuk, ve viktimoloji gibi birçok alanla iç içedir. Bu mağduriyetlerin doğurabileceği sonuçların, adli bilimler açısından incelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Çalışmada, çocukların ivedilikle müdahaleleri gerektiren durumlarla karşı karşıya kaldıklarına dair sunulacak kanıtların, çocukların temel haklarına ket vuran bu mağduriyetlerin önlenmesi ve giderilmesine yönelik geliştirilecek stratejilere yardımcı olacağı ve adli bilimler alanına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. GENEL BİLGİLER

Birinci Bölüm: Savaşın İçinde Çocuk Olmak

Tarih sahnesinde her daim yıkıcı etkiler bırakan savaşlar; kültürel, sosyal ve insana temas eden başlı başına derin izlerini insan, bilhassa da çocuklar üzerinde bırakabilmektedir. Savaşı; başlatan, sürdüren ve sonlandıran nedenlerle ilgilenen bilim dallarının yanı sıra çalışmanın ilk bölümünde savaşın etkileriyle doğrudan karşılaşan ve spesifik olarak, savaşın en çok örseleneni olan çocuklardaki etkileri irdelenecektir. İlk bölümün ana gövdesi tematik olarak yapılandırılmış olup; savaşın içinde çocuk olmak başlığı altında; savaşın etkileri ve psikososyal sonuçları, savaşa eşlik eden zorunlu göç ve kayıplar ve tüm bu kümülatif yaşantıların doğurduğu hak ihlalleri mevcut veriler ve literatür eşliğinde değerlendirilecektir. Savaş gibi yıkıcı eylemlerin çocukların ruhsal iyi oluş ve gelişimleri üzerindeki etkisini anlamaya çalışılacak ve de en önemlisi, savaş deneyiminin çocuklar üzerindeki etkileri özel dikkat gerektiren bir yaklaşımla ortaya koyulacaktır. İnsanların temel haklarını şekillendiren ve korumayı amaç edinen uluslararası dayanaklar çerçevesinde savaş ve çatışmalar nedeniyle mağdur edilmiş çocuklar bu yaklaşımın zeminini oluşturmaktadır. Bu bölümde spesifik olarak Suriyeli çocukların yaşam refahlarının ne ölçüde olduğunun irdelenmesi hedeflendiğinden ve Suriyeli nüfusa en çok ev sahipliği yapan ülke unvanına sahip Türkiye Cumhuriyeti'nin tanıdığı haklar kapsamında da Suriyeli çocukların mevcut durumu entegre biçimde değerlendirilecektir.

2.1. Savaş ve Bölgesel Çatışma; Psikososyal Sonuçları

İnsan, anne karnında yaşama hazırlık sürecini tamamladıktan sonra dış dünyayla karşılaştığı andan itibaren hayatta kalmak için onu hayatta kalmaya iten güdülerle beraber çeşitli davranış biçimleri geliştirmektedir. İnsana özgü olan bu davranış biçimlerinden biri de savaş gibi şiddet içeren eylemlerdir. Bu tür eylemler yapısı itibarıyla yıkıcıdır (Varlık, 2013).

Süresi, şiddeti, maruz kalan kitle, coğrafi bölge, aracı unsurlar ve kullanılan yöntemler günden güne değişse de insan üzerinde olumsuz etkiler bıraktığı gerçeği değişmemektedir.

Savaşın geçmişi en az insanın varlığı kadar eskiye dayanmakta ve varlığını dinamik biçimde halen korumaktadır. Savaşlar üzerinde; psikoloji, siyaset, hukuk gibi bilim alanları dönem dönem kendi disiplinleri çerçevesinde çeşitli tanımlamalarda bulunmakta ancak uluslararası alanda savaş üzerinde uzlaşılmış tek tip tanım henüz mevcut olmamaktadır (Varlık, 2013). Savaşa ilişkin yapılan çeşitli tanımlamalara karşın Carl von Clausewitz'ın (1950) ortaya koyduğu sistematik tanımlama ise öne çıkmaktadır. Onun perspektifinde savaş çoğunlukla; ekonomik, dini, siyasi vb. nedenlerden kaynaklanan karşıt iradelerin çatışması sonucu meydana gelen yıkıcı eylemleri kapsamaktadır. Karşıt taraflardan biri; askeri güç, silah, ekonomi vb. unsurlarla diğerine tahakküm ederek kendi iradesine boyun eğdirme nihai amacını barındırmaktadır. Temelinde yatan "onlar üstün olmadan ben olmalıyım" endişesi beraberinde getirdiği yıkıcılığın etkisini bütün insanlığa yaşatmaktadır (Clausewitz, 1950, s. 13).

Güncel durumda nüfus artışı gibi nedenlerle ilişkili olarak savaş; köktendincilik, milliyetçilik, aşiretçilik ve gün yüzüne çıkan ideolojilerle tarih sahnesindeki varlığını büyüyerek korumaktadır. Değişen dünya düzeni ve sistemiyle birlikte mikro etkili bölgesel çatışmalar yerini makro etkili küresel savaşlara bırakmaktadır. Dolayısıyla savaşın etkileri daha büyük bir kitleye nüfuz etmekte ve buna bağlı olarak savaş nedeniyle mağdur konumunda yer alan sivil insan sayısı giderek artış göstermektedir (Shaw, 2013). Savaş nedeniyle meydana gelen kolektif sorunlar, yetişkinlere kıyasla çocukları daha çok dezavantajlı konuma getirmekte ve hayatlarını kaybetmektedirler (Hassan ve ark., 2016). Dünya genelinde savaşla ilişkili olarak son 10 yılda; iki milyon çocuğun hayatını kaybettiği, bir milyon çocuğun ebeveyn kaybı yaşadığı, dört milyon çocuğun yaralanmalar nedeniyle fiziksel engele sahip olduğu ve 12 milyon çocuğun ise zorla yerinden edildiği tahmin edilmektedir (Barenbaum ve ark., 2004;

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF], 1996). Güncel veriler incelendiğinde savaş yaşantılarına bağlı çocuk mortalite hızının ivme kazandığı görülmektedir. Plunket ve Southall'a (1998) göre çocukların %95'i yetersiz beslenme ve hastalıklar, %5'i ise fizyolojik travmalardan ötürü sayısı iki milyonu aşan çocuk savaş bölgesinde hayatını kaybetmektedir. Günümüzde ise 2011 yılında başlayan ve halen devam eden Suriye İç Savaşı nedeniyle son 10 yılda 12 bin çocuğun hayatını kaybettiği veya yaralandığı belirtilmektedir (Birleşmiş Milletler Kuruluşlar Arası Çocuk Ölümleri Tahmini Grubu, [UN-IGME], 2021).

Savaşlar; oturulan muhitin tahribi, bombalamalar, aile üyelerinin ve yakınlarının kaybı, yaralanmalar sonucu fiziksel fonksiyonların yeterli düzeyde kullanılamaması ya da tamamen yitirilmesi gibi kolektif sorunlarla çocukları mücadele etmek durumunda bırakmaktadır (Dyregrov ve ark., 2002). Savaş süresince ve sonrasında; katliamlar, yargısız infaz, rehin alma, cinsel şiddet ve işkence gibi tahrip edici yaşantıların (Hassan ve ark., 2016) yanı sıra temel fizyolojik gereksinimlere erişememe gibi hayati risk faktörleriyle çocukları karşı karşıya bırakabilmektedir (Dyregrov ve ark., 2002). Çocuklar, bu hayati risk faktörlerini kapsayan; su ve gıda gibi temel ihtiyaçlar, barınma, eğitim, çocuk sağlığı vb. hizmetlerden mahrum bırakılmaktadırlar (Hassan ve ark., 2016). Savaşın beraberinde getirdiği güç durumlar yalnızca bunlarla sınırlı kalmamaktadır. Kaos ortamı içerisinde dikkatlerden kaçmaları, düşük maliyetlerle bakım ihtiyaçlarının karşılanabiliyor olması, kolay biçimde tehditlere açık olmaları gibi etmenler çocukların feda edilmeye uygun oldukları düşüncesine itmekte ve çocukları yoğun sömürülere açık hale getirmektedir. Özellikle ebeveyn ya da koruyucu bakım verenlerin kaybı nedeniyle gelişen otorite boşluğu onları şiddet eylemlerinin öznesi haline getirebilmektedir (Shaw, 2013). Bu doğrultuda savaş bölgesinde yaşayan ya da yurdundan savaş nedeniyle ayrılmış çocukların; kaçırıldığı, kandırıldığı, aile veya bakım verenlerden satın alındığından söz edilmektedir (Barenbaum ve ark., 2004). Savaş nedeniyle yaşanan ebeveyn

kaybına bağlı olarak göçü yurt sınırları içinde kimi durumlarda ise yurt sınırları dışında gerçekleştirmek zorunda bırakılan çocukların, göçü refakatsiz biçimde gerçekleştirmeleri bir diğer risk faktörü olarak karşılarına çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından sunulan verilere göre Suriye İç Savaşı nedeniyle üçte biri çocuk olmak üzere 6,2 milyon Suriyeli ülke sınırları içinde iç göç etmek zorunda kalmışken, 6,5 milyon Suriyeli ise ülke sınırları dışına göç etmek zorunda kalmıştır (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği [UNHCR], 2021). Daha güvenli bir bölge arayışıyla bulunduğu bölgeden ayrılmak zorunda bırakılan çocukların defalarca yer değiştirmek zorunda olduğu fakat göç yolculuğu ve yeni yerleşilen bölgenin ne denli güvenli olduğu ise halen tartışma konusudur.

Savaş yapısı itibarıyla ruhsal açıdan örseleyici bir olgudur. Ruh sağlığı üzerindeki uzun süreli örseleyici etkilerine ilişkin ilk literatür II. Dünya Savaşı itibarıyla ele alınmaya başlamıştır (Kinzie ve ark., 1986, s. 370). Konuya ilişkin çeşitli çalışmalar savaşın, savaş yaşantısını doğrudan deneyimleyen mağdur bireyler üzerindeki etkilerini yıllar sonra dahi sürdürdüğünü göstermektedir (Dyregrov ve ark., 2002). Yalnızca doğrudan maruz kalma durumunda değil, yanmış insan kokusu, çığlıklar ve ceset veya ceset parçaları gibi (Dyregrov ve ark., 2002), tanık olunan birçok faktör de savaşın, mağdurlar üzerindeki etkilerinin yerini sağlamlaştırmaktadır (Barenbaum ve ark., 2004).

Çocuk popülasyonunun savaş yaşantısına verdikleri yanıtlar yine II. Dünya Savaşı itibarıyla dikkat çekmiş ve yıllar içinde yaşanan bir dizi kitlesel travmayla birlikte ele alınarak literatür geliştirilmiştir (Kinzie ve ark., 1986). Yıllar içinde yapılan çeşitli ampirik çalışmalar sonucunda, savaşla ve çatışmalarla ilişkili yaşanan bir dizi travmanın, çocuk ruh sağlığı üzerinde olağan dışı semptomların gelişiminde belirleyici olduğu görülmektedir (Baker, 1990). Çocuklarda bu tür travmatik deneyimler Terr'a (1995) göre iki tip konseptte değerlendirilmektedir. Tip 1 organizmanın, dışarıdan ve beklenmedik bir stres faktörüyle

tanışmasının ardından yaşanırken, tip 2'de ise organize biçimde devam eden ve tekrarlayan istismar faktörleri barınmaktadır. Mülteci çocuk popülasyonda savaş yaşantısından önce dahi yaygın olarak tip 2 gözlemlenmektedir.

Savaş gibi terör içeren eylemlere maruz kalan ve yakından şahit olan çocukların posttravmatik semptomlar geliştirme eğilimlerinin bir hayli yüksek olduğu bilinmektedir (Glodich, 1998, s. 341). Kinzie ve diğerlerinin (1986) araştırma çıktılarında aktif silahlı çatışma ortamında çocuk ve ergenler; uykuya dalmada güçlük, kâbuslar, olayı hatırlatan ögelerden kaçınma, konsantrasyonda azalma vb. posttravmatik ve depresif semptomlar bildirmiştir. Posttravmatik semptomlarla birlikte hayatını kaybeden aile üyeleri, diğer ilişkisel ve maddi kayıplara karşın gelişen yas ve kederle ilişkili semptomlara da rastlanmaktadır (Hassan ve ark., 2016) Bosna-Hersek'te yaşanan savaş sırasında 2.976 çocuğu kapsayan bir örneklem ile gerçekleştirilen bir başka çalışmada, çocuk popülasyonun savaşla ilintili şiddet içeren eylemlere maruz kalma seviyeleriyle paralel olarak travma sonrası stres semptomları ve yas tepkileri bildirdikleri görülmektedir (Smith ve ark., 2002). Yeniden yerleşimden bir süre sonra dahi (Laor ve ark., 1997) çocuk popülasyonun ruh sağlığı profillerinde; travma sonrası stres bozuklukları (TSSB), sınırda kişilik, majör duygulanım bozukluğu, dikkat eksikliği ve hiperaktivite, fobik, dissosiyatif, obsesif-kompulsif bozuklukları (Terr, 1995) ve diğer akıl sağlığı bozuklukları belirgin biçimde gözlemlenmektedir (Young ve ark., 1998, s. 96). Yaşamsal olarak kaybın olmadığı durumlarda ise aile üyelerinin güvenliklerinin tehdit altında olması çocuk popülasyonunda bir diğer tetikleyici stres faktörü olarak ortaya çıkmaktadır (Hassan ve ark., 2016).

Çocukların travmatik deneyimleri yanıtlama biçimleri yetişkinlerle benzerlik göstermektedir. Tıpkı yetişkinler gibi çocukların travmaya karşı verdikleri yanıtlar; yeniden işleme, duygusal uyuşma, aşırı tepkisellik, yoğun kaygı, davranışsal kaçınma ve artan somatik

uyarılma semptomlarıyla karakterizedir. Çocukların travmatik deneyim ve buna bağlı gelişen semptomlarla başa çıkma kabiliyetlerinin az gelişmiş olması onların yüksek risk grubunda yer almalarına neden olmaktadır. Çocuklarda savaş yaşantısıyla ilintili meydana gelen travmatik semptomlar her ne kadar benzerlik gösterse de semptomların ortaya çıkış biçiminde; yaş, cinsiyet, gelişim dönemi, dayanıklılık gibi kişiye özgü özellikler rol oynamaktadır (Young ve ark., 1998, s. 96). Özellikle küçük yaş grubundaki çocukların bakım verenle ayrılmaları sebebiyle yoğun akut semptomlar gösterdikleri, daha büyük yaş grubundaki çocukların ise artan farkındalık düzeyiyle beraber sürece adaptasyonlarının güçleşmesi, şahit olunan çatışmaların ve maruz kalınan şiddetin etkilerine yoğun biçimde rastlandığından daha fazla semptom gösterdikleri bilinmektedir (Werner, 2012).

Travmatik yaşantının ağır ve üzücü etkisi karşısında çocuk ve ergenler, travmayı yeniden işleyerek çözümlenebilir hale getirmede risk almayı içeren davranışları bir aracı olarak kullanmaktadır (Glodich, 1998, s. 341). Bu yaklaşıma destek olarak, Pat-Horenczyk ve arkadaşlarının (2007) teröre maruz kalmış İsrailli ergenlerle yaptıkları çalışma, terör yaşantısıyla risk alma davranışları arasında paralel bir ilişkinin varlığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Şiddet ve terör içeren çeşitli eylemlere maruz kalmış çocuk ve ergenlerin; suç oranlarında artış, çocukluk döneminde gebelik, (Sugar, 1991, akt. Pat-Horenczyk ve ark., 2007, s. 66) cinsel yolla bulaşan hastalıklar, artan uyuşturucu kullanımı, suç girişimleri, ruhsatsız silah kullanma, şiddet eylemleri (Glodich, 1998, s. 341) gibi risk alma davranışlarının giderek artan bir seyir izlediği görülmektedir. (Sugar, 1991, akt. Pat-Horenczyk ve ark., 2007). Özellikle de risk alma davranışına daha yatkın olan ergenlerde travmatik yaşantıların yarattığı yoğun stres içeren duygularla başa çıkabilmede bazı bireysel kabiliyetler yeterli olmamakta ve stresle mücadelede madde kullanımı bir kaçış yolu olarak seçilebilmektedir (Pat-Horenczyk ve ark.,

2007). Glodich'in (1998) yaklaşımına destek olarak, travmatik yaşantı sonrası ortaya çıkan semptomların, çocuk ve ergenlerin risk alma davranışlarında önemli belirleyiciler olduğunu göstermektedir (Pat-Horenczyk ve ark., 2007).

Savaşlar sona ermiş olsa da bıraktığı izler yok sayılamayacak derindir (Öztürk, 2020). Ruhsal, bedensel ve sosyal açıdan iyi oluş hallerine hasar verilen çocukların (Barenbaum ve ark., 2004) bu travmatik deneyimin üstesinden gelebilmelerinde aracı olarak kullandıkları riskli davranış biçimleri (Glodich, 1998, s.341) yaşamlarını daha da içinden çıkılması güç bir hale dönüştürebilmektedir. Travmatik yaşantıların, hayatı tepetaklak edeceği görüşünün yanı sıra birtakım bireysel ve çevresel koruyucu mekanizmaların varlığı travmatik yaşantılara karşın bariyer işlevi görmektedir. Çocuğun bireysel repertuvarındaki baş etme gücü, çevresel repertuvarındaki; aile, arkadaş, manevi inanç ve motivasyon gibi önemli yordayıcıları travmayı işlemesine yardımcı olarak gelişiminde olumlu ivme kazanmasını sağlayabilmektedir (Werner, 2012)

Bahsedilen bu parametrelere karşılık savaş öncesi ve sonrası birçok koşul değişse de istisnasız her koşulda mağdur edilen ve olağan gelişimlerine zarar verilen çocuklar gerçeği değişmemektedir. Savaşın yıkıcı doğası her bakımdan hassas ve gözetime ihtiyaç duyan çocukların refahlarını derinden sarsmaktadır. Çocukların bugünü, yarını ve geleceği bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalı ve tüm örseleyici eylemlerden çocukları koruması adına evrensel adımlar ivedilikle atılmalıdır.

2.2. Göç, Zorunlu Göç; Psikososyal Sonuçları

Gündemde sıcaklığını her daim koruyan göç genel tanımıyla, kişi ya da gruplar için; daimi veya kısa süreli, tekrarlayan veya bir defaya mahsus olmak üzere tarih boyunca belli gerekçelerle gerçekleştirilmiş ve küresel etkiler barındırmış bir olgudur (Bhugra, 2004; Lee,

1966). Araştırmacılar tarafından göç olgusunun; niteliği, süreci ve sonucuna ilişkin farklı ekollerin perspektifinde çeşitli tanımlamalar ve sınıflandırmalar yapılmaktadır. Örneğin; göçün mesafesi ve mesafesiyle ilintili amacı, kırsaldan kente gibi göçün akışı, karşılıklı göç hareketleri, göç eylemini etkileyen kırsal ve kentsel özellikler, cinsiyet değişkeni, teknolojik ve ekonomik gelişmeler gibi sınıflandırmalar içerisinde göç olgusu değerlendirilebilmektedir (Ravenstein, 1885; Ravenstein, 1889, akt. Lee, 1966, s. 47). Bu çeşitli sınıflandırmalara karşın göç olgusu, mesafe ve niteliğine göre ayrım yapılmadan bir apartman dairesi içinde yer değiştirmek olarak da kabul edilebilmektedir. Örneğin Lee (1966), sürekli ve geçici göç hareketlerini ayrı bir sınıflandırmaya almakta, göç eylemini; nedeni, sonucu ve etkilediği kitlenin hacmiyle ilintili bir konumdan okumaktadır.

Göçü oluşturan ve devamlılığı besleyen faktörler, geçmişte çoğunlukla devletlerin oluşum amacını taşırken, zaman içerisinde; siyasi görüş, etnik köken ve dini inançlar nedeniyle bireylerin hayatta kalma amacını da taşıyarak formunu değiştirmektedir. Geçtiğimiz 10 yıl içerisinde yılda minimum 100 milyon kişi güvenlik ve sığınma amacıyla ülke içinde yerinden edilmiş ya da farklı bir ülkeye göç etmek zorunda bırakılmıştır (UNHCR, 2019). Dünya genelinde, yer değiştirmek zorunda bırakılan kişi sayısı 2020 yılsonunda rekor seviyeye ulaşarak 82,4 milyonken, yalnızca 26,4 milyon insan mülteci olmaya hak kazanarak belli hakları elde edebilmiştir (UNHCR, 2020). Nihai durumda büyük kitlelerle gerçekleşen göç olgusu, zorla yerinden edilme haline dönüşmektedir.

Yerinden zorla edilme durumuyla karşı karşıya kalan çocuklar ise son derece savunmasızdır. Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) tarafından Matris Akış İzleme Araştırmaları 2016-2017'de Orta ve Doğu Akdeniz üzerinden Avrupa'ya geçiş sağlayan ve yerinden edilen 11.000 mülteci ergenden alınan yanıtlar; kanuna aykırı, şiddet içeren ve usulsüz gözaltı muameleleriyle geçiş sağladıklarını

göstermektedir (UNICEF ve Uluslararası Göç Örgütü [IOM], 2017). Sadece göç edilen riskli yöntemlerle değil yüksek oranda istismar, insan sömürüsü ve kaçakçılığına da göç süreci ve sonrasında belirgin biçimde rastlanmaktadır. Bahsedilen bu riskli durumlarla özellikle uzun yolculuklarda, refakatsiz çocuklar ve eğitim düzeyi daha düşük olan bireyler daha sık karşılaşmaktadır.

Dünyadaki refakatsiz çocukların durumu incelendiğinde, 28 milyon çocuk zorla yerinden edilmiş ve göç etmek durumunda bırakılmıştır. 2011 yılından beri devam etmekte olan Suriye İç Savaşı ise bu oranları daha öncesinde görülmemiş bir seviyeye çıkarmıştır. Yasal vasiden yoksun refakatsiz sınır ötesi göç etmek zorunda bırakılan çocuk sayısı, 2011 yılı itibarıyla ele alınan veriler, 2015 yıllarında kritik bir yükseliş yaşayarak 95,205 bine ulaşmıştır. Güncel verilere bakıldığında, refakatsiz göç eden çocuk başvurularında azalma görülerek 2020 yılı itibarıyla Avrupa genelinde refakatsiz sınır ötesi göç eden çocuk sayısı 13.550'e düşmüştür. Avrupa Birliği üyesi ülkelere 2020 yılı kapsamında yapılan başvuru sahiplerinin üçte ikisi; Afgan, Suriyeli ve Pakistanlı zorla yerinden edilen, refakatsiz göç etmek durumunda bırakılmış çocuklardır (Avrupa Topluluğu İstatistik Ofisi, [EUROSTAT], 2021).

Göçün, istemli ya da zorunlu gerçekleştirilmesi fark etmeksizin yapısı itibarıyla ruhsal iyilik halinde olumsuz etkiler geliştirebilen bir olgu olduğu bilinmektedir. Bireyin sosyal, kültürel, ekonomik açıdan değişime girmesi ve bu değişimlere entegre olması her iki koşulda da zorlayıcı olabilmektedir (Oral ve ark., 2015, s. 83-84). Göçün öznesinin yanı sıra diğer mağdur ve daha hassas öznesi çocuk için göçe bakış ekollere göre farklılıklar barındırmaktadır. Farklılıklara karşın uzlaşılan temel hususlardan biri de çocukların tipik göçmen özelliklerine sahip olmadıklarıdır. Grinberg ve Grinberg (1989) göre *"Ebeveynler gönüllü olarak ya da istemeden göçmen olabilirler ancak çocuklar her zaman 'sürgün' edilmişlerdir. Ayrılmaya*

karar verenler onlar değildir ve istedikleri zaman dönmeye karar veremezler." (akt. Volkan ve Zintl 2017, s. 29).

Zorla yerinden edilme deneyimi karşısında çocuk ve ergenlerin verdiği yanıtlar psikopatolojinin gelişimini kapsamaktadır (Ajdukovic ve Ajdukovic, 1998; Lavik ve ark., 1996). Tıpkı diğer travmatik yaşantıların ardından meydana gelen semptomlar gibi, zorla yerinden edilme de travmatik bir deneyim olarak işlenebildiğinden, oldukça benzerlik göstermektedir. Çocuk ve ergenlerde yaygın olarak görülen; depresyon, anksiyete, TSSB ve yüksek oranda diğer ruhsal sorunlar, bir dizi gelişimsel ve davranışsal problemlerle birlikte; psikosomatik şikayetler, yas ve komplike yas tepkileri, aşırı davranışsal uyarılma, düşük benlik saygısı ve risk almayı içeren davranışlardan birinin görülebileceği gibi entegre biçimde de karşılaşılabilmektedir (Derluyn ve Broekaert, 2008; Dyregrov ve ark., 2002; Hodes ve ark., 2018; Kinzie ve ark., 1986; Sack ve ark., 1993). Göç edilen biçimin örseleyici olması vb. faktörler ise bu deneyimin çocuk tarafından daha zor karşılanmasına ilişkin önemli belirleyicilerdir. Örneğin çocukların refakatsiz göç etmesine zemin hazırlayan ebeveyn kaybı ve bu durum sonucunda başlatılan zorunlu göç çocuklar tarafından travmatik karşılanabilmektedir. Refakatsiz göç eden çocuklarda; şiddetli ve kronik anksiyete, TSSB ve depresif semptomların gelişimine refakatli göç eden çocuklara göre daha sık rastlanması bu duruma atfedilebilmektedir (Derluyn ve Broekaert, 2008).

Dünyada en çok zorla yerinden edilen popülasyonun ise Suriyeli çocuklar olduğu bilinmektedir (UNHCR, 2019). Savaş ve terör gibi şiddet içeren eylemler ve yerinden edilme deneyimine verilen yanıtlar diğer çocuk popülasyonlarda olduğu gibi Suriyeli çocuk popülasyonunda da yaygın klinik problemler; çeşitli kaygı bozuklukları, TSSB, depresyon (East ve ark., 2017), komplike yas ve ilgili diğer ruhsal semptomlarla karakterizedir. Bununla birlikte en fazla Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapan Türkiye'de ve dünyada yapılan

çalışmalar, TSSB, major depresif ve anksiyete bozuklukları olmak üzere çeşitli ruhsal hastalıkların diğer çocuklara nazaran Suriyeli çocuk popülasyonda daha sık görüldüğünü ortaya koymaktadır. Diğer popülasyonlarda olduğu gibi travmatik yaşantıya maruz kalan Suriyeli çocukların yüksek düzeyde altını ıslatma, parmak emme gibi regresif davranışlar sergilediği görülmüş, buna ek olarak suisidal girişimler ve psikosomatik semptomlarla yoğun biçimde karşılaşılmıştır (East ve ark., 2017; Hassan ve ark., 2016). Göç sonrası kimlik yapısında zorunlu değişimler, varoluşsal kaygıyla ilintili moral bozuklukları, hayatta kalmaya dair isteksizlik ve güvensiz yaşam alanı gibi etkenler de eklenerek, Suriyeli çocukların ruh sağlıklarının sarsılmasına katkıda bulunmaktadır (Hassan ve ark., 2016).

Gelişimsel evreler üzerinden ele alındığında zorla yerinden edilme durumuna adaptasyon ve olgunlaşma süreçleri çocuklar için her evrede farklı nitelikler barındırmaktadır. Çocuğun işlediği gelişimsel evre, ebeveyn ayrılığı ve diğer sosyal yordayıcılarından kopuşu bu noktada sürecin örseleyici etkilerini besleyebilmektedir. Doğmadan önceki dönemde gerçekleşen bazı travmatik olaylar direkt olarak deneyimlenmemiş olsa dahi çocuklarda ikincil travmatik reaksiyonları meydana getirebilmekte (Solomon ve Zerach, 2020) ve doğum öncesi dönemde yaşanan zorunlu göçün henüz dünyaya gelmemiş çocukları etkilediği bilinmektedir (Dekel ve Goldblatt, 2008). Bu bağlamda, Solomon ve Zerach'ın (2020) yaptıkları çalışmada babalarının deneyimlediği esir olma durumu ve esirlik kaynaklı annelerinin ikincil travmatik streslerinin henüz doğumu gerçekleşmemiş çocukların duygusal gelişimlerini olumsuz etkilediği görülmektedir.

Çocuklar, göçün tamamlanmasının ardından, yeni kültür ve bölgeye entegrasyona karşın direnç geliştirebilmektedir. Bireysel ya da toplumsal bir dizi unsur bu direncin gelişiminde belirleyici olmaktadır (Volkan ve Zintl, 2017, s. 29). Çocuğun repertuvarındaki sosyal becerileri, benlik inşası ve biyopsikososyal açıdan kırılganlıkları göç sonrasındaki

entegrasyon süreciyle oldukça ilintilidir. Tıpkı yetişkinler gibi çocuklar da; göç öncesi, süreci ve sonrasında entegrasyonla ilişkili stres etkenlerini bireysel bir süzgeçten geçirerek yanıtlamaktadırlar (Bhugra, 2004). Çocuklar entegrasyon sürecinde yoğun kaygı içeren stres faktörleriyle meşguliyet halinde olabilmekte, kaygıyla baş etmede eziyet ve acı verici düşünceler geliştirebilmektedir (Volkan ve Zintl, 2017, s. 29). Bireysel süzgeçten kasıt kuşak farklılıklarının ve bireysel özelliklerinin dış stres etkenlerini karşılama biçimlerinde karar verici olmasıdır (Bhugra, 2004).

Bireyin yetişkinlik kimliğinin yerleşimini sürdüren ve geçmişten bugününe getirdiği figürleri harmanlayarak benlik inşasını oluşturduğu evrelerden biri olan ergenlik döneminde (Erikson, 1968, s. 128) göçün getirisi; soyut ve somut, birey ve nesne kayıpları gibi faktörler süreci komplike hale getirebilmektedir. Ergenlerin doğdukları toprağı ve göç öncesi oluşturdukları kimliği yitirmesi gibi etmenler, doğrudan aidiyet duygusuna etki ederek göç sonrası uyum dönemlerinin zorlaşmasına zemin hazırlamaktadır (Volkan ve Zintl, 2017, s. 29). Dolayısıyla ergenlerde çok kültürlü ortamlara uyumda direnç görülebilmekte kimlik ve nesne kaybıyla ilintili yas sorunlarıyla karşılaşılabilmektedir (Bhugra, 2004). Özellikle sosyal destekten yoksun kalındığında bu bileşik stres etmenleri ergenlerin psikososyal işlevselliklerini etkilemektedir (Garbarino ve ark., 1991, akt. Ajdukovic ve Ajdukovic, 1998, s. 188). Bu stres etmenleri ergenlerde; kaygı, aşırı dürtüsellik ve kimlik krizlerine sebebiyet verebilmektedir. Ebeveynler tarafından etnik kimliğe bağlılık baskısı ve göç edilen ülkeye asimilasyon arasında sıkışan ergenler için bu krizi dengelemek sancılı olabilmekte ve bununla birlikte refakatsiz çocukların; ebeveyn ayrılığı, rol model edinememe veya diğer bağlanmaya ilişkin sorunlar da bu krize eklenebilmektedir (Ajdukovic ve Ajdukovic, 1998). Bu belirleyicilerin yanı sıra sosyal destek ve aidiyetin hissedilmesiyle birlikte çocuk ve ergenlerde kültürleşme süreci

gelişebilmekte ve aynı ırk veya topluluğun üyeleriyle birlikte yaşamın sürdürülmesi göç sonrası sürecin sancılarını azaltabilmektedir (Bhugra, 2004).

Zorla yerinden edilmiş çocukların ceplerinde çoğunlukla bir dizi örseleyici yaşantı ve iz süren etkiler kalmaktadır (Ajdukovic ve Ajdukovic, 1998). Göçün başlamasının ardından, sıklıkla değişen çatışma bölgeleri ve sınır cepheleri, göçmenlere kapatılan komşu ülkelerin sınır kapıları vb. nedenlerle bireysel veya kimi zaman insan kaçakçıları aracılığıyla usulsüz göç başlamaktadır. Günlerce veya aylarca süren yolculuklar, yetersiz gıda ve uygun olmayan koşullar bu zor süreçte çocuklara eşlik etmektedir (Derluyn ve Broekaert, 2008). Koruyucu bakım verenlerden yoksun olan çocuklar kolay bir biçimde şiddet eylemlerinde aktör oldukları gibi bu durum sebebiyle ruhsal yönden örseleyici izlere de sahip olabilmektedir. Dolayısıyla çocuklar göç eylemini başlatmada karar verici konumda olmadıkları gibi zorla yerlerinden edilmekle birlikte, yeni yerleşimden sonra dahi çeşitli stres etmenleriyle mücadele etmek durumunda kalmaktadırlar.

2.3. Savaş ve Zorunlu Göçte Çocuk İhlalleri ve Suriyeli Çocuk Göçmenler

Her ferdin, temel haklarını koruyan ve belli usullere göre düzenleyen pek çok uluslararası ve ulusal düzenleme, herhangi yoksun olup fertlerin tamamını kapsamaktadır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca (BM), insan haklarını esas alan ve koruma amacıyla hazırlanan, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB), (10 Aralık, 1948) Türkiye'nin de taraf olduğu, 48 devlet temsilcisi tarafından "olumlu" oy verilerek kabul edilmiştir. BM tarafından hazırlanan (20 Kasım, 1989) Türkiye de taraf olmak üzere 196 ülke tarafından benimsenen ve Türkiye'de (2 Eylül, 1990) yürürlüğe giren, Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS), çocuk hakları özelinde temel insan haklarını sentezleyerek güvence altına almaktadır. Bir diğer insan haklarını güvence altına alan ve geliştirilmesine katkı sağlayan uluslararası sözleşme de

Avrupa Konseyi mensuplarının taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir (AİHS), (4 Kasım, 1950).

Savaş ve çatışma koşulları, akabinde gelişen bir dizi zorla yerinden edilme durumu ve geçiş yapılan ülkedeki örseleyici unsurların koalisyonu karşısında çocukların varoluşları derinden sarsılmaktadır (Clark ve ark., 2020). Her bakımdan gözetime ihtiyaç duyan çocukların savaş ve zorunlu göç nedeniyle, haklarına erişimlerinin kısıtlanması ya da erişimlerinin sağlanamaması bir dizi biyopsikososyal risklerle çocukları karşı karşıya getirmektedir (Dyregrov ve ark., 2015).

Günden güne değişen cephe hatları, güvenli kabul edilen bölgelerinin güvenliğini sarsmakta ve bu nedenle birden çok kez tekrarlayan zorunlu yerinden edilmeler sıklaşmakta ve ciddi bir artış göstermektedir (Hassan ve ark., 2016). Düzenli göç yollarının kullanımının engellenmesi nedeniyle sınır değiştirmek isteyen çocuklar, göçmen kaçakçılarına başvurmakta, yolculuk süresince silahlı gruplar, korsanlar ve diğer terörist grupların sömürme ve istismar tehditleriyle mücadele etmek durumunda kalmaktadır (UNICEF ve IOM, 2017). ÇHS'de taraf devletler, koşul ve gerekçe fark etmeksizin; çocukların kaçırılması veya satılmasına engel olmak adına ulusal düzeyde -*gerekli hallerde işbirliği yaparak*- her türlü çabayı göstermeyi (Md. 35) ve her türlü sömürüye karşın çocukların esenliğini korumayı (Md. 36) benimsemektedir. Buna karşın çocuklar, ülke içinde yer değiştirme durumunda veya göç ettikleri ülkelerde; rehin alınma, usulsüz infaz, işkence, terör, cinsel ve şiddet içeren tüm eylemlere maruz kalmakta ve hak ihlalleri yaşamaktadır (Hassan ve ark., 2016; UNICEF ve IOM, 2017). Yetişkinlere nazaran daha hassas kabul edilen çocukların hak ihlalleri, işleyişteki aksaklığın yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göç sonrası süreçte ise ekonomik yetersizlikler, bakım verenin yoksunluğu vb. dezavantajlara ek olarak sığınmacı çocukların ruh sağlıklarının da en az fiziksel hastalıklara yakalanma riskleri kadar yüksek olduğu bilinmektedir. Savaş ve göç gibi travmatik yaşantıların akabinde mülteci çocuklarda gün yüzüne çıkan veya travmaya bağlı gelişen ruhsal bozukluklar meydana gelmektedir (Hodes ve ark., 2018). Çocuk popülasyonda travmatik yaşantıların ardından uzun süreli posttravmatik semptomlar ve işlev bozukluklarına önemli ölçüde rastlanmakta (Dyregrov ve ark., 2002; Sack ve ark., 1993) ve savaş yaşantısının etkilerine ilişkin birtakım çalışmalar, etkilerin varlığını daimi koruduğunu iddia etmektedir (Barenbaum ve ark., 2004; Terr, 1995). Sack ve arkadaşlarının (1993) iç savaşa maruz kalan Kamboçyalı çocuk ve gençlerle altı yıl süren çalışması sonucunda katılımcıların birçoğunda altı yıl sonra dahi TSSB ve depresif bozukluklarla karşılaşılmaktadır. Laor ve ark., (1997) yaptıkları bir başka çalışmada ise, savaş ve çatışma sonrası meydana gelen travmatik semptomların, yaşantıdan sonraki ilk dört yıl etkilerini sabit biçimde koruduğu görülmektedir. Çalışma çıktılarına bakıldığında çocuklarda bu yaşantılar sonrası; dışsallaştırıcı davranışlar, anksiyete, korku ve uykuya ilişkin problemler tespit edilmiştir. Buna ek olarak annenin semptomatolojisinin yoğunluğu, aile yapısının uyumsuzluğu gibi değişkenler semptomların gelişiminde ya da kalıcılığında rol oynamaktadır. Bu noktada anne ve çocuk etkileşiminin kalitesi ve çocuğun mevcut gelişiminin iyi olması kritik bir koruyucu olarak hizmet etmektedir (SoIan, 1991; Stern, 1985, akt. Laor, ve ark., 1997). Savaş veya göç sürecinde ebeveyn kaybı yaşayan çocuklar penceresinden bakıldığında ise travmatik yaşantı sonrası çocuklar önemli yordayıcılardan yoksun bırakılmaktadırlar. Söz konusu olan insana özgü değişkenlere ek olarak çevresel değişkenler (Laor ve ark.,1997); yerinden edilme ve olaya maruz kalma seviyesi semptomların yoğunluğuyla paralel ilişki içerisindedir (Smith ve ark., 2002). Psikolojik dayanıklılık, psikososyal destek ve diğer iyileştirici unsurlarla birlikte travma sonrası oluşan

semptomların zaman içerisinde yaygınlığının azalma eğilimi gösterdiği bilinirken, semptomların kronikleşerek yerini sağlamlaştırabileceği de bilinmektedir. Giderek kronikleşen travmatik stres semptomları, çocukların gelişimini tehdit ederek olağan gelişim seyirlerini olumsuz biçimde etkilemektedir (Laor ve ark., 1997). Terr'a (1995) göre çocukluk çağında tedavi edilmeyen örseleyici yaşantılar yalnızca bugünde var olmamakta yaşam boyu varlık bulmaktadır. Ruh sağlıkları ve gelişimlerine doğrudan zarar verilen çocukların ise; koruyucu, tedavi edici ve destekleyici sistemleri kapsayan sağlık hizmetlerine ne denli eriştikleri hakkında tatmin edici bir bilgi bulunmamaktadır (Hodes ve ark., 2018). Bu doğrultuda mevcut çıktılar, ÇHS'nin (Md. 6) yeniden ihlaline atfedilebilmektedir. Temel sağlık haklarına erişimde mevcut açıklar tespit edilerek ve gerekli düzenlemeler yapılarak, sağlık sistemleri; erişilebilir ve sürdürülebilir hale getirilerek hak ihlalleri önlenmelidir.

Savaş ve zorunlu göç mağduriyeti yaşayan çocukların etkin bir örneği de Suriyeli çocuk popülasyondur. 2011 yılında başlayan ve halen devam etmekte olan Suriye İç Savaşı, mağdur edilen çocuk verilerini daha önce görülmemiş bir seviyeye ulaştırmıştır (UNHCR, 2019). Devakumar ve ark., (2015) Suriye İç Savaşının çocuk popülasyona etkileri üzerine derlediği raporlarda, çocuk haklarına ilişkin çok sayıda ihlalle karşılaşılmaktadır. Raporlarda, annelerin maternal streslerinin yoğunluğuna veya gıda tedarikinin yetersizliğine bağlı olarak çocuklarda postnatal dönemde anne sütünün yetersiz alımı ve buna bağlı olarak da düşük bağışıklık seviyelerine rastlanmaktadır. Temel sağlık hizmetlerine ilişkin ihlallerde ise raporlar, askeri üs olarak kullanımı sebebiyle, hastanelerin yarısından fazlasının ve birinci basamak sağlık kurumlarının üçte birinin işlevini yerine getiremediği, su kaynaklarının tahribatı, alt yapı yetersizliği ve stres kaynaklarının düşük bağışıklık seviyeleri üzerindeki etkisiyle birlikte meydana gelen epidemik hastalıkların nüfus üzerindeki tahribatını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte mortalite ve sakatlanan çocuk verileri katlanarak artış göstermekte ve

doğrudan olduğu gibi dolaylı olarak kurban edilen bir milyondan fazla Suriyeli çocuğun kuşatma altında yaşadığını göstermektedir. Kuşatma altında yaşayan çocukların yanı sıra kamplarda yaşamını devam ettirmeye çalışan çocukların bulaşıcı hastalıklardan mustarip olduğu ve akut yetersiz beslenme oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. Prenatal dönemde başlayan ve dış dünyaya geçişin ilk yıllarındaki süreçte çocuk sağlığı üzerine yapılan yatırımların çocukların geleceğinin inşasında güçlü belirleyiciler olduğu bilinmektedir. Ancak mevcut hak ihlalleri nedeniyle prenatal dönemde dahi çocuklarda, çatışma ve yetersiz beslenmeye bağlı gelişimsel gerilikler, sakatlanmalar ve ölümler meydan gelmektedir. ÇHS (Md. 6/1 ve 6/2) uyarınca; taraf devletlerin, yaşam hakkının her çocuğa ait olduğunun kabulü ve hayatta kalması, gelişimini sürdürmesi için gerekli azami çabayı gösterme yükümlülüğüne ek olarak, İHEB ile (Md. 3) her ferdin yaşama, özgürlüğü ve güvenliği hakkı (BM, 1948) sabittir. Bu kapsamda yapılan değerlendirmeler ve mevcut durum mukayese edildiğinde hak ihlallerinin varlığı açıkça ortadadır.

Dünya genelinde en çok Suriyeli savaş mağduru sığınmacıya ev sahipliği yapan Türkiye'de yaklaşık 4 milyon Suriyeli bulunmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, [GİGM], 2021). Türkiye'deki Suriyeli mülteci ve sığınmacı verilerinin neredeyse yarısı 18 yaş altı çocuklara aittir (UNHCR, 2021). Türkiye'de barınan Suriyeli nüfusun statüsüne bakmadan önce Türkiye Cumhuriyetinin sığınma başvurularına yanıtı incelenecektir. Türkiye başvuruları, kıta ve ülke vatandaşlıklarına göre şu şekilde değerlendirilmektedir: Uluslararası mülteci hukukunun yapısını inşa eden 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1994 Yönetmeliği'ne göre Türkiye, Avrupa dışındaki ülkelerden sığınma talebinde bulunan bireyleri "Mülteci" olarak kabul etmemektedir. Statü olarak mülteci kabul edilmeyen fakat mülteci statüsünü kriterler bazında hak eden bireylere Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) kapsamında "Şartlı Mülteci" statüsü verilmektedir. Türkiye sınır komşularından biri olan Suriye'de başlayan iç

savaş ve krizler, Türkiye'ye gelen sığınma talebini ciddi oranda artırmış ve kitlesel başvurular, göçmenlerin mülteci statüsüne uygunluğunun tespitini güçleştirmiştir. Mevcut durumda Türkiye, sürecin akışını hızlandırmak amacıyla Geçici Koruma Yönetmeliği'ni (2014) yürürlüğe koyarak sığınma başvurusu yapan göçmenleri "Geçici Koruma" kapsamında kabul etmektedir. İHEB'de korunan her çocuğun eşit ve adil biçimde eğitime erişim hakkı, uluslararası sahada kabul gören çocuk hakları; taraf devletlerin, her çocuğun sözleşmede tanınan haklarını koruma ve gerekli hallerde uluslararası işbirliği yapma yükümlülüğü (Md. 4) de dâhil, AİHS (Md. 2) ile güvenceye alınmıştır. Ulusal mevzuatta ise Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda (Md. 42) çocukların en temel haklarından biri kabul edilen eğitim ve öğrenim hakkı mevcut olup aynı Anayasa'nın 16. maddesinde yabancıların, Türk vatandaşlarıyla eğitim ve temel hak ve hürriyet hususunda aynı haklara sahip olduğu belirtilmiştir. YUKK (Md. 91) kapsamında 2014 yılında 29153 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Geçici Koruma Yönetmeliği, (28/1-a ve 28/1-b) okul öncesi eğitim çağındaki -*54-66 aylık çocuklar öncelikli olmak üzere*- 36-66 aylık çocuklara eğitim hizmeti sunulması nihai olarak kararlaştırılmıştır. UNICEF, İnsani Yardım Durum Raporu'na göre (2019) Türkiye'de 2019-2020 arası okul çağında bulunan çocuk sayısı 1.082.172'dir. Okul çağında olan Suriyeli çocukların tahmini 400.000'i ise eğitim olanaklarına erişememektedir. Bununla birlikte sosyal destek mekanizmalarına yeterli düzeyde ulaşamama ya da aktif erişim sağlayamama, dil bariyerleri, ötekileştirmeler ve sosyal dışlanma, çocuk emeğinin sömürülmesi, hizmetler ve haklar kapsamında bilinç eksikliği gibi unsurlar (Hassan ve ark., 2016) çocukların en temel haklarından olan eğitim ve öğrenim haklarına ket vurmaktadır. Sözleşmeler ve Anayasa çerçevesinde tanınan geçici koruma statüsünde bulunan çocukların eğitim haklarına ilişkin ihlallerle yeniden karşılaşılmaktadır.

Savaş süresince çocuklar; yoğun ateş altında ve diğer tahrip edici yöntemlerle aile üyeleri, arkadaş ve sosyal destek yapılarının kaybını yaşamalarının yanı sıra savaş hattına yakın bölgelere göç sonrası da benzer travmaları deneyimlemektedir (Barenbaum ve ark., 2004). Hayatta kalma mücadelesinde mecburi ikametlerden biri olan kampların çoğu savaşın sıcak bölgesi olan sınır hattında bulunmaktadır. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nden (2021) alınan bilgilere göre Türkiye'deki kamplarda yaşamını devam ettiren 18 yaş altı mağdur çocuklar olduğu bilinmektedir. Devam eden çatışmalarda kimi zaman ateşlenen silah ve bombaların hedefi sınır hattında bulunan kamplar olabilmekte ve doğrudan hedef olduğu gibi hedef olmayan durumlarda da mevcut çatışmaların gürültüsü ve yıkıcı etkisi bölgeye yansımaktadır (Dinçer ve ark., 2013, s. 8). Uzun vadede şiddetli çatışmalara dolaylı ya da doğrudan maruz kalmak çocuk ruh sağlığı perspektifinde ele alındığında ruhsal açıdan örseleyicidir. Fiziksel yaralanmalar ve yaşamın devamlılığını tehdit eden unsurların ötesinde ruhsal açıdan bu örseleyici yaşantılar sıklıkla kronik olup aynı zamanda çoklu ve şiddetli biçimde yaşanmaktadır (Barenbaum ve ark., 2004; Kinzie, 2001). Bu doğrultuda yeniden hak ihlalleri söz konusudur.

Global etkileriyle COVID-19 ile beraber artan yüke rağmen Türkiye, taraf olduğu anlaşma ve ulusal mevzuatına uygun biçimde; geçici koruma sağladığı Suriyelilerin; barınma, sağlık, eğitim, sosyal hizmetler ve temel insani ihtiyaçlar gibi ulusal sistemler kapsamındaki hizmetlere erişimlerine olanak sağlamaktadır (UNHCR, 2021). Bu noktada dünya genelinde üstüne düşeni fazlasıyla yerine getiren ülkenin hiç şüphesiz Türkiye olduğu aşikârdır. Suriye İç Savaşından bu yana başlayan mülteci krizine karşılık, mülteci ve sığınmacılara hizmet sağlayan Türkiye'ye hizmet sağlama kapasitesinden daha fazla yük yüklenilmesinin bir sonucu olarak sahada birtakım aksaklıkların tabii olduğu belirtilebilmektedir. Mülteci krizi yalnızca

Türkiye'yi değil taraf devletleri de ilgilendiren bir kriz olup, bu bağlamda dünyanın üstüne düşeni yerine getirmediği de ifade edilebilmektedir.

Devam eden krizler ve zorla yerinden edilme tehdidiyle karşı karşıya kalan çocukların deneyimlediği çoklu travmatik yaşantılar bir arada nüfuz ederek çocuk sağlığı ve gelişimine zarar vermektedir (Öztürk, 2020). Onarıcı etmenlerin yoksunluğuna ilave travmatik ve tetikleyici unsurlar derin izlerin oluşumuna katkı sağlayarak bu durumu içinden çıkılması güç bir hale büründürmektedir (Kinzie ve ark., 1986). Bu olumsuz koşullar sığınmacı çocukların yaşam kalitelerini hayatta kalmanın mümkün olmadığı seviyeye kadar düşürmekte (UNICEF, 2019) ve ileriye dönük tahminler 2030 yılına kadar çatışmaların hâkimiyetinde yaklaşık 2,3 milyar insanın varoluşsal tehditlerle mücadele edeceğini göstermektedir (Clark ve ark., 2020). Uluslararası yasal dayanaklar; İHEB, ÇHS, AİHS ve ulusal yönetmelikler kapsamında değerlendirildiğinde, yukarıda bahsedildiği üzere mevcut olumsuz koşullar çocuk haklarının aktif biçimde ihlaline kanıt oluşturmaktadır. Veriler, yaklaşık 12 yıldır devam eden savaş sonrası süreçte dünyanın üstüne düşeni yeterli düzeyde yerine getirmediğini açıkça ortaya koymaktadır. İvedilikle çocukların yüksek yararı gözetilerek hak ihlalleri önlenmeli, tekrar eden savaşın etkilerinden korunmalı ve optimal refahları sağlanmalıdır. Uluslararası insan hakları hukuku çerçevesinde çocukların ve gelecek nesillerin refahı için bütünsel bir bakış açısıyla stratejiler geliştirilmelidir.

İkinci Bölüm: Savaş ve Zorunlu Göçün Bir Sonucu; Kayıp ve Çocuk Gözünden Yas

İkinci bölümün ana odak noktası, kaybın ardından adeta gerekliliği saptanmış, belli süre ve şiddete tabii olan yasın, çocuk gözünden ifadesine yönelik çeşitli yaklaşımların ve yasın statik özelliklerinin sunulmasıdır. Spesifik olarak bu bölümde kayıp deneyiminin çocuklardaki tesiri ve tesirinin; şiddeti, süresi ve varyasyonlarını ima eden faktörlere yer verilecektir. İkinci bölümün ana odak noktasından önce ise; kaybın literatürde ne anlama geldiği, kayba genel bakış ve yasın normal ve patolojik seyrine ilişkin ayrımlardan bahsedilecektir. Akabinde teorisyenlerin yasa bakış ifadelerine yer verilecek, kuramların perspektifinden yasın yorumu ele alınacaktır. Bölümün genel akışında ölüm ifadesi yerine yas ve yasın öznesine yönelik etkilerini açıklamada daha çok anlam sunduğu düşünüldüğünden sıklıkla "kayıp" ifadesinin kullanımı tercih edilecektir. Ölüm veya kayıp olarak kavramsallaştırılan; yaşamsal bulguların sonlanması ve geri döndürülememesi hali canlılar için kullanılsa da bu bölümde insan, spesifik olarak da çocuk yası ve ebeveyn kaybının çocuk benliğindeki yorumu sunulacaktır.

2.4. Kayıp, Yas Reaksiyonu ve Travmatik Yas

Literatürde ölüm, biyolojik yaşamın dönüşsüz sona ermesi için kullanılırken kayıp kavramı biyolojik imasının dışında duygusal ve gelişimsel kayıpları ifade etmede de sıklıkla tercih edilmektedir. Kısaca, ölümü ifade etmede kullanılan kayıp kavramı (Thompson, 2002), ölümü doğrudan değil fakat kaybı doğrudan deneyimleyen diğer yakın kişilerin yaşadığı; yas, matem ve kederle ilişkili imaların anlaşılmasını da sunduğundan daha kapsayıcı olmaktadır.

Birey, yaşamın rutin akışı içerisinde kayba ilişkin çeşitli tehdit -fizyolojik işlevlerin kısmi veya kalıcı kaybı- ve kayıplarla tanışmaktadır. Kayıp yaşama, yakın bir zaman diliminde birey için yakın bağ kurmuş olduğu bir kişinin yitirilmesi sonucu bireyin bir dizi biyopsikososyal değişiklikleri yaşaması şeklinde tanımlanmaktadır. Oluş biçimlerine göre ise

kayıp veya kayıplar, olağan ve olağan dışı olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Yaşlılık, hastalık sonucu beklenen ölüm vb. kayıp biçimleri olağan kayıp olarak kabul edilirken, ani biçimde gerçekleşen kayıp ise olağan dışı sınıfına girmektedir (Stroebe ve Stroebe, 1987).

Literatürde önemli birinin kaybına karşılık verilen ortak yanıtlar ise, yas fenomeni altında kavramsallaştırılmaktadır. Yalnızca yakın birinin kaybını ifade etmeyle sınırlı kalmayan yas fenomeni aynı zamanda sevilen bir nesnenin kaybını da kapsamaktadır. Kaybın doğal sonucu yas fenomeni, bireyin yaşamında şiddetli ve uzun süreli kederi açıklayan bir uyum dönemini içermektedir. *"Mourning"*, *"grief"* ve *"bereavement"* terimleri kaybın ardından bireyin yaşadığı bir dizi psikolojik ve somatik tepkiyi içeren, kayba verilen duygusal tepkileri ifade etmede kullanılmaktadır. Bu ifadeler, bireyin kayba karşın ortaya koyduğu tepki/tepkiler hakkında farklı görüşleri meydana getirebilmektedir. Yas araştırmalarında yapılan kavramsal ayrımların tesirinde terimler farklı anlamlar sunmaktadır (Stroebe ve Stroebe, 1987). Kısaca, *"mourning"*: aile, din ve kültürel ritüellerle kederi ifade eden eylemleri kapsayan, *"grief"*: bir dizi psikolojik ve somatik tepkiyi içeren, sistematik bir şekilde değişen bir dizi tepki, *"bereavement"*: hem yası hem de kederi içeren sevilen birini kaybetme durumu (Stroebe ve ark., 2001) şeklinde ayrımları temelinde barındırmaktadır.

Normal yas sevilen bir kişi/nesneye karşılık libidonun yatırımlarının sağlıklı biçimde kesilmesini (Bowlby, 1960) kapsayan bir dizi biyopsikososyal süreci barındırmaktadır. Normal yas tepkilerinin örüntüsü; öfke veya ilgisizlik, kilo kaybı veya kilo alımı, kaybedilen kişiyle zihinsel meşguliyet veya görmezden gelme gibi zıt bir doğa üzerinde şekillenmektedir (Stroebe ve Stroebe, 1987). Bahsedilen bu tepkilerin tamamı yaslı her bireyde ve her yas sürecinde ortaya çıkma kaidesi taşımamaktadır. Öte yandan, tepkilerden bazıları ise yas süreci içerisinde belirli periyotlarda çıkmalarıyla karakterize olmaktadır (Parkes, 1965). Örneğin, şok ve inkâr tepkileri yasın ilk aşamasında tipik olarak bulunurken, depresyon gibi belirtiler daha uzun bir süreye

yayılmakta, zaman zaman tekrarlayan bir döngüde kendini gösterebilmektedir (Stroebe ve Stroebe, 1987). Yasın; başlangıç zamanı, aşamaları, süresi veya yasın belirli bir aşamasında ortaya çıkmasıyla karakterize tepkilerin varlığı hakkında ise kesin sınırlar çizilmesi yanıltıcı olabilmektedir. Bahsedilen her bir etkeni şekillendiren bireysel ve çevresel farklılıklar bulunmaktadır. Kişinin yası tamamlama becerisi, ikame ilişkiler kurma ve kayıp sonrası yeniden çevreye adaptasyonu yas tepkisinin süresine yönelik zaman tayinlerini belirlemektedir (Lindemann, 1944).

Yaslı bireylerin kayıplara karşın verdikleri tepkilerde, genel başa çıkma becerileri ve aynı zamanda ifade tarzlarında büyük farklılıklar görülmektedir. Örneğin, sıklıkla ilk aşamada birçok birey kayıp gerçeğini kabul etmekte zorlanırken tepkiler; sakin bir geri çekilmeden yoğun krizlere kadar geniş bir aralık barındırmaktadır (Horowitz, 1997). Yas sürecinde; fizyolojik değişiklikler ve bedensel şikayetleri kapsayan; uyku bozuklukları, enerji kaybı, somatik şikayetler, aşırı duyarlılık, iştaha ilişkin uç değişiklikler gibi, bilişsel bozukluklar; konfüzyon, kabuslar, yoğun zihinsel meşguliyetler, konsantrasyon bozuklukları, işitsel ve görsel halüsinasyonlar, kendine, ölen kişiye ve çevreye yönelik tutumlar; suçlama, güvensizlik, umutsuzluk gibi, duyuşsal; depresyon, kaygı, sosyal içe çekilme, öfke ve düşmanlık gibi, davranışsal tepkiler; ağlama, içe kapanma kaybedilen kişiye benzer şikayetler ve kaçınma gibi tepkiler ortak yas tepkileri sınıflandırılmasına alınmaktadır (Bildik, 2013; Lindemann, 1944; Horowitz, 1997; Stroebe ve ark., 2001; Stroebe ve Stroebe, 1987).

Kaybın doğal sonucu yas ve yas tepkilerinin çerçevesini anormal yas ve sürecinden ayrıştırmak adına birtakım sınıflandırmalar yapılmaktadır. Araştırmacılar tarafından bağımsız olarak gözlemlenen semptomlar, -*altı aydan fazla süren*- uzun vadeli yas tepkilerinin normal yastan farklı olarak bir yas bozukluğu oluşturduğu üzerine genel bir fikir birliği olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla tepkilerin uzun vadeli seyri halinde travmatik yasın diğer ruhsal

bozukluklardan farklı bir çerçeve ve terapi sürecini gerektiren bir sendrom olduğu kabul edilmektedir (Prigerson ve ark., 1999). Komplike yas (Horowitz ve ark., 1997; Prigerson ve ark., 1995), travmatik yas (Prigerson ve ark., 1999) veya patolojik yas, anormal yası ifade etmede kullanılmaktadır. İfadedeki bu çeşitliliğin yanı sıra travmatik yas diğer ifadelere göre Horowitz ve ark., (1997), Prigerson ve ark., (1999) ve Jacobs (1999) benzer şekilde, uzun vadeli yas tepkilerinin TSSB tepkilerinin tipik bir temsili olması nedeniyle travmatik yas ifadesinin kullanılması gerektiğini öne sürmektedirler. Kısaca, normal yasın çarpıklıklarını travmatik yas tepkileri temsil etmektedir (Lindemann, 1944).

Travmatik yas kimi zaman *"komplike yas"* olarak da ifade edilebilmektedir. Komplike ya da travmatik yas terimi, normal yas seyrinden belirgin bir sapma gösteren, uyumsuzluk ve psikiyatrik sorunlarla ilişkili yası ifade etmede kullanılmaktadır. Sevilen bir kişinin kaybının ardından yas tepkilerinin sıklıkla atipik kalıpları izliyor olması yasın anormal olduğuna işaret etmektedir. Kayba ilişkin atipik tepki olarak ortaya konan travmatik yas, yasla ilgili semptomların yanı sıra etiyolojik özgüllüğü ile diğer bozukluklardan ayırt edilebilmekte ve tıbbi müdahale gerekliliği doğurmaktadır (Lindemann, 1944). TSSB ve depresyondan farklı olarak; tepkilerin ve duyguların kaybedilen kişiye yönelik ve tetikleyici unsurun kaybedilen kişiyle bağlantılı olması, kaybedilen kişiyi hatırlatan ipuçlarından kaçınma veya aşırı zihinsel meşguliyet ve işlevsellik yitiminin sosyo-kültürel düzeyde açıklanamaması travmatik yasın etiyolojik özgüllüğünü oluşturmaktadır. Araştırmacıların travmatik yas üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda (Shear ve ark., 2011) travmatik yasın özgül belirti desenlerinin farklı bir tanı gerektirdiği üzerine fikir birliği sağlanmış, travmatik yas Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabında (DSM-V) yer almaya devam etmiştir. DSM-V'e göre "Majör Depresif Epizod" bölümünde ayrıştırılan travmatik yas "Daha İleri Çalışmalar İçin Durumlar" bölümünde kayıptan sonra bireyde ağır üzüntü ve yas tepkilerinin seyretmesi halinde

"Süregiden Karmaşık Yas Bozukluğu" bir tanı olarak belirtilmektedir (Amerikan Psikiyatri Birliği [APA], 2013).

Travmatik yasta çocukların yaşadığı travma belirtileri ise; travmatik olayı, sevilen kişinin hatırlatıcılarından kaçınmayı ve fizyolojik aşırı uyarılmayı kapsayan TSSB belirtilerine benzer olmaktadır. Sevilen kişinin kaybını hatırlatan uyarıcılar aynı zamanda tipik travma hatırlatıcısı olarak hizmet etmektedir. Çocuğun veya yakın kişilerin ölüm koşullarıyla ilişkili tehlike veya kaybın gerçekleşmesiyle ortaya çıkan; yoğun kaygı, korku veya çaresizliği içermektedir. Çocuklarda normal yas tutmayı engelleyen TSSB semptomlarının varlığı yasın travmatik hale gelmesine neden olmaktadır. Travmatik yasta kaybedilen kişinin kaybına yol açan travmatik uyarıcılar rüya ve hatıralarda tekrar tekrar hissedilebilmektedir. Çocuklar, travmatik uyarıcılara tepki olarak, yoğun fizyolojik tepkisellik veya ruhsal sıkıntı yaşayabilmektedir. Psikososyal alana ilişkin çocuklarda; rutin aktivitelere karşı ilgide azalma, sınırlı duygulanımlar, sosyal iletişimde içe kapanıklık ve geleceğe dair umutsuzluk görülmektedir. Somatik olarak aşırı uyarılma, uyku bozuklukları, gerginlik veya öfke patlamaları, konsantrasyonda azalma, irkilmeler veya aşırı uyanıklık sayılabilmektedir (Cohen ve Mannarino, 2004). Yas, normal bir seyir izlemekteyse terapötik müdahale gerektirmemektedir. Ancak yas, fiziksel veya zihinsel bir bozukluğu başlatmada görev alan önemli bir stres etkeni olarak potansiyel doğal iyileşmeye müdahale edebilmektedir. Dolayısıyla normal yasın terapötik müdahale gerektirebildiği faktörü de kimi durumlarda göz önünde bulundurulmalıdır (Shear ve ark., 2011).

Patolojik seyirde ilerleyen yası çerçevelemedeki çalışmalara ek olarak yasın diğer halleri üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Parkes (1965) yaslı bireylerle yaptığı çalışma ve gözlemler doğrultusunda yas için; kronik, gecikmiş ve engellenmiş olmak üzere üç anormal tepki biçimini tanımlamaktadır. Kronik yas, normal yas tepkilerine kıyasla oldukça yoğun

tepkileri barındıran yasın süresiz uzamasına atıfta bulunmaktadır. Gecikmiş yas, yas ifadesinde yaşanan gecikmeden sonra ortaya çıkan yası ifade etmektedir (Lindemann, 1944). Engellenmiş yasta ise, normal yas belirtilerinin çoğu görülmemektedir (Stroebe ve Stroebe, 1987)

Yasın normal ya da travmatik halde seyretmesi fark etmeksizin bağımsız klinik ve deneysel bağımsız gözlemler sonucu çerçevelenen ortak tepkiler ve sınıflandırmalar her birey için doğru bir örüntüye sahip olmayabilmektedir. Kaybın ardından meydana gelen yas süreci ve tepkileri evrensel kabul edilse de yas, öznel bir görev olup, öznel deneyimin kalitesinde işlenmektedir.

2.4.1. Kuramların Perspektifinde Yas

Yasın etimolojik tanımlamaları ve ayrışmalarının yanı sıra kuramsal perspektiflerden yas ve yas sürecinin konsepti değişmektedir. Literatürde; Psikanalitik ve Bağlanma Yas Kuramı, evre ve görev yas modelleri ve post-modern yas modelleri olmak üzere üç baskın kuramsal yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu kısımda her bir yaklaşıma yönelik açıklamalara yer verilirken spesifik olarak çalışmayla yakın ilişki barındıran yaklaşımın daha ayrıntılı tanımlamasına yer verilmektedir.

Psikanalitik kuramı inşa eden Freud, yirminci yüzyılın başlarında kayıp ve ardından kayba özgü gelişen doğal tepkiler arasındaki ilişkiyi ilk defa (1917) yas ile tanımlamaktadır. Freud, yas tutan bireyin birincil görevini, libidonun enerjisini kaybedilen kişinin üzerinden çekmek ve onu ikame bir nesneye yeniden adamak olarak tasvir etmektedir. Herhangi bir nesneye olan bağlılığı ve/veya sevgiyi "yatırım" olarak kavramsallaştırmaktadır. Freud'un perspektifinde yas süreci, bireyin ilişkisel bağlarının kuvvetli olduğu nesne veya kişinin kaybı sonrası psişik yapılanmasına aracılık etmektedir. Bu aracı, sevgi bağının kuvvetli olduğu yakın birini veya sembolik bir nesneyi kapsayan kayıplara yönelik tepkileri barındırmaktadır (Deutch,

1937; Stroebe ve ark., 2005). Yas sürecinde kişi, libidinal enerjisinin odağını kayıpla ilişkili nesne veya hatıralar üzerinde tutmaktadır. Süreç içerisinde kayıp kişi/nesnenin ikamesi sağlanarak libidinal enerjinin odağı kaybedilen kişi/nesneden kademeli olarak kesilmekte ve bu sayede ego üzerindeki inhibisyon kalkarak egonun yapılanma süreci tamamlanmaktadır. Freud'un yas kuramında kaybın ardından yaşanan içsel çalışmaların iki alternatif sonucu bulunmaktadır. İlki olan yas, kaybın ardından gelişen ve olağan bir süreç iken diğeri olan melankoli ise olağan seyrin dışında yer almakta ve dolayısıyla patolojik bir seyir izlemektedir.

Yakın birinin kaybı, yaslı bireyin psişik bütünlüğünü tahrip etmeyi garantilemektedir. Yaslı birey bu tahribata karşın, mucizevi bir biçimde kaybın geri döndürülmesi arzusunu taşımakta ve kayıp kişinin zihinsel temsilini sürdürerek ego yapılanmasını tamamlamak için gerekli olan parçayı kayıp kişiden almayı arzulamaktadır. İlave olarak kaybedilen kişiye ilişkin bilinçaltındaki zihinsel çatışmalar ise yasın melankoli haline bürünmesine aracılık etmektedir. Yastaki egonun süreli yapılanmasının aksine melankolinin seyrinde egonun yapılanması süresiz işlenmektedir. Melankolide öznenin, kendi psişe sınırlarında kaybedilen kişiye harcadığı yoğun libinal enerjisi ve kaybedilenin kişinin hayali varlığı kendi zihninde saplantılı biçimde mevcut olmaktadır. Kaybedilen kişiye bu kuvvetli tutunuş, bireyin kaybı kabulüyle yeni bir benliği tanımaya ilişkin endişe taşıması şeklinde açıklanmaktadır. Elem verici bir karamsarlık, işlevselliğin bozulması, sevme kapasitesinin azalması yas ve melankoli halinin benzeşen yönleri olarak konumlanmaktadır. Yas sürecinde yetersiz olan dış dünya iken melankolide bireyin ta kendisinin olması ise ikisi arasındaki temel nüansı oluşturmaktadır. Analitik kuramda yas sürecinin sona ermesi, nesneye yapılan yatırımın bilinçli olarak nesne üzerinden geri çekilmesi ve buna bağlı iç dünyada gerçekleşen değişikliklerin kabulünü kapsamaktadır (A. Freud, 1960). Freud'un bu perspektifi, 21. yüzyılın başlarında Batı kültürünün kayıp ve sonrası gelişen tepkilerin varlığına ilişkin reddi veya şeytanlaştırma vb. atıflarını başarılı biçimde

restore etmektedir (Clewell, 2004). Yasın temellerini atan Freud'un psikanalitik modeli, gelecekteki yas modellerine öncü olmaktadır (Hooyman ve Kramer, 2006; Stroebe ve ark., 2005).

Psikanalitik perspektifin önemli kuramcılarından Lacan'ın yası, Freud'tan oldukça farklı bir bakış açısında şekillenmektedir. Lacan, (2004) sevilen yakın kişinin kaybı sonucu yaşanan yası diğerlerinden farklı olarak, yasın kaybedilen kişideki eksilikle ilinti olduğu bir konumdan okumaktadır. Freud'tan farklı olarak yası anksiyete çerçevesinde ele alan Lacan'a göre, özne "ben onun eksiğiydim" dediği nesnenin kaybı sonucunda yas tutmaktadır (1962-1963). Freud yasında libidonun ego üzerindeki baskısının azalması ve bu sayede ego yapılanmasıyla yasın tamamlandığı belirtilmekteyken, Lacan, kayıp nesneyle kurulan bağların restorasyonunu ve sürdürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Psikanalitik kuramcılarından biri olan travmatik yas kavramının öncüsü Lindemann (1944) ise yaslı bireylerin yas tablosunu; somatik reaksiyonlarla ortaya çıkan öznel bir sıkıntı hissi olarak tanımlamaktadır. Yas özelinde; (1) somatik reaksiyonlar, (2) ölen kişinin imajıyla meşgul olma, (3) suçluluk, (4) düşmanca tepkiler ve (5) davranış kalıplarının kayba özgü belirtiler olarak kabul etmektedir. Yasın başarılı olarak tamamlanmasını kaybedilen kişiyle olan ilişkilerden yaslı kişinin kendini azat etmesi olarak açıklamakta ve azat edemediği taktirde yasın travmatik/komplike hale bürüneceğini öne sürmektedir (Lindemann, 1979).

Bağlanma kuramını inşa eden Bowlby (1960), Freud'a benzer bir şekilde, yasta birincil görevi, yaslı bireyin çevresindeki diğer insanlarla bağlanma ihtiyaçlarını sürdürmesi ve ölen kişiyle bağlantı kurmadan yaşaması olarak açıklamaktadır. Ölen kişiden ayrılma kaygısının bireyi yas tutmada engellediğini öne sürmekte ve Freud'a benzer şekilde kayıp, birey için temsili derin bir duygusal yaralanmayı içermektedir.

Evre ve aşama tabanlı yas modellerinden, beş aşamalı yas modeli Kübler-Ross'a (1969) göre, yakın birinin kaybı sonrası kişiler; inkâr, öfke, pazarlık, depresyon ve kabullenme evrelerinden geçmektedirler. İlk evre inkâr, yaslı kişinin daha az radikal diğer savunmaları harekete geçirmesinde tampon görevini üstlenmektedir. Ardından ikinci evrede kişiler, öfke olarak yönlendirilen yoğun duygularını kimi zaman diğer insanlara veya nesnelere, kaybedilen kişiye veya kendine de yansıtabilmektedir. Bu evreleri takip eden pazarlık evresi esasında zaman kazanma amacı taşıyan ve kişinin kendi kendine zaman tanıdığı bir süreç olarak konumlanmaktadır. Bu evrenin kaybedilenin ölümünü önlemeyi amaçlayan "keşke" ifadelerinden oluştuğu belirtilmektedir. Pazarlık evresindeki tepkiler ise çocukların davranışlarıyla benzeşebilmekte yani regresif bir hale bürünebilmektedir. Ardından depresyon evresinde, olumsuz duyguların yaşanmasının normal ve iyileşmeye giden yolda gerekli olduğu düşüncesi mevcut olmaktadır. Son evrede ise kabullenmenin hâkimiyeti kişi üzerinde olmaktadır ve kişi için artık yakın birinin kaybı, hayatın gerçekleri içerisinde yer almaktadır.

Görev merkezli yas modellerinden Worden (2009) yasın çözümlenmesi için tıpkı yetişkinler gibi çocukların da yasa ilişkin dört görevi tamamlaması gerektiğini ifade etmektedir. Worden'ın (1996) çocukluktaki yas modelinde, birçok noktada yeniden canlandırılan kademeli bir süreç izlemekte ve gelişimi yaşam boyu devam etmektedir. Geçtiğimiz birkaç 10 yılı aşkın sürede ise, yas bilimcileri, yasın iyileşmeyle sonuçlanan bir dizi duygusal aşama olarak anlaşıldığı fikrine karşı durmaktadır (Neimeyer, 2001). Evre ve aşamalı yas modellerine ilişkin karşıt görüşler: yapılan ampirik araştırmaların, yasın çerçevelenmiş bir dizi görev veya aşamalar içerdiği görüşünün aksine zamanla yeniden tekrarlayan döngüsel bir süreç olduğunu işaret etmesi temeline de dayanmaktadır (Silverman, 2000; Worden, 2009).

Son birkaç 10 yılda, yas kuramlarında yapılandırmacı görüşü benimseyen post-modern bakış açısı ortaya konmaktadır (Neimeyer, 2001). Post-modern bakış açısı daha önce yası

açıklamaya yönelik ortaya koyulan kuramlardan farklı bir rota izlemektedir. Farklılığı şekillendiren ilk gerekçede yas, kaybedilen kişiden bağların koparıldığı bir süreç olarak görülmemekte, kaybedilen kişiyle bağın sürdürülmesine yanıt olarak kabul edilmektedir (Neimeyer, 2001; Neimeyer ve Harris, 2011; Silverman ve Klass, 1996; Walter, 2003). İkinci gerekçede post-modern yaklaşım, yasın evrensel ve öngörülebilir geleneğini reddetmekteyken yasın -aile veya kaybedilen kişiyle aradaki bağ gibi- çeşitli bağlamsal faktörlerden etkilenen öznel bir deneyim olduğunu varsaymaktadır (Neimeyer, 2001). Üçüncü gerekçede, yası başlangıcı veya sonu olmayan sürekli bir süreç olarak tasvir edilmektedir. Yas kaynaklı semptomlarının şiddetinin zamanla azalması muhtemel olsa da, bu durumun özellikle önemli bir kaybın ardından yaslı kişinin kayıp öncesi durumuna geri döneceğine işaret etmediğini belirtmektedir (Walter, 2003; Wortman ve Silver, 2001). Bir diğer gerekçede, kişisel veya benlik gelişimine yönelik etkileri de dâhil olmak üzere, yas semptomatolojisinin ötesine geçen sonuçlarına odaklanmaktadır (Neimeyer, 2001). Bu yeni dalga yas kuramı, yasın öznesinin birincil amacının kaybedilen kişi olmadan yaşamın hayatta kalmaya değer olduğu düşüncesini kabullenmesini kapsayan bir yapılandırma süreci olarak açıklamaktadır. Post-modern yaklaşım, yas kuramı alanında bir gelişme olsa da, bu bakış açısı çeşitli nedenlerle eleştirilmektedir (Weiss, 2008).

Yas ve yas sürecine ilişkin çeşitli perspektifler, görüş ayrılıkları barındırmakta ancak yasın evrensel ve kişinin kendine ait doğal bir süreç olduğu görüşünde bütün perspektifler uzlaşmaktadır. Bu rotada yas kavramının belirsiz ve öznel doğası sorgulanmakta, kayıp ve yasın ne anlama geldiğini keşfetmek adına yas çerçevesine yönelik yeni anlayışlar geliştirilmeye halen devam etmektedir.

2.5. Çocuk Gözünden Yas, Ebeveyn Kaybı, Yas ve Savunma Yanıtları

Kayıp veya kayıp tehdidine karşılık, yas verilmesi kaçınılmaz bir yanıttır. Tıpkı yetişkinler gibi çocuklar da kayıp deneyimi karşısında yas yanıtını vermektedir. İnsana özgü olması sebebiyle yas ortak bir yanıt olsa da çocukların yas tutma biçimleri yetişkinler için çizilen çerçeveden farklı bir yol izleyebilmektedir. Çocukların kaybı deneyimlediği yaş ve işledikleri gelişim evresi ne denli küçük yaş grubuna özgü ise çocukların yas yanıtlarının, yetişkin tipine yakınlığı o denli az olmaktadır (Lindemann, 1944). Çocuk tipi yası yetişkin tipi yastan ayıran temel farklardan biri bilişsel olgunlaşmanın henüz yas için yeterli seviyeye ulaşmadığı süreçte çocukların kayıp tepkilerinde haz-acı ilkesinin daha ilkel işlenmesinden kaynaklanmaktadır (A. Freud, 1960). Ek olarak çocuk tipi yas ve yetişkin tipi yas süreci arasındaki ince ayrımlardan bir diğeri de çocuklarda yas sürecinin döngüsel bir yapıda seyretmesidir (Volkan ve Zintl, 2017, s. 65). Örneğin, erken çocukluk döneminde ebeveyn kaybı yaşayan bir çocuk, ergenlik döneminde kaybın gerçekliğini geri dönüşsüz olarak kavraması gibi nedenlerden ötürü yas tepkilerini yineleyebilmektedir.

Bowlby (1960) ise yetişkin tipi yas tablosu izlendiğinde küçük çocukların yetişkin tipi yastan pek farklı bir sonuç ortaya koymadığını ve tipik olarak küçük çocukların, yetişkinlere benzeşen bir dizi tepki gösterdiğini savunmaktadır. Benzer şekilde Lindemann (1944) koşullar elverişli olduğu takdirde çocukların yas yanıtlarının yetişkin tipi yasa benzeşebildiğini ifade etmektedir. Çeşitli perspektiflerin bir odağında çocuklarda, yetişkin tipi bir yas süreci işlenemezken diğer odağında yetişkin tipi bir yas süreci şekilleneceği görüşleri bulunmaktadır (Furman, 1964).

Çocukların yas tutma kabiliyeti hakkında geniş bir görüş yelpazesi bulunmaktadır. Çocuklarda bir görev olarak yası tutabilmenin yolu kaybı kavrayabilmeden geçmektedir (Furman, 1964). Bowlby (1980, s. 271) çocuklarda; kayıp kavramına ilişkin geri

döndürülemezlik, yaşamın son bulma öğelerinin tam olarak gelişmemiş olması ve son olarak çocukların güven üssü olarak ebeveynlerini atfetmiş olmaları, onların kaybı algılanmasında doğrudan bir tesir barındırdığını belirtmektedir. Willis'a (2002) göre, çocuklarda kayıp kavramının inşasında görev alan: (1) geri döndürülemezlik (2) kesinlik, (3) kaçınılmazlık ve (4) nedensellik gibi dört temel bileşen bulunmaktadır. Bileşenler, çocuğun işlediği gelişimsel evre ve kayıpla tanıştığı anla doğrudan bir etkileşim içerisindedir. Furman'a göre ise (1964) çocuklarda yas sürecinin niteliği; (1) çocuk ölümün dış gerçekliğini ne zaman kavrayabilmektedir, (2) çocuk yasa neden olan kaybın içsel yatırımını ne zaman başlatabilmektedir ve (3) çocuğun yas tutma kapasitesine hangi faktörler engel oluşturmaktadır, bu üç kriterle şekillenmektedir.

Carr (2016) yas tutabilmek için kayıp kavramının bilişsel düzeyde yerleşmesi koşulundan ziyade kayba ilişkin deneyimlerin sıklığının çocuklarda bu kavramın gelişiminde etkili olduğunu ifade etmektedir. Deutsch da (1937), yas tutmada kaybı kavrayabilmenin bir şart olduğu görüşlerinin yanı sıra çocuklarda kaybın idraki tam olarak gelişmese de ayrılık gerçeğinin birtakım tepkileri ortaya koyacağını belirtmektedir. Dahası, çocuklar kaybı idrakte yeterli güce sahip olmamaları nedeniyle, ayrılığa karşın narsisistik bir savunma mekanizmasını öne sürmektedirler. Kaygıdan ve psişik bütünlüğü tahrip edecek diğer tehlikelerden korumada kullanılan bu savunmanın en uç noktası ise yas duygulanımlarının ifadesinin ihmal edilmesi şeklindedir.

Çocukları kaybı kavramasında kuvvetli tesiri bulunan faktörlerden yoksunluk durumu çocuklarda kayıp sonrası uyum dönemini zorlaştırabilmektedir (Willis, 2002). Örneğin, küçük çocukların ölümü anlamak ve yas tutmak için bireysel kapasitesini kullanmadığı üç durum meydana gelmektedir. Kayıp deneyimiyle ilk temasta çocukların; uzun süreli yoğun yatırım yaptığı kişinin kaybı karşısında yaşayacağı yoğun acı ve bilinçli farkındalık, sağ kalan

ebeveynin görmezden gelme davranışını benimsemeleri ve farkında olmamaları, son olarak, çocukların normal ego olgunlaşmasına müdahale eden bir etkenin varlığı kaybın idrakini engelleyebilmektedir (Furman, 1964). Öte yandan, kayıpla ilişkili detaylar yanıltıcı biçimde aktarılmadığında, kaybı işlemede çocuk veya ergenlere ihtiyacı doğrultusunda destek sunulduğunda çocukların kayba yönelik uyumları kolay olabilmektedir (Bowlby, 1980, s. 272). Çocukların kaybı kavrama becerisine ilişkin farklı görüşler, çocuk gözünden yas hakkında net bir kanının oluşmamasında temel sebeplerden biri olmaktadır (Willis, 2002). Konuya ilişkin yapılan çalışmalar kesin ayrıntılar sunmamakta ve dolayısıyla net kanıların oluşturulmasında yetersiz kalmaktadır. Bu durum değerlendirmelerin geçerliliğine doğrudan etki edebilmektedir (Bowbly, 1980).

Kaybın kavramasında belirleyici rol oynayan faktörlerden yaş faktörü üzerine araştırmacılar, benimsedikleri ekoller ve kuramların himayesinde çocukların kaybı kaç yaş itibarıyla kavradığına ilişkin çeşitli görüş ayrılıkları ya da uzlaşılar barındırmaktadır. Görüş ayrılıklarını oluşturan faktörler; ölümün doğası, gerçekleşme nedeni ve akabindeki süreçlerin kaybı kavramada karar verici konumda olmasıdır (Bowbly, 1980, s. 272). Nesne sürekliliğinin henüz oluşmadığı (Piaget, 1926) 0-2 yaş grubunda kaybın tam olarak anlaşılması mümkün olmamaktadır. Bu dönemde görüş alanı dışına çıkan nesne artık yok iken görüş alanına dâhil olduğunda yeniden var kabul edilmekte ve dolayısıyla kayıp durumuna ilişkin yapılan zihinsel yatırımlar yeterli olmamaktadır. Yatırımlar yeterli olmamasına rağmen yine de bakım veren ebeveynin yokluğu çocuk için ciddi bir krizin temelini oluşturmaktadır. Çocukların yasa bakışında 0-2 yaş grubuna ilişkin kayıp henüz gerçekliğiyle tam olarak var olmasa da Bowlby'a (1960) göre, yas reaksiyonlarını diğer gelişimsel görevlerle bağdaştırmaları nedeniyle kimi araştırmacılar bebeklik döneminde gelişen yasın gerçekliğini tam olarak fark edememektedir. Çocukların yas yanıtı belli bir yaş kademesinde başladığı görüşlerine karşılık Bowlby (1960),

sevilen kişinin kaybının çocuklarda altıncı aydan itibaren başlayan, kişilik gelişimini sarsabilecek şiddette gelişen yaslara sebebiyet vereceğini savunmaktadır.

Genel bakışla, kayıp ve yas kavramlarının temelleri çocuklarda yaklaşık üç ila dört yaş civarında atılmaktadır (Willis, 2002). Yaşamın rutin akışı içerisinde bu yaş civarındaki çocuklar; böcek, evcil hayvan vb. canlıların kaybını deneyimlemektedir (Volkan ve Zintl, 2017, s. 102). Her ne kadar kayıplara duyusal veya görsel maruziyet yaşanmış olsa da kaybın gerçekliği henüz bu yaşlardaki çocukların bilişsel dünyasına tam olarak yerleşmemektedir. Bu yaş civarındaki çocuklarda, baharda toprağa ekilen bir soğanın sonbaharda yeniden çıktığını görmek gibi kayıp üzerine bilişsel bir algı gelişmektedir. Üç ila beş yaşlarındaki çocuklar için kaybın gerçekliği; geçici, kademeli veya döndürülebilir bir gerçek niteliğinde konumlanmamakta beş yaşından sonra ise kaybın gerçekliği çocuklar için sıklıkla dışarıdan bir müdahaleye atfedilmekte ve dış müdahaleye bağlı olarak kayıp gerçekleşmektedir. Ölümün geleceksiz ve biyolojik bir gerçek olduğu anlayışı ise dokuz ile 10 yaş itibarıyla çocukların zihninde kendini göstermeye başlamakta (Kübler-Ross, 1969, s. 2) ancak genel olarak çocuklar 10-12 yaş itibarıyla kaybın geri döndürülemez olduğunu kavramaktadır (Volkan ve Zintl, 2017, s. 103). Bununla birlikte çocukların, kaybın geri döndürülemez ve kaybedilen kişinin geleceksiz olmasını tasavvur edebilmesi için minimum altı yaşında veya ergen olması gerektiğine ilişkin görüşler de bulunmaktadır (Bowlby, 1980, s. 273). Geniş yelpazedeki görüş ve argümantasyonlar, çocuklarda yas süreci hakkında net bir kanı sunulamamasının temel sebebi olmaktadır.

Bir ebeveyn kaybının ardından çocukların gösterdikleri ilk ve uzun vadeli yanıtlar belli çerçeveler içerisinde sınırlandırılsa da kayıp, çocukların kendi benliğinin süzgecinden geçerek yanıtlanmakta ve bu yanıt tamamıyla çocuğa özgü olmaktadır. Çocukların yanıtlarını bireysel ve çevresel bir dizi değişken kompleks bir krizden sakin bir uyuma kadar çok geniş bir

yelpazede şekillendirmektedir (Furman, 1964; Kübler-Ross, 1969, s. 2). Psikolojik dayanıklılık, kaybedilen kişiyle kurulan bağ, yaş düzeyi, işlenen gelişimsel evre gibi çocuğa ilişkin (Bowlby, 1980; Furman, 1964; Goodman, 1999), kaybın gerçekleşme biçimi, sosyal destek yapılarına erişebilme, manevi inanç ve motivasyonlar ve sağ kalan ebeveynin ikame edebilme becerisi gibi çevreye ilişkin değişkenler çocukların yanıtlarının dokusunu belirlemektedir.

Çocukların yas yanıtlarında, içinde bulunulan gelişimsel evre ve yaş gibi kişiye özgü özelliklerin belirleyici olduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda bebeklerin ve küçük çocukların, ebeveyn kaybına tepki gösterme biçimleri ve yas tarzları yetişkinlerden ve daha büyük çocuklardan ayrı bir seyir izlemektedir (Furman, 1964). Genellikle kayıp haberine karşılık çocukların gösterdikleri ilk tepki yoğun bir ağlama veya tepkisizlik gibi uç aralıklar barındırmaktadır. Bowlby, (1980), Kliman'dan (1965) aktardığı çalışma çıktılarına göre, ağlama tepkisinin yaşın artışıyla ilintili olduğu sonucu çıkarılabilmektedir Tepkilere karşılık yeniden ihtiyaç giderici bir yanıt gelmediğinde ise umutsuzluğa kapılmaktadırlar. Bakım veren ebeveyni; arama, ağlama, başkaları tarafından rahatlatılmayı reddetme, uyuşukluk, huzursuzluk, yeme ve uykuya ilişkin problemlerle seyretmektedir. Süreç, komplike hale büründüğünde; kaybedilen bakım veren ebeveyni temsil eden olay ve nesnelere ilişkin aşırı uyarılma veya edinilen becerilerin kaybı (regresyon) gibi yanıtlarla karakterize olmaktadır (Deutcsh, 1937). Küçük çocuklarda uyku bozuklukları, beslenme ve sindirim sorunları, çocuğun edindiği yeni nesnelere aşırı bağlılığı, otoriterlik, saldırganlık ve emme davranışı gibi gelişimde ilkel seviyelere dönüşü kapsamaktadır. Konuşma gibi işlevlerin kaybıyla ego gelişiminde gerilemelerle de karşılaşılmaktadır (A. Freud, 1960). Kaybın idrakinin tam olarak gelişmemiş olması nedeniyle, çocukların ebeveynden uzun süreli geçici ayrılmaya yönelik verdikleri yanıtlarla kayıp dolayısıyla ayrılmaya verdikleri yanıtlar benzeşmektedir (Bowlby,

1980). Öte yandan, kayıp nedeniyle yaşanan ayrılığı geçici bir ayrılık olarak değerlendirmeleri nedeniyle kaybı nispeten sakin bir şekilde karşılayabilmektedirler (Kübler-Ross, 1969). Gelişimin ivme kazanmasıyla çocuklarda ayrılığa yönelik bilişler zaman içerisinde gelişmekte ebeveynin uzun süreli geçici ayrılığı ve ölüm ayrılığı arasındaki farklar belirginleşmektedir (Bowlby, 1980).

Yasın olağan ve olağan dışı süresi üzerine geleneksel perspektifte, yetişkin tipi yas için normal kabul edilen süre bir yıl iken, çocuk tipi yas sürecinde kişiye bu denli bir bağlılık anormal görülmektedir (A. Freud, 1960). Çocuk tipi yas sürecine ilişkin A. Freud (1960) yasın birkaç saatten başlayan birkaç haftaya veya birkaç aya kadar devamlılığının olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte A. Freud, ayrılık sonrası çocuklarda gözlemlediği duygulanımları yas olarak kaydetmekte ancak uygun ikamenin varlığı söz konusu olduğunda yas sürecinin birkaç günden daha fazla olmadığını belirtmektedir (Furman, 1964). Bu görüşün aksine Bowlby (1960) bahsedilen kısa sürelerin olasılığını sorgulamaktadır. A. Freud (1960), Bowlby'nin "Bebeklikte Keder ve Yas" adlı makalesine yaptığı eleştiride Bowlby'nin her ne kadar kısa sürelerin olasılığı sorgulasa da yetişkin tipi yas süresi kadar uzun soluklu olmadığında hemfikir olduklarını belirtmektedir.

Yasın süresine yönelik genel kanı ise altı ayı aşmayan yas yanıtlarının olağan olduğu üzerineyken, altı aydan fazla devam eden yas yanıtlarının varlığı olağan dışı, dolayısıyla yasın anormal seyirde olduğu kabul edilmektedir. Tıpkı yetişkinlerdeki gibi çocuklarda da işlevselliğin yitimi yasın normal seyrinde bir süreliğine aksarken, işlevselliğin uzun süreli yitimi halinde travmatik yas riski değerlendirilmektedir. Travmatik yas yanıtları ise çocuk ve ergenlerde sıklıkla; beslenmeye ilişkin sorunlar, mide ağrıları ve uyku problemleri gibi bir dizi fiziksel reaksiyonlar (Lindemann, 1944), davranışsal olarak; kısıtlanmış duygulanım, bakım veren kişiyi anımsatan uyaranlara aşırı duyarlılık, ayrılık kaygısı, edinilen becerilerin kaybı,

enürezis ve enkoprezis gibi patolojileri barındırmaktadır (Melhem ve ark., 2007). Ruhsal olumsuz semptomlar, düşük akademik başarı, uyumsuz davranışlar, sosyal geri çekilme ve somatik şikâyetlerin yanı sıra daha ciddi problemlerle de karşılaşılabilmektedir (Lindemann, 1944). Kaybedilen kişiyi özleme ve arama, kaybedilen kişiyle yoğun zihinsel meşguliyet, uyuşukluk ve kaybın kabulüne direnç gibi tepkiler bir araya gelebilmektedir (Melhem ve ark., 2007). Duygudurum dalgalanmaları, uzun süreli depresyon, madde kullanımı ve riskli diğer davranışlara da yasın patolojik seyrinde rastlanabilmektedir. Öte yandan, çocuklar ebeveyn kaybı karşısında büyük bir pişmanlık, kendilerine veya çevrelerine karşılık suçluluk hissedebilmektedir. Kimi zaman kayıp karşısında kendilerini sorumlu atfedebilmekte ve bu nedenle cezalandırılacaklarına inanabilmektedir (Kübler-Ross, 1969, s. 3).

Sonuç olarak çocuklar, bir ebeveynin kaybı nedeniyle yaşamları boyunca devam eden ek, psikolojik ve sosyal sorunlarla karşılaşabilmektedirler (Auman, 2007). Sorunlar yalnızca ebeveyn kaybı deneyimiyle ilintili olmamakta, bir görev olarak yasın engellenmesi de psikolojik, duygusal ve sosyal sorunlarla çocukların geleceğinde var olabilmektedir. Dolayısıyla yas sürecinin yaşanması ve sağlıklı seyri sağlanmalıdır (Willis, 2002). Yasın tamamlanması ise, çocukların kaybedilen kişiyle aralarındaki etkileşimli ilişkinin kaybını kabullenmelerini gerektirmektedir (Cohen ve Mannarino, 2004). Kaybedilen kişinin fiziksel varlığı olmadan çocukların; yaşamın gerçekliğine uyum sağlama, kabul etme ve yaşam aktivitelerine kendini yeniden dâhil etmesiyle (Wolfelt, 1996) “uyuyan herkesin uyanması” (Willis, 2002) sağlanmakta ve yas başarılı olarak tamamlanmaktadır.

2.6. Yas Sürecini Etkileyen Faktörler

Kişi veya nesne kaybının ardından çocukların içsel yatırımlarını başlattığı yas dönemi, özünde kayıpla yaşamaya uyum gösterme dönemi olmaktadır (Wortmann ve Silver, 1989). Kaybın ardından uyum sürecinde birtakım kritik faktörler, çocuklarda yas sürecinin sağlıklı

veya patolojik seyretmesi üzerinde doğrudan bir etki barındırmaktadır (Wolfelt, 1996; Worden, 1996).

Kayıpla birlikte çocuklar yalnızca sevdikleri yakın birini değil, kaybedilen kişinin ilişkili olduğu birçok kaybı da beraberinde yaşamaktadır (Silverman ve Worden, 1992). Örneğin, savaş ve çatışma nedeniyle yaşanan baba kaybının ardından başlatılan göçle birlikte; ikamet edilen ev, muhit ve yas krizlerine sebebiyet verebilecek göç ve kimlik kaybı, geçim koşullarının zorlaşması, çocuğun babanın bıraktığı rolü teslim almak zorunda kalması ve aile içi değişen roller gibi güç durumlar derin değişiklikler yaratarak kümülatif kayıp ve yaslara sebebiyet vermektedir. Kayıpların kümülatif etkileşimi ve koruyucu mekanizmalardan yoksunluk sonucunda çocukların rutin yaşamlarında, olağan işlevselliklerinden ciddi sapmalar görülebilmektedir (Dyregrov ve ark., 2002).

Öte yandan, travmatik olmayan yas çocuklarda sıklıkla, aile bireylerinin desteklemesine, dini ve kültürel inançların getirdiği ritüellere bağlıyken, çocuğun bilişsel kabiliyeti ve yası ifade edebilme kabiliyetine bağlı olarak da kendini göstermektedir (Cohen ve Mannarino, 2004). Çocuğun; kaybedilen ebeveynle kayıp öncesi iletişimin sağlıklı ve güvenli bir dokuda olması, kayıp yaşandıktan sonra uyum sürecinde yanıltıcılıktan yoksun biçimde bilgi verilmesi, kayba ilişkin soru sormada ve duygularını ifade etmede özgür olması, aile bireylerinin tuttuğu yaslara ötelenmeden katılımının sağlanması koşulları sağlandığında yas süreci sağlıklı bir seyir izlemektedir (Bowlby, 1980). Çocuğun kayba ilişkin kederi yaşaması, kaybın gerçekliğini kabulü, kaybedilen kişiye ait olumlu özellikleri benlik imajına dâhil etmesi, kaybedilen kişinin olmadığı çevreye adaptasyon sağlaması, kaybedilen kişiyle ilişkisini şimdiki zaman etkileşiminden bellek ilişkisine dönüştürmesi ve çocuğun hayatında ikame bir yetişkinin desteği gibi faktörler yasın tamamlanmasına yardımcı olmaktadır (Wolfelt, 1996).

Çocuklarda yas sürecini tamamlamak için kullanılan birtakım savunma ve başa çıkma stratejileri, kaynakların mevcudiyetine bağlı olarak şekillenmektedir. Savunmalar ve stratejiler bireysel ve çevresel olarak ayrışmakta ve kimi zaman koruyucu bir rol üstlenerek yas sürecinin başarılı biçimde sona ermesine doğrudan yardımcı olmaktadır. Aksi yönden ele alınırsa yas sürecini güçleştiren ve derin krizlere sebebiyet verebilen birtakım bireysel ve çevresel faktörler ise riskli bir rolde görev almaktadır. Dolayısıyla öznelliğiyle eşsiz bir süreç olan yasın, yasa tesir eden koruyucu ya da risk içeren faktörlerden bağımsız olduğu düşünülememektedir. Aşağıdaki kısımlarda bu faktörlerin çocuk yasına tesiri üzerine ayrıntılı açıklamalarına yer verilmektedir.

2.6.1. Kişiye Özgü Özellikler

Kişiye özgü özelliklerin yas sürecindeki etkisi, yası her çocuk için öznel kılmaktadır. Yaş, cinsiyet, işlenen gelişimsel evre, kayıp deneyimi öncesinde psikiyatrik bir öykünün varlığı, ayrılık anksiyetesi veya ebeveyn kaybı gibi gelişimsel kayıpların dışında haznede bulunan diğer örseleyici deneyimler, yas yanıtlarını çocuğa özgü kılan bireysel özellikler çatısı altında yer almaktadır. Cinsiyete bağlı olarak ebeveyn yası nedeniyle içe dönük davranış sorunları kızlarda daha sıkken, dışa dönük davranış sorunlarına erkeklerde daha fazla rastlanmaktadır. Örneğin ebeveyn kaybı karşısında sıklıkla erkek çocuklarında saldırganlık ve yıkıcı davranışlar, kız çocuklarında ise bağlanma davranışında artış görülebilmektedir (Carr, 2016). Genellikle erkekler yas ifadelerini çekinceli ve kısmi olarak ortaya koymakta ve sözel ifadelerden kaçınmaktadır (Dyregrov, 2000). Dyregrov ve ark., (1994) ergenlik döneminde öğretmenlerini kaybeden çocuklarla yaptıkları çalışma incelendiğinde, kız çocuklarında daha fazla yas tepkileriyle karşılaşılmaktadır. Sonuçlar, kişiye özgü cinsiyet faktörünün yas tepkilerine etkisine atfedilebilmektedir.

Gelişimsel açıdan olgunlaştıkça, çocukların kademeli olarak kayba ilişkin bilişsel yatırımlarını geliştirdiği bilinmektedir. Ancak yas sürecini şekillendirmede doğrudan etkisi bulunan kişiye özgü özelliklere bağlı olarak kimi zaman yas süreci doğrusal bir seyir izlemeyebilmektedir. Zaman zaman aşamalar yer değiştirebilmekte veya farklı bir döngüde ilerleyebilmektedir. Bu kriter doğrultusunda değerlendirildiğinde çocukların gelişimsel aşamaları ve algılama becerilerine bağlı olarak çocuklar için kayıp kavramı ve yas süreci farklılaşmaktadır. Örneğin iki yaşındaki bir çocuk ölüm kavramına sahip olabilirken beş yaşındaki bir çocuk bu kavrama henüz sahip olmayabilmektedir. Üç ila dört yaşlarındaki bir çocuk gerçekten yas tutabilmekteyken daha büyük bir çocuk yas tutamayabilmektedir (Furman, 1964). Benzer şekilde, Lindemann (1944) çocuğun yas sürecini işlemesini kaybedilen kişinin ardından adaptasyon sağlama becerisi gibi kişiye özgü özelliklerle ilişkilendirmektedir. Örneğin, çocukların bilişsel kapasitesinin sınırlılığı kayba ilişkin birçok endişenin kaynağını oluşturabilmektedir. Kaybın ardından, kaybedilen ebeveynin yeniden hayatta olduğu düşüncesine kuvvetle inanabilmekte ve zaman zaman ziyarette bulunan görsel ve işitsel halüsinasyonlar yaşayabilmektedir (Kübler-Ross, 1969, s. 3). Bahsedilen bu farklılıkların oluşumundaki temel unsur kişiye özgü özelliklerin belirleyici olmasıdır.

Çocuklar, yatırım odağının kayıp neticesinde ebeveynden çekilmesi durumunda ego, kederle baş etmede duygulanımları tanımlama ve sözelleştirme işlevlerine ihtiyaç duymaktadır. Bu işlevlerin yeterli olması takriben dört yaşındaki çocuklarda beklenmektedir (Furman, 1964). Daha küçük yaş gruplarında ise yas tepkileri sıklıkla davranışlara yansımaktadır. Özellikle uyumsuz davranış biçimleri kimi zaman yetişkinler tarafından anlamlandırılamamakta ve kabul görmemektedir. Uyumsuz davranışlar, çocukların nasıl yas tepkisi vereceğine yönelik yaşadıkları karmaşa ve yasla baş etmedeki tecrübesizliklerinden kaynaklanmaktadır. Kişiye özgü farklılıkları anlamada küçük çocuklarla iletişim kurmak, onların kendi dilleri ve

benliklerinden, kendilerini ifade etmelerine olanak tanımak kilit bir konumdadır (Kübler-Ross, 1969). Bu doğrultuda kayba ilişkin bilgi eksikliği ve soru işaretlerinin giderilmesi adına kaybı, çocuğun yaş ve gelişim dönemi özelliklerine uygun biçimde aktarmak, çocuğun ihtiyaç duyduğu bakımı sunmak, çocuğun tepkilerini göstermesine müsaade etmek ve çocuğa uygun ritüellere çocuğun da katılımını sağlamak sürecin olağan seyrini desteklemede önemli bir işleve sahiptir (Dyregrov ve ark., 2015).

Gelişimsel psikopatoloji perspektifinde doğuştan getirilen güç durumlarla başa çıkma becerisi için yenilmez veya sağlam çocuk ifadeleri kullanılmaktadır (Hawley ve DeHaan, 1996). Ruther (1987) "riske yanıt olarak bireysel çeşitlilik" (s. 317) olarak tanımladığı yenilmez veya sağlam çocuk ifadeleriyle kastedilen psikolojik dayanıklılık, çocukların yaşamları sürecince deneyimledikleri örseleyici olaylar karşısında katalizör veya tampon görevinde yer alabilmektedir. Yası başarılı bir şekilde tamamlamanın biyolojik açıklamalarından birinin de çocukların psikolojik dayanıklılığıyla ilişkili olduğu bilinmektedir. Bonnano, (2004) yası içgüdüsel bir süreç olarak görmesi nedeniyle kişinin, spesifik olarak çocukların da, özünde bir dayanıklılığı beraberinde getirdiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla çocukların psikolojik dayanıklılığının yüksek olması ebeveyn kaybı gibi bir olgunun kendisi dışında beraberinde getirdiği diğer krizleri de daha kolay atlatabilmeleriyle bir ilişki barındırabilmektedir. Ek olarak çocuğa uygun ve sürdürülebilir destek sağlayan yetişkin veya yetişkinlerin varlığının çocuğun repertuvarındaki psikolojik dayanıklılığına eşlik etmesi halinde krizlere karşın, daha kolay siper alınabilmekte ve krizlerin üstesinden gelinebilmektedir. Kişiye özgü diğer koruyucu mekanizmalar kapsamında ise; zeka, mizah duygusu, empati ve iç kontrol odağı yer almaktadır. Öte yandan, bahsedilen bu koruyucu mekanizmaların öznel yapısı, ebeveyn kaybı karşısında verilen ve geliştirilen yanıtların ve bu koşulların üstesinden gelebilme becerisinin de çocukların kendilerine özgü farklılık göstermesine neden olmaktadır. Tüm bu açıklamalara rağmen yine

de ebeveyn kaybı sürecine ilişkin krizlerin diğer yaşam koşullarıyla etkileşim içine girebileceği göz önünde bulundurulduğundan, çocuğun psikolojik dayanıklılığı sayesinde bu krizleri kolay aşabileceği kanısına kesin varmak doğru değildir (Hawley ve DeHaan, 1996).

Öznelliğiyle öne çıkan yası kişiye özgü yapan varyasyonları, yasa ilişkin tek ya da birkaç yas tipinin oluşturulmasının doğrudan önüne geçmekte ve kabul görmüş yaygın kanıların yeniden restore edilmesini dayatabilmektedir. Kişiye özgü özellikler çatısında yer alan, risk barındıran veya koruyuculuk sağlayan yasın statik özellikleri veya kişiye göre farklılaşan deneyimleri yas üzerine olası yörüngeler ve yeni rotalar oluşturmaktadır.

2.6.2. Kaybın Oluş Biçimi

Travmatik yas, sıklıkla dış etkenlerden kaynaklı travmatik yaşantıların kaybı getirmesiyle ilgilidir. Örneğin kitlesel bir travmaya bağlı kayıplar çocukların hayatında değişen yeni bir çevrede yaşama, okul ve arkadaşlardan uzaklaşma ve temel ihtiyaçlardan mahrum kalma gibi karmaşık bir dizi değişikliğin parçası olabilmektedir. Travmatik olaylara bağlı kayıplar ve her ek travmatik deneyim çocuklarda sıklıkla davranış sorunları ve işlevselliğin bozulma riskini artırmaktadır. Örneğin kitlesel travmalarda stres ve tehlike içeren yaşam koşulları, çocuklarda iyileşme süreçlerini engellemektedir (Dyregrov ve ark., 2015).

Kaybın oluş biçiminin; savaş ve çatışmalara bağlı yaşanan travmatik bir kayıp olmasının yas tepkilerinin artışında doğrudan görev aldığı bilinmektedir (Lindemann, 1944). Bu tür kitlesel travmalara bağlı ebeveyn kaybı ve kayıp biçiminin sıklıkla dehşet verici olması karşılaşılan bir durum olup çocuklarda yoğun yas reaksiyonlarının yaşanmasında tetikleyici olmaktadır (Coffino, 2009; Dyregrov ve ark., 2015). Savaş nedeniyle yaşanan ebeveyn kaybıyla ilgili bir başka çalışmada Brown (1961), depresif reaksiyon gösteren bir kısım çocuklar ve babalarının hayatta olduğunu veya öldüğüne dair bilinmezlikler arasında yüksek bir insidans

görülmektedir. Cesedin akıbetine ilişkin öngörüler veya tahminler dışında net bir bilginin varlığı olası bir duygusal karmaşıklığın engellenmesine sebep olabilmekte ve yasın normal seyrini destekleyen bir etken konumunda bulunabilmektedir. Yası başarılı biçimde tamamlayabilmek için kayıp bedenin bir parçasına dahi erişebilmek gerekli bir kriter olarak şekillenmektedir (Şirin ve Oral, 2021, s. 152). Bu durum, sıklıkla savaş gibi travmatik kayıplar nedeniyle yaşanan ebeveyn kaybının ve savaş ortamındaki kaosların bir bilinmezlik yaratması ve dolayısıyla çocukluktaki depresif hastalığın gelişmesine dair önemli hipotezleri desteklemektedir (Brown, 1961).

Yapılan çalışmalar ebeveyn kaybının doğal olmayan; savaş, terör, ateşli silahlı yaralama vb. nedenlerden kaynaklanması halinde çocuklarda daha sık suicidal düşüncelere ve yasın komplike haline rastlandığı göstermektedir (Dyregrov ve ark., 2015). Kayıp biçiminin olağan olması halinde ise çocukların kayba daha kolay uyum sağladığı görülmektedir (Worden, 1996).

2.6.3. Kaybedilen Kişiyle Aradaki İlişkinin Dokusu

Yakın birinin kaybı birçok kişi için yoğun biçimde acı verici olmaktadır. Acı verici bu deneyimin ardından gelen yasa ilişkin tepkiler, kaybedilen kişiyle aradaki bağın niteliğiyle şekillenmektedir. Yas çalışmasını ortaya koyan Freud'un (1917), yasın normal ya da komplike bir seyir izlemesine yönelik çıkarımları, kaybedilen kişiyle aradaki ilişkinin niteliğinin belirleyici olduğunu sunmaktadır. Örneğin yas, çocuğun yakın bağ kurduğu kişinin kaybı nedeniyle gelişmekteyse kaybın ardından meydana gelen stres faktörleri çocuğun kaybı kavrama becerisine birtakım engeller oluşturabilmektedir (Furman, 1964). Yine, çocukların kaybın ardından tuttuğu yasın yetişkine benzerliği, kaybedilen kişiyle yaşanan deneyimlerin sıklığıyla ilişkili olmaktadır (Volkan ve Zintl, 2017, s. 102). Yas ve yasın kaynağının yakın kişinin kaybıyla ilişkili olduğuna yapılan atıfların yanı sıra yakın ilişkinin kurulmadığı kişilere karşı geliştiği görüşüne de rastlanmaktadır. Yakın bağ kurulan kişinin kaybı ve yoğun keder

duygusu arasında paralel bir ilişki mevcut olmakta ancak bununla beraber kimi zaman daha az yakın kişilerin kaybı da bir yas kaynağı olabilmektedir (Raphael, 1984/ 2003, s. 4).

Kaybedilen kişiyle birinci dereceden bir bağ ve ölümden bir yıl önceki dönemde orta düzeyde bir etkileşim varsa tepkilerin karakteri şekillenmektedir. İlk tipik tepki; ciddi bir kriz veya iki haftaya kadar sürebilen tepkide gecikme veya tepkisizliktir. Ardından özlem ve sıkıntı atakları baş göstermekte, kaybedilen kişiyi hatırlatan nesneler bu atakları ağırlaştırabilmektedir. Uyku ve iştahta azalma, ara sıra başkalarına veya kendine yönelik öfke patlamaları ve kaybedilen kişiyle yoğun zihinsel meşguliyetler yas süreciyle ilişkili semptomlar olmaktadır (Parkes, 1965). Kaybedilen kişinin hâlâ yaşıyor olduğunu düşünme eğilimi bulunmaktadır. Semptomların yoğunluğu bir ila altı hafta arasında azalmaya başlamakta ve altıncı ayda en düşük seviyede seyretmektedir. Bununla birlikte birkaç yıl boyunca kısa süreli depresyon dönemleri ve ölüm yıldönümü gibi özellikle kaybı hatırlatan zaman dilimlerinde semptomlar ara ara kendini gösterebilmektedir. Yakın birinin kaybının ardından altı ay bu tepkilerin seyredilmesi olağan kabul edilmektedir (Lindemann, 1944). Öte yandan Parkes, (1965) yaptığı çalışmada, yakın kişilerin kaybının ardından altı ay sonra da yasın bahsedilen yoğunluk ve süreden farklı ilerlediğini kaydetmektedir. Sonuç olarak yas, öznel bir süzgeçten geçerek işlenmekte ve dolayısıyla çeşitli varyasyonlarda seyredebilmektedir.

Kaybedilen kişiyle kayıp öncesi dönemde iletişimin sağlıksız bir seyir izliyor olması ve aradaki bağın güvensiz hali kaybın ardından tutulacak yası etkilemektedir (Deutsch, 1937). Örneğin kaybedilen kişinin yaşamı sırasında doğrudan çocuğa veya diğer aile üyelerine yönelik kötü muamele içeren eylemlerinin varlığı nedeniyle çözülmemiş birtakım çatışmalar bulunabilmektedir (Horowitz, 1997). Kaybedilen kişinin bütünlüğünün kabul edilmesi, hatırlanması ve kaybın yasının tutulması için bu konuların çocuğa destek verenler tarafından çocukla dürüstçe konuşulması gerekmektedir.

Çocuklar kaybedilen kişiye yönelik ikircikli duygular arasında bocalayabilmektedir. Örneğin, kaybedilen kişinin toplum tarafından kabul görmeyecek niteliklerinin -*uyuşturucu kullanımı, hırsızlık vb.*- kayba sebebiyet vermesi halinde ise toplum tarafından birtakım damgalamalar yapılabilmekte ve hatta kaybedilen kişinin ölümüne yönelik sevinç içeren söylemlerde bulunulabilmektedir. Mevcut bu nitelikler, çocukların yaslarını engelleyebilmekte ve dahası yaşanan yas, çocuklar için bir utanç kaynağı olabilmektedir. Çocuklar, bir yandan kaybedilen ebeveyne özlem duyarken aynı zamanda ebeveyninin ölümüne öfke de duyabilmektedir. İkircikli duyguların varlığı tıpkı yetişkinler gibi çocuklarda da yas sürecinin daha yoğun ve çalkantılı seyretmesine zemin hazırlamaktadır (Deutsch, 1937; Horowitz, 1997). Kaybedilen kişinin hatalar yapabileceği veya bazı niteliklerinin daha az sevilmesi gibi insani özelliklerin kabulünün sağlanması çocukların yaslarını başlatmalarına ve yaslarını özgürce yaşamalarına hizmet etmektedir.

Çocukların, tıpkı yetişkinler gibi, kaybedilen kişiye yaptığı yatırımların yoğunluğu ve aradaki bağ yas sürecinin şekillenmesinde belirleyici olduğundan, hayatlarının ilk yıllarından itibaren destek ve güven duymaktaysa, ebeveyn kaybı çocuklarda yas sürecinin daha yoğun ve patolojik seyir izlemesinde oldukça etkilidir.

2.6.4. Sağ Kalan Ebeveynle Ortak Yas

Sağ kalan ebeveynlerin birçoğu, normal yas sürecinde veya komplike yas sürecinde yaşadıklarını çocukların bilmemesi için büyük bir çaba içine girmektedir. Çocukların kayba ilişkin farkındalığına yönelik derin endişeler ve çocukların kayba karşın geliştireceği yoğun duygularla yüzleşmeye hazır olmama hali sıklıkla ebeveynleri gerçek duygularını saklamaya itmektedir (Furman, 1964). Bu noktada ebeveynlerin koruyucu olarak geliştirdikleri rol, kendi yaşadıkları kayıp acısını çocukların yaşamaması üzerine olmaktadır (Bowlby, 1980, s. 273). Ancak sağ kalan ebeveynlerin kaybın ardından gelişen kendine ait duygularını paylaşması bir

referans olarak çocukların kendi dünyasında gelişen yas tepkilerini anlamlandırmasında kilit konumdadır. Bu dönemde yaslı ebeveynler, yasın diğer bir paydaşının çocuk olduğunu fark etmezler ise çocuklar yaslarını içinde tutabilmekte ve bu durum gelecekte devam edecek duygusal rahatsızlıkların temellerinin atılmasına sebebiyet verebilmektedir (Kübler-Ross, 1969).

Çocukların ölümü kavramasında önemli bir destekleyici olan sağ kalan ebeveynin, iki veya üç yaşlarından itibaren bir çocuğa ölümü yaş ve gelişimsel özelliklerine uygun olarak gerçekçi bir dil ile aktarması oldukça önemlidir. Sıklıkla sağ kalan ebeveynler bu görevi üstlenmede çekimser davranmakta ve hatta aile büyüklerinin kaybına kadar ertelemektedir (Bowlby, 1980). Ertelemelerinin yanı sıra sıklıkla sağ kalan ebeveynler, çocukların örselenmesinden çekinmesi sebebiyle ölümü, tabiatına tezat anlatılarla -*gezmeye gitti gibi*- ifade ederek zaman kazandıracak geçici bir önlem almaktadır (Yalom, 2008). Bir diğer önlem ise kaybedilen kişinin derin ve huzurlu bir uykuda olduğu şeklindedir. Çocukların içinde bulunduğu gelişimsel evre bu metaforları kavramak için yeterince olgunlaşmamışsa çocukların zihninde eşleşen ölüm ve uyku kavramları, her uyuyanın kaybedileceği gibi uykuya ilişkin ciddi krizlerin oluşumuna sebebiyet vermektedir (Bowlby, 1980). Dolayısıyla, ebeveyn kaybı çocuklardan saklandığında ya da çocuğun kayba ilişkin soruları ve duygusal ifadelerini ortaya koyma çabasına ket vurulduğunda ve son olarak yordayıcılık vasfı hayatta kalan ebeveynler tarafından üstlenilmediği takdirde çocuklarda kafa karışıklığı veya patolojinin gelişmesi neredeyse kaçınılmaz olmaktadır (Furman, 1964).

Sağ kalan ebeveyn-çocuk ilişkisi risk açısından uyumsuz seyri izliyorsa bir uçta kırılganlık, diğer uçta uyumlu bir seyir izliyorsa koruyucu açıdan destekleyici vasfa sahip olmaktadır (Rutter, 1987). Silverman ve Worden'in (1992) 125 çocuğu kapsayan, erken ebeveyn ölümü deneyimini iki yıl boyunca araştırdıkları çalışma, sağ kalan ebeveynin niteliği

ve çocukların kayba uyumları arasında pozitif bir korelasyonun mevcut olduğunu göstermektedir. Çalışma çıktılarına göre sağ kalan ebeveynle iletişimin pürüzlü dokusu çocuklarda yüksek kaygı ve depresyonla ilişki barındırmaktadır. Sağ kalan ebeveynin güven veren ve ihtiyaç dâhilinde doğru desteği sunabilme kapasitesi, ebeveyn yoksa dahi güven temelli ve sürdürülebilir ilişki kurulan bir diğer bireyin varlığı (Freud, 1917) yasın başarılı biçimde tamamlanmasında büyük ölçüde etki barındırmaktadır. İkamenin olmadığı durumlarda kayıp nesneyle çocuk özdeşleşebilmekte ve bu durum kendilik temsilinin gelişimini engelleyebilmektedir. Spesifik olarak, bebeklerde kaybedilen ebeveynden çekilen libidonun yeni bir kişiye yatırımındaki süreçte ikame edecek ebeveyn/kişinin yoksunluğu gibi dışsal veya yatırımın yapılamaması gibi içsel nedenlere bağlı olarak uzaması durumunda psikopatolojinin gelişimi açısından kritik olmaktadır (A. Freud, 1960).

Kayıp sonrası yanıtlardaki kafa karışıklığını gidermede çocuk için iyi bir referans modeli -*mevcut ise*- sıklıkla hayatta kalan ebeveyn olmaktadır (Bowlby, 1980, s. 272). Öte yandan, sağ kalan ebeveynler yas tutma konusunda yetersiz olduklarında, süreci başlatmalarında ihtiyaç duydukları referans olma görevi kimi zaman yasın bir diğer paydaşı olan çocuklar tarafından üstlenilebilmektedir (Lindemann, 1944). Sağ kalan ebeveyn, kendi yas sürecine ötelemeden çocuğu da dâhil ederek her ikisi için de yas sürecini kolaylaştırabilmektedir (Bowbly, 1980, s. 272) Ortak ebeveyn-çocuk yas süreci, travmatik ölümle ilgili olsun ya da olmasın, acı verici veya zor duygularla başa çıkmak için kuvvetli bir tesir barındırmaktadır.

Yas yörüngeleri çatallaştıkça, çocukların içsel yatırım odağı kaybedilen kişi üzerine olabilmekte, bilişsel ve ilişkisel açıdan ikame sağ kalan ebeveyn, çocuğun kaybı kabulünü sağlayarak bu odağı değişiminde etkili olabilmektedir. Bununla beraber sağ kalan ebeveyn

çocuk arasındaki ilişki örüntüsünün kaliteli işlenmiş olması yaslı çocuklar ve çevreleri arasında potansiyel bir arabulucu olarak çalışmakta ve çocuklar için yas sürecini güvenli kılmaktadır.

2.6.5. Aile Bağları ve Dayanıklılığı

Yas, bireysel yönünün yanı sıra aile fertleri tarafından paylaşılan kaybın kabulünü ve bu deneyimin aile içi; rolleri, rutinleri, kuralları ve ilişkileri yeniden yapılandırmayı kapsayan normatif bir süreçtir (Carr, 2016). Aile bağlarının kuvvetli yapısı, çocuklar ve diğer aile fertleri için bireysel dayanıklılığı sağlamada potansiyel bir kaynak olmakta, kaybın ardından yoğun kriz anlarında beraberliğin sağlanması, stres faktörlerinin birlikte göğüslenmesi hem aile içerisinde hem de bireysel bazda işlev bozukluklarını önlemekte ve aile içi optimal uyumun desteklenmesini sağlamaktadır (Walsh, 2003). Ancak kaybın ardından genellikle çocuklar yakın akrabaların evine gönderilerek, ölen kişiye ilişkin inandırıcı ve sürdürülebilir olmayan bahaneler eşliğinde yaşadıkları evden uzaklaştırılmaktadır. Gerçeğe oldukça tezat, kişiden kişiye değişen varyasyondaki bahaneler karşısında çocuklar güvensizlik hissedebilmektedir. Er ya da geç aile içerisinde değişen duruma ilişkin çocuklar farkındalığa sahip olmakta ve başa çıkmada güçlük çekecekleri komplike bir yas sürecine girebilmektedirler (Kübler-Ross, 1969). Hayatta kalan ebeveyn ve diğer yakın aile fertleri, kaybı engelleyemese de kayıp sonrası süreçte çocuklarla güvenli bağlanma ilişkileri geliştirmeleri ve desteklemeleri yaslı çocuklar için hayati niteliktedir (Bowlby, 1980, s. 271).

Kaybedilen kişinin ardından aile fertleri yas sürecinde bireysel rollerini almakta ve kayıpla beraber değişen düzenin koalisyonu çocukların dünyasını bütünüyle etkilemektedir (Silverman ve Worden, 1992). Kayıp öncesi, kaybedilen kişiyle geleceğe yönelik belirli planların, örneğin futbol antrenmanına koçluk yapacak babanın kaybı gibi, aksaması aile içerisinde ciddi krizlere sebebiyet verebilmektedir. Çocuğun hayatındaki rollerinden bazılarına ilişkiyi sürdürebilecek, örneğin amcanın futbol antrenmanında koç olarak babası yerine yer

alması gibi, ikame ilişkilerin oluşturulması yardımcı olabilmekte ve hem aile bağlarının pozitif dönüşümünü hem de aile bağlarının gücünü görmede farkındalık sağlayabilmektedir (Walsh, 2003).

Öte yandan aile içerisinde değişen roller dâhil olmak üzere ev ortamı ve atmosferinde meydana gelen birtakım dramatik değişiklikler nedeniyle çocuklar ortak yasa dâhil edilmemektedir. Aile fertleri, yaslarını saklayarak veya çocukların ortak yasın bir parçası oldukları gerçeğini atlayarak çocukları kaybın etkilerinden koruduklarına inanmaktadır. Bu tutum karşısında çocuklar yası ifade etmeye yönelik girişimleri ve ifadelerinde kendilerini yalnız hissedebilmektedir. Yasın engellenmesine sebebiyet vererek bugünün kederinden kurtarıldığı düşünülen çocukların geleceğinde bir dizi ruhsal ve duygusal sorun inşa edilebilmektedir (Kübler-Ross, 1969).

Aileye özgü; duygusal destek, iletişimin sağlıklı bir örüntü izliyor olması ve belirgin aile yapısı gibi faktörler ailenin yas krizlerini birlikte göğüslemesini kolaylaştırmaktadır (Hawley ve DeHaan, 1996). Birliğin yanı sıra bireysel olarak da çocuklar için aile bağlarının kuvvetli oluşu yas sürecinde koruyucu faktör olarak hizmet etmektedir. Ek olarak aileye özgü ritüellerin sürdürülmesi, çocukların dayanıklılığını artırmada görev almaktadır. Yas sürecinde çocukların kaybın yaşandığı evden uzaklaştırılmamaları ve konuşmalara, tartışmalara ve kederlere dâhil olmaları, ortak bir yas tesellisi sunmakta, aile içerisinde ortak yasın bir ferdi olan çocuklar, kederle baş etmede yalnız olmadıklarını hissetmekte ve yas sürecini kolaylaştıran güçlü bir destek edinmektedir. Kaybın ardından aile içerisindeki iletişimin kuvvetli dokusu, çocukları kayba hazırlamakta ve ölümü yaşamın bir parçası olarak görmelerine olanak sağlamaktadır.

2.6.6. İçinde Bulunulan Toplumun Yas Tutumu: Kültür ve İnançlar

Kültürün yas üzerindeki tesirine ilişkin tarihsel bakış açıları, en azından bir dereceye kadar yasın kültürel normların tesirinde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yas, kültürel normların ekseninde toplum tarafından yapılandırılan veya yörüngesi çizilen normatif bir fenomen olup, yasın kişiye özgü olmasını sağlayan bir diğer önemli faktördür. Aşırı kederi gereksiz kabul eden kültürel görüşler ve ruhun daimi olarak hayatta kaldığına ilişkin dini inançlar, çeşitli şekillerde yasa bakışı ve yaslı kişinin yasını etkilemektedir.

Çocukların yaslarını şekillendirmelerinde ve yas süreçlerinin çerçevesini belirlemelerinde; dini ve kültürel normlar ve ritüeller merkezi bir konumda yer almaktadır (Cohen ve Mannarino, 2004). Ait oldukları etnik ve dini kimlik; kayba ve yasa bakışı farklılaştırmakta ve bu farklılıklar çocukların yas yanıtlarında kültürün ve dini inançların etkisini daha fazla öne çıkarmaktadır. Bu etki kaybın ardından geliştirecekleri; kaybedilen kişinin yokluğuna uyumlarını, kaybedilen kişinin varlığı ve geleceği üzerine bir çerçeve çizmelerini dayatmaktadır. Örneğin hayatta kalanlar, kaybedilen ebeveyn için -*cennete gitti gibi*- dini inanç ve kültürlerin tesirinde açıklamalarda bulunabilmektedir. Bu tesirdeki açıklamalar sıklıkla dindar ebeveynler tarafından kabul görmekte ve kullanılmaktadır. Fakat kimi zaman çocuklar için bu açıklamalar ciddi bir karmaşıklığın sebebi olabilmektedir. Henüz soyut düşünce becerisi bilişsel repertuvarında bulunmayan çocuk, cenneti dönmenin mümkün olduğu sıradan bir mekânla benzeştirebilmekte ve bu durum çocukları mümkün olmayan bir dönüşün beklentisi içerisine sokabilmektedir (Bowbly, 1980). Benzer şekilde, dini inanç kaynaklı nedenlerden ötürü beden bütünlüğü bozulmuş bir bedenin cennete kabul edilmeyeceğine inanılabilmektedir. Spesifik olarak bu türdeki dini inançlar, çocuklar üzerinde derin bir etkiye sahip olmaktadır. Derin etkilerinin yanı sıra inanca ve kültüre ilişkin ritüeller, mevcut yas ve iyileşme normlarını revize etmede önemli bir role sahip olmakta ve yas hakkında

yeni fikirler ortaya koyabilmektedir. Yas dönemine yâd etme, merasim gibi etkinlikler ve bir zaman çerçevesi sağlamakta, sıklıkla yasın seyrinde destekleyici bir pozisyon almaktadırlar. İnanç ve kültüre ilişkin ritüellerden yoksunluk halinin ise sınırsız yas veya melankoliye yol açtığı öne sürülmektedir (Gorer, 1977).

Kültür, yas bağlamının önemli bir parçası olduğundan çocuk ve kültür arasındaki yas bağını birbirinden ayırmak pek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte birtakım kültürel reçeteler, insanların kederleri üzerinde kendi kendilerini kontrol etmelerine ilişkin bir baskı oluşturan, çocuklar özelinde ise yas tutmalarına alan açmayan ve açılan alanları önleyen bir çerçeve oluşturulabilmektedir. Dolayısıyla yasın özel deneyim hali ile kültürel reçeteler arasında ciddi kopuklukların yaşanması beklenen bir sonuç olmaktadır. Bu nedenle yas deneyiminin sosyal reçete ve normlardan ayrı bir gerçeklikte var olduğuna da inanılmaktadır (Rosenblatt, 1958).

Kültür ve dini inançlar gibi çevresel mekanizmalar içerisinde yordayıcı vasıfla yer alan sosyal destek yapıları, yasın getirdiği stres faktörleri arasında tampon görevi görmekte ve kayıp gibi örseleyici deneyimlerin daha esnek yorumlanması ve işlenebilmesini sağlamaktadır (Hawley ve DeHaan, 1996). Kaybın hemen ardındaki süreçte sosyal destek yapıları, çocuklarda yasla başa çıkma girişimlerini destekleme eğilimindeyken, ikinci yılda bu destek önemli ölçüde azalma eğilimi göstermektedir. Desteğin azalmasıyla çocuklar büyük bir boşluk hissedebilmekte (Biank ve Werner-Lin, 2011) ve travmatik yas sürecinin yoğun etkilerini deneyimlemektedir. Yas sürecinde sosyal desteğin dayanıklılığı artırdığına ilişkin yaptığı çalışmada Eppler (2008), daha önce Hurd'un (2004) yaptığı çalışma gibi, sağlam bir zincire sahip olan sosyal destek ağının mevcudiyetinin yas sürecinde bulunan çocuklar için önemli bir koruyucu olarak görev aldığını ortaya koymaktadır. Örneğin; okuldaki öğretmen, mahalledeki arkadaş, yan apartmandaki komşu gibi sosyo-kültürel yapının bazı parçaları çocukların ebeveyn

kaybı gibi stres ve kriz barındıran olayları çözümlemesinde yordayıcı bir rol üstlenmekte ve yasın tamamlanmasına yardımcı olmaktadır. Öte yandan, Stroebe ve ark., (2005) sosyal destek yapılarının kayba uyumu kolaylaştırdığına ilişkin az sayıda kanıt olduğunu öne sürmektedir.

Yas öznel bir yanıt olduğu kadar; kültür ve dini inançların tesirinde şekillenmektedir. Yas sürecinde kültür, dini inançlar ve motivasyonlar, aile ve çevreden alınan desteğin niteliği ve sürekliliği çocuklarda yas sürecinin doğal seyretmesine katkı sağlamaktadır. Sosyal desteğin yas sürecinde yordayıcı vasfına ilişkin çeşitli hipotezler ve literatüre sunulan farklı çalışma bulguları sorgulanmaya halen devam etmektedir.

Üçüncü Bölüm: Çocuğun Yaşamında Babanın Rolü ve Baba Kaybının İzleri

Kavramsal çerçeveye ilişkin bu son bölümde, geçmişten günümüze çocuk gelişiminde babalık kavramının doğasını değerlendirilecek ve babalık kavramının dönüşümüne ilişkin birtakım genellemeler sunulacaktır. Medeniyet tarihinde baba kavramına ilişkin literatür gözden geçirilirken, kronolojik bir akışla dönüşüme teşvik eden veya başlatan unsurlar ve bu unsurların babalık kavramına ilişkin etkileri de ele alınacaktır. Bir sonraki başlıkta baba rollerinin gelişimsel bakış açısındaki konumu ve tayin edilen bu rollerin çocuk gelişimindeki önemi değerlendirilecektir. Değerlendirmeler, çocuk gelişimini daha anlaşılır kılan teoriler üzerinden ele alınarak sunulacaktır. Bölümün ana odağının baba kaybı olması nedeniyle, çocuk gelişimini destekleyen çok boyutlu yapılardan ziyade spesifik olarak, babanın gelişimdeki etkisi vurgulanacak ve çocukluk çağında yaşanan baba kaybının etkilerini kapsayan bir literatür ele alınacaktır.

2.7. Medeniyet Tarihinde Baba Kavramı ve Babanın Rolü

Babalık kavramının temellerini ve dönüşümünü daha net tanımlayabilmek için babalık kavramı tarihsel bir perspektifle ele alınmalı ve bu doğrultuda babanın ilişkisel rollerinin okunması gerekmektedir.

Tarihsel ve kültürel ideolojiler, babalara atfedilen roller üzerine bir çerçeve çizmekte ve bu çerçeve; baba çocuk arasındaki ilişkinin niteliğini, birlikte geçirilecek ideal zaman tayinlerini ve bu zaman içerisindeki aktiviteleri belirlemektedir. Bu bağlamda baba çocuk ilişkisinin tarihsel ve kültürel ideolojilerden ayrı bir yol izlemediği ifade edilebilmektedir (Lamb, 2004). Tarihsel perspektifler incelendiğinde ise ilkel toplumlarda, cinsel ilişki ve doğum arasındaki sürecin uzun seyretmesi ve babanın cinsiyet belirlemedeki rolünün tam olarak bilinmemesi nedeniyle çocuk ve babanın rolü arasındaki ilişki yeterince

açıklanamamaktadır. Annenlerin ise prenatal dönemde bebeği taşıması ve postnatal dönemde bakım vermedeki birincil sorumluluğu gibi etkenler çocuk üzerinde babalara karşın daha üstün bir rol almalarını sağlamaktadır. Takriben eski taş döneminde monogamiye geçişle birlikte biyolojik babanın işlevi ayrıcalık göstermeye başlamaktadır. Tarım Devrimi'ne tekabül eden babanın biyolojik olarak üremedeki rolünün fark edilmesiyle annelere ait üstünlük ise zayıflamaktadır (Kraemer, 1991). Geçmişten bugüne kadar ortaya konulan araştırmalar ve teorilerde, yukarıda bahsedilen annenin biyolojik üstünlüğü nedeniyle çağlara göre anne ve çocuk ilişki yorumları benzeşmektedir. Baba çocuk ilişkisi ise anne çocuk ilişkisine eklenen üçüncül bir boyut olarak her çağda kabul görmüşken, bu tür biyolojik bağların ötesinde olduğu fikri ise oldukça farklı perspektiflerden ele alınmaktadır (Şirin ve Oral, 2021, s. 175).

Baba rolünün tarihsel dönüşümlerine bakıldığında ilk olarak ilkel toplumlarda biyolojik olarak üremenin henüz kavranmadığı dönemde sürü liderleri kendisini sürüdeki çocukların babası olarak atfetmektedir. Sürü liderleri olan babalar, üyelerinin güvenliğinden sorumlu olmasının ötesinde çocukların yetiştirilmesi gibi eğitici bir rol üstlenmemektedir. Henüz evlilik kavramının mevcut olmadığı bu toplumlarda poligami ilişkilerden doğan çocuklar annelerini tanımakta çoğunlukla babalarını bilmemektedirler. Babaların üremedeki rolü bilinmediğinden çocukların soyu anne tarafından tayin edilmektedir. Öyle ki İngiliz Yeni Ginesi yerlileri tarihte çocukların doğuşunu, kadınlarına bedenine giren ölü ruhun insan sıfatına bürünmesine bağlamaktadır. Babanın farazi rolünün kırılması ise bahsedildiği üzere üremedeki rolünün keşfine kadar devam etmektedir (Lamb, 2004). Roma toplumlarında babalara bakıldığında, babaların hem hane içerisinde hem de toplumda normatif kurallar koyabilme yetkileri mevcuttur. Örneğin koydukları kurallarla çocuklarının yaşamı veya ölümü hakkında karar verebilme yetkini sahip olabilmektedirler (Şirin ve Oral, 2021, s. 184).

İslami perspektifte ise babalık kavramı ve babaya atfedilen roller aynı dönemde diğer kültür ve inançlardan daha çok boyutlu bir çerçeve sunmaktadır. Kuran-ı Kerim'de ebeveynlere atfedilen rollerin bir diğer muhatabının babalar olduğu açıkça ifade edilebilmektedir. İslam tarihinde babaya verilen roller Kur'an-ı Kerim üzerinden okunduğunda; çocuklara yaşam hakkının tanınması, öğretim verilmesi, ayrımcılık içeren tutumlardan kaçınılması, çocuklara hitap biçimi, baba çocuk ilişkisi, sevgi ve bakım verme gibi çok boyutlu roller atfedilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de çocuklara dünyaya gelmeden önce yaşam hakkının tanınması (İsra, 17/31) babalara verilen ilk görev olarak kabul edilmektedir. Babalara verilen bir diğer rol, çocuklar için doğru bir rol model olmaları ve söylemlerle kısıtlı kalan öğütlerden ziyade davranışlarla öğütlerini desteklemede rol model olmalarıdır (Saff, 61/2). Öğretimdeki rollerine ilişkin, Lokman Suresi (31/13) babalara bir çerçeve sunmaktadır. Baba çocuk arasındaki nitelikli ilişkinin çocukların gelişiminde rol aldığının bilinmesi ve Kuran-ı Kerim'de de yer verilen baba çocuk ilişkisinin önemi, Hz. Adem'in iki oğlu arasında geçen kıssa üzerinden okunabilmektedir (Maide, 5/ 27-30). İki kardeşten biri olan Habil'in, Kabil'e kıyasla daha ılımlı, Kabil'in ise daha sert mizaca sahip olması doğuştan getirilen özelliklerin yanı sıra babanın çocukla iletişiminde çocuğa uygun iletişimin kurması gerektiğine dikkat çekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de çocuklara hitap için yol gösterici olan; *"oğulcuğum"*, *"yavrucuğum"* ve *"göz nurum"* gibi peygamberlerin hitap biçimlerine de rastlanmaktadır.

Batıdaki tarihsel babalık kavramı ve rollerinin dönüşümünde ise, 17. ve 18. yüzyıllarda, hane ve iş ortamının mekânsal olarak ayrımları henüz çizilmemekte ve babalar sıklıkla hane içerisinde zamanlarını geçirmektedir. Babanın sıklıkla evde oluşu baba ve çocuk arasındaki duygusal köprünün kurulmasını ve babaya ekonomik rollerden ziyade yeni rollerin atfedilmesini sağlamaktadır. Babalara bu dönemde atfedilen ilk rol olan ahlaki eğitmenlik; dini

çerçeveler üzerine öğretiler sunan ve bu rotada çocuk yetiştirmekle mükellef kabul edilen sorumlulukları kapsamaktadır (Lamb, 2000; Marsiglio ve ark., 2000).

Tarihsel dönüşümlerden bağımsız okunamayacak olan babanın rolü 19. yüzyılda Sanayi Devrimiyle birlikte yeniden bir kırılma yaşamaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda hane ve iş ortamının mekânsal ayrımı net değilken, Sanayi Devrimiyle hane ve iş ortamının mekânsal ayrımı kesin sınırlarla çizilmektedir. Değişen iş-yaşam döngüsü sebebiyle babalar sıklıkla fabrikalarda uzun saatler çalışmakta, dolaylı olarak hane ortamından uzaklaştırılmaktadır (Rotundo, 1983). Bu dönüşümle babanın geçim sağlamadaki birincil rolü, ahlaki eğitmenlik rolünü ekarte ederek babalarla çocuklar arasında mesafeli bir iletişim rotası ortaya koymaktadır (Lamb, 2000). Babadan alınan ahlaki eğitmenlik rolü ise yeniden anneye devredilmektedir. Öte yandan Sanayi Devriminden etkilenmeyen hane içerisinde babanın mutlak otoritesi, çocuk veya haneye yönelik kararlarda son sözün kendisine ait olması hususunda yerini korumaktadır (Kuzucu, 2011). 19. yüzyılda ise kadının hane içerisinde kalan kısıtlı rolü emek piyasasına emek sağlayan rollere de bürünmektedir. Geniş aile yapısının çekirdek aileye dönüşümü, babanın rolü üzerinde daha kapsayıcı ve açıklayıcı yaklaşımların getirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Sanayi Devriminin ardından babaların rolüne ilişkin yeni bir kırılma, 1920'li yıllarda annenin çocuk üzerindeki rolünün baskın olması, erkek çocuklarının efemineleşeceğine ilişkin kaygıların meydana gelmesiyle baş göstermektedir (Lamb, 2000). Bu kaygının kaynağı görüşlere destek olarak Büyük Buhranla birlikte, araştırmacıların birçoğu babaları cinsiyet rolü üzerinden tasvir etmeye başlamakta ve bu doğrultuda birçok babanın erkek çocukları için davranış modelleme odağından kaydığına ilişkin endişelerini ifade etmektedirler (Pleck, 1981, akt. Lamb, 2000). Babalık imajının zayıflaması ve efemineleşen erkek çocuğuna ilişkin endişeler akademik eleştirileri de beraberinde getirmektedir. 1920'lerde babanın ekonomik

liderlikten öteye geçmeye çalışan rolü, geleneksel ataerkil baba rolünün yapısına tezat bir yapıda gelişmesi ve toplumsal imaj kaygıları nedeniyle (Rotundo, 1983) yalnızca aile politikası olarak sınırlı bir etkide kalmaktadır.

Sanayi Devriminden sonra babalık kavramına yönelik kırılmayı sağlayan bir diğer önemli toplumsal olay ise II. Dünya Savaşıdır. Savaş nedeniyle büyük çoğunluğu cephede görevlendirilen babalar, yeniden haneden uzaklaşmakta ve dolayısıyla çocuklar baba figüründen yoksun kalmaktadırlar. 20. yüzyıl boyunca, spesifik olarak erkek çocuklarının efemineleşeceğine yönelik kaygılar nedeniyle, erkek çocuklarının davranışlarını modelleme odağına babaların dahil olmaları beklenmektedir (LaRossa, 1988). Yine de 1920'li yıllarda "yeni bir baba modeline" yönelik atılan adımlar her ne kadar kesin dönüşümler sağlamasa da takip eden dönemlerde modern baba imajının dönüşümüne zemin hazırlamaktadır.

Geçmiş zamanlarda babalık kavramı, hane içerisinde güç sahibi olan ve "gücü her şeye yeten ata" olarak görülen bir konumdan okunmaktadır (Lamb, 2004). Bu geleneksel baba figürünün birincil odağı, hane içerisindeki fertlerin; barınma, gıda vb. temel ihtiyaçları karşılamakla olduğu ekonomik lider rolü üzerinedir. Öte yandan babaya yönelik toplum tarafından biçilen rol sıklıkla babanın otorite figürü olarak şekillenmesini sağlamaktadır. Geleneksel baba figürü, özünde egemenliğin babaya verildiği ve babaya itaate dayalı bir ilişkiye sahiptir. Bu rolün gereği otoriter baba ise sıklıkla çocuklardan uzakta, şefkat ve bakım vermeyen bir konumda yer almaktadır. Babalık kavramının bu miyop konumdan okunuşu yakın tarihlere kadar devam etmektedir (Lewis ve Lamb, 2003).

Geleneksel baba rolünün kesin kırılmaları ise 1970'lere tekabül etmektedir. 1970'lerin sonlarına doğru çocuk gelişiminde babanın, "yeni bakıcı" rolünün toplumsal kabulleri baş göstermektedir. Bu yeni baba rolü; işten sonra evine gelip çocuklarıyla oyun oynayan, ilgi

gösteren, boş zamanlarında vakit geçiren, hayata dair çocuklarına yeni şeyler öğreten konumdadır (Lamb, 2000). Bu yeni kırılma imaj kaygısı gütmeyen bilinçli bir baba figürünün geliştirilmesini sağlamıştır. 2000'li yıllardan itibaren ise baba, çocuğun yaşamına anneyle birlikte ortak katılım sağlayan bir noktaya gelmektedir. Babanın modern imajı, çocuk bakımına aktif katılım sağlayan, çocukla birlikte oyun, eğitim ve diğer çeşitli aktivitelerde görev alan, duygusal bir ilişkiyi özümseyen ve ortak bir ebeveynlik paydasına sahiptir. Son yıllarda kadınların emek piyasasına emek sağlamadaki rolünün artışı ise babanın imajındaki bu dönüşümü desteklemektedir (Kuzucu, 2011; Lamb, 2004). Tarihsel ve kültürel süreçlerin etkisinde babalık kavramının kademeli dönüşümü babanın çocuk gelişiminde önem arz eden bir konuma evirilmesini sağlamaktadır.

Son birkaç 10 yılda araştırmacılar, babalara verilen birincil görevin geçim sağlayan tek yönlü tasvirlerin ötesine geçerek babaların gerek çocuk üzerinde gerek hane içerisindeki sayısız rolü ve benzersiz önemini açıklamakta ve babaların çok boyutlu rollerini tasvir etmektedir. Gelişimsel ve tarihsel süreçlerin tasvirleri revize etmesi ve babanın çok boyutlu kavramlarını fark etmeyi sağlayan sorular, yeni teorik modellerin ortaya konmasına zemin hazırlamaktadır. Bu doğrultuda baba çocuk ilişkisi ve babanın çocuk gelişimdeki rolüne yönelik daha kapsayıcı yeni yörüngeler ve çerçeveler çizilmeye halen devam edilmektedir.

2.8. Gelişimsel Perspektifte Babanın Rolü

İnsan gelişimini anlamlandırmak için araştırmacılar; gelişimin başlangıcı ve sonu, gelişime temas eden kritik faktörlerin tespiti ve açıklamaları üzerine çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda gelişime yönelik zaman tayinleri sağlayan çalışmalar aynı zamanda olağan ve olağan dışı gelişime ilişkin de bir rota çizmektedir. Gelişime ilişkin bu çabalar, insan gelişimi, spesifik olarak da çocuk gelişimini sığ bir okumadan öte daha derin okumamıza yardımcı olmaktadır.

Çocuk gelişimini anlamlandırmaya yönelik kuramların temelleri ise bir asrı aşkın zamana dayanmaktadır. Gelişimin temel ilkeleri çerçevesinde çocuk, doğum öncesi dönemde gelişimini başlatmaktadır. Doğum öncesi, bebeklik, erken çocukluk, ikinci çocukluk ve ergenlik gibi sınıflandırmalarla çocuk gelişimi, gelişim dönemine ilişkin daha incelikli bir bakışla anlaşılmaktadır. Teorisyenler ve araştırmacıların ortaya koyduğu çocuk gelişimine ilişkin kuramlarında çocuk, her bir gelişim döneminde bir dizi görevden geçmekte ve bu görevleri başarılı şekilde tamamlamasının merkezi bir konumunda etkileşimsel ögeler yer almaktadır (Bee ve Boyd, 2009, s. 61).

Psikanalitik bakışın sunduğu, Psikoseksüel Gelişim Kuramı doğumla başlayan; Oral, Anal, Fallik, Latent ve Genitalle (ergenlik) sonlanan evreleri ve bu evrelerin görevlerini tanımlamaktadır. Babayla özdeşleşmenin kritik olduğu Fallik evrede (3-6 yaş) merkezi bir konumda yer alan Oidipus Kompleksi, erkek ve kız çocukları için önemli bir kırılmayı sağlayan çocuklukta psikoseksüel gelişimin bir aşamasını ifade etmektedir. Fallik evresinde babanın varlığı, çocuğun yaşadığı oidipus karmaşasının çözümlemesine hizmet etmektedir (Freud, 1905). Daha yakın okumak gerekirse, bu evre karşı cinsten olan ebeveyne karşılık çocuğun ilgi duymasını ve aynı cinsten olan ebeveynin ise rakip olarak görülmesini içermektedir. Psikoseksüel gelişim teorisinde Elektra Kompleksi kız çocukları için babaya yönelik, Oidipus Kompleksi erkek çocukları için ise anneye yönelik ilgi barındırmakta ve cinsel çatışmaların çözümlenmesine aracılık etmektedir (Freud, 1953, s. 110). Bu dönemde cinsel kimliğin inşası şekillenmekte ve erkek çocuklarında cinsel kimliğin yerleşimi babayla özdeşleşmekten geçmektedir. Kız çocuklarında ise model odağı anneyken bireyselleşebilmesi için babadan geri dönüt alması mühimdir. Duygusal ve sosyal gelişimde ise Psikoseksüel Kuram; bilinç ve ahlakın merkezi süperego, okulöncesi dönemde çocukların babanın değerlerinin benimsenmesi çocuğun süperego gelişimini desteklediğini belirtmektedir. Kendi cinsinden olan ebeveynle

özdeşleşen çocuk süperegonun gelişimini başarılı bir şekilde sürdürmekte ve Fallik evresinde çocuğun süperegosunun başarılı sonuca ulaşması yalnızca çocukluk çağında değil takip eden yaşamında da sağlıklı ilişkiler geliştirmesinin temelini oluşturmaktadır (Bee ve Boyd, 2009, s. 60-61). Benzer şekilde Erikson (1994, s. 15) tarafından, ömür boyu devam eden kimlik inşası ve gelişiminde çatışmalar gerekli ve çatışmaların çocuklarda çözüme ulaşmasında babanın rolü kritik kabul edilmektedir.

Çocuğun erken duygusal yaşamında merkezi bir figür olarak babayı konumlandıran Freud, Abraham ve diğer psikanalitik düşünürlerin aksine, bağlanma kuramını inşa eden Bowlby (Bretherton, 1992), Winnicott gibi diğer psikanalitik düşünürler babayı, bebeğin yaşamında ikincil bir figür olarak öne sürmektedir. Bu perspektifte gelişim çalışmacıları, bebeklerin bağlanma ilişkilerini başlangıcından itibaren anneyle kurduklarını ifade etmektedir. Annenin rolüne vurgu yapan nesne ilişkileri teorisyeni Winnicott da çocuğun gelişiminde babanın anneden daha sonra geldiğini belirtmektedir. Winnicott, babanın çocuğun gelişimindeki ilk rolünü; anne çocuk ilişkisini korumak, annenin bebeğe bakım ve ilgi vermesini kolaylaştırmak için güvenli bir ortam sağlaması şeklinde Bowlby'e benzer tasvir etmektedir (Winnicott, 1960). Mahler ise çocuğun ayrılık konusundaki çatışmasına ve bireyselleşme ihtiyacına değinerek, bebeğin gelişiminde zamanla babanın sabit bir imaj (1975) olarak yer aldığını ve ikincil bir figür olmaktan da öte kendi başına önemli bir figür haline geldiğini öne sürmektedir (Mahler ve Gosliner, 1955). Benzer şekilde Lamb (1977), niteliksel ve tutarlı kalıplar izleyen baba bebek etkileşiminin, anne bebek etkileşiminin doğasından oldukça farklı ve bir o kadar da her iki bağlanma figürünün kendi özelinde bir değer taşıdığını savunmaktadır. O halde, baba bebek ilişkisi benzersiz bir yapıya sahip olmakta ve bebeğin hayatında birincil bağlanma figürünün her koşulda anne olmadığı da ifade edilebilmektedir.

Sosyal bilişsel teorisyen Vygotsky, çocuğun bilişsel becerileri kavramasında anne veya baba gibi bir yetişkinin rehberlik ettiğini öne sürmektedir (Bee ve Boyd, 2009, s. 63). Rehberlik edici konumdaki babanın varlığı çocuğun sosyal etkileşim becerilerini edinmesinde kilit bir konumda yer almaktadır. Örneğin baba çocuk arasında nitelikli iletişimin mevcut olduğu üç ila dört yaşlarındaki çocukların sosyal iletişimlerinin daha kuvvetli olduğu, babanın; boşanma, hastalık, savaş vb. diğer nedenlerden ötürü kaybını deneyimleyen çocukların ise sosyal iletişimde kısıtlı olduğu görülmektedir (Şirin ve Oral, 2021, s. 57-58). Çocukların; dış dünyayı gözlemsel öğrenmeyle kavradıkları, toplumsal ve ahlaki kuralları edinmede, model almanın önemli bir araç olduğu vurgulanmaktadır. Bandura'nın "Sosyal Bilişsel Kuramı"na (1986) göre, gözlemci konumda olan çocuk model aldığı babanın davranışı neticesinde bir kural edinmektedir. Daha açık ifade etmek gerekirse, çocuk babanın sözel olarak daha önce ifade etmediği fakat alışkanlık edindiği bir davranışı gözlemleyerek davranış sonucunda bir kural çıkarabilmekte ve gözlem aracılığıyla ahlaki değerleri edinebilmektedir. Çocuk, baba imgesini odağa alarak, kendi davranışlarını da içselleştirdiği bu baba imgesine paralel olarak sürdürmektedir. İçsel baba imgesi, çocuğun süperegosunun merkezinde yer almaktadır (Bee ve Boyd, 2009, s. 70). Bu durum, çocukların sosyal gelişim becerilerini kavramada babanın rolünün anneden daha önde yer aldığına ilişkin görüşleri meydana getirebilmektedir.

Gözlemsel öğrenmeyi de içine alan oyun, çocuk gelişiminde öğretici ve eğitici etkileriyle yadsınamaz bir aracıdır. Oynanan oyunların kurgusu, kız ve erkek çocukları için farklılaşmakta ve bu farklılıklara yaş ve oyun arkadaşının çocuğun hayatındaki yeri gibi faktörler de eşlik etmektedir. Örneğin spesifik olarak, erkek çocuklarının babalarıyla oynadıkları oyunlar, anneleriyle oynadıkları oyunlardan daha farklı bir kurgu izlemektedir. Çocuklar, güç temelli oyunları babalarıyla oynamayı tercih etmekte ve bu türdeki oyunların kurgulanması çocukların saldırgan duygularını yönetmelerine yardımcı olmaktadır. Baba çocuk

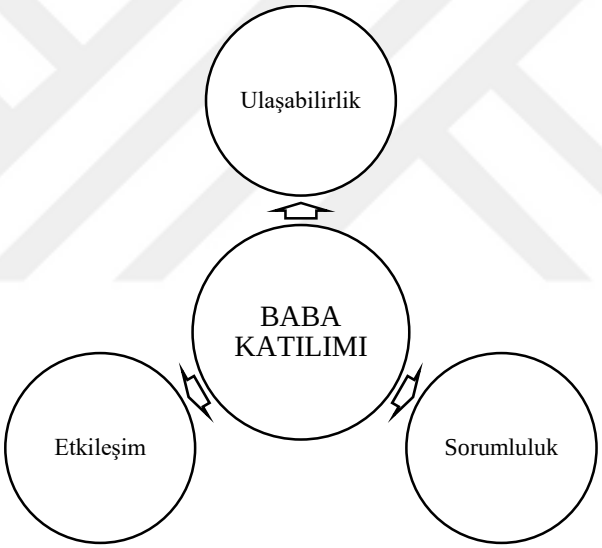
birlikteliğindeki ortak oyunlar karşılıklı ilişkinin gelişimini sağlamakta ve baba çocuk bağlanma sisteminin güçlü bir yordayıcısı olarak işlev görmektedir (Grossmann ve ark., 2002). Önemli bir köprü kuran oyun, her iki tarafın da birbirini tanımasına ve aynı zamanda bireysel duygulanımlarını keşfetmelerini de olanak tanımaktadır. Oyun esnasında inişli çıkışlı olan veya ilk defa ortaya konulan duygulanımlar ve bu duygulanımları yönetebilmesi için çocuğa fırsat sunmaktadır (Şirin ve Oral, 2021, s. 64).

Baba, kız ve erkek çocuklarının cinsel kimlik gelişimlerinde anneye kıyasla daha çok etkili olmaktadır (Lamb, 1977). Çocukların cinsel kimlik gelişiminde babanın cinsiyet rol model olabilme hakkına sahip olabilmesi, baba çocuk arasındaki nitelikli ilişkinin varlığından geçmektedir (Blankenhorn, 1995, s. 137). Cinsel kimlik gelişiminde babanın duygusal boşluğunun spesifik olarak, kız çocuklarının gelecek yaşamlarında karşı cinsle kuracakları ilişkinin niteliği ve sürdürülebilirliği üzerinde belirleyici olduğu bilinmektedir. Kız çocuklarının babalarıyla geliştirmiş oldukları ilişki kalıbı karşılıklı olarak kız çocuklarında dişi kimliğini ve eril cinsiyete özgü duygu ve düşünceleri temellendirmektedir. Bu temellendirme üzerine kız çocukları kadın ve erkek ilişkilerinde sergilemesi gereken davranışları geliştirmektedir. Öte yandan kimi perspektiflerce kız çocukları için babanın rol model olduğu fikri sıklıkla ilgi görmemektedir. İlgi odağı, babanın erkek çocukları için bir rol model olduğu üzerine toplanmaktadır. Ancak baba, kimi kız çocukları için sanıldığı gibi sevgi nesnesinin ötesinde yer alabilmekte, bir rol model olarak hizmet edebilmektedir. Kız çocuklarının çocukluk çağında babayla ilişkisinin doyumu gelecek yaşamlarında karşı cinsle kurdukları ilişkinin niteliğinde belirleyici olmaktadır.

Bu paragraftan itibaren baba çocuk etkileşimi üzerine yapılan araştırma sonuçlarına yer verilecektir. Çocuk, gelişiminin her aşamasında anne gibi baba tarafından da desteklenmesi gereken bir dizi çeşitli görevlere sahiptir. Babanın gelişim ağını destekliyor olmasındaki temel

kriter, çocuğun gelişimsel ihtiyaçlarını yeterince iyi bir biçimde karşılıyor olmasıdır. Baba çocuk etkileşimi üzerine yapılan araştırmalar, baba çocuk arasındaki çift yönlü etkileşimin varlığının, çocuk gelişiminde bir dizi olumlu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğunu göstermektedir (Nugent, 1987).

Çocuk gelişimi literatüründe, baba ve çocuk etkileşimi sıklıkla "Baba Katılımı" şeklinde kavramsallaştırılmaktadır (Marsiglio ve ark., 2000, s. 278). Baba katılımı üzerine çalışmalar ortaya koyan Lamb'ın (1979) üç alt boyuta sahip "Baba Katılımı Modeli" (Şekil I) çocuk gelişiminde babanın rolü ve etkisine yönelik teorilerin gelişimine zemin hazırlamakta ve olası rotalar çizmektedir.

Şekil I. Baba Katılımı Modeli (Lamb, 1979)

Lamb'ın (1979) modelinde baba katılımının alt boyutları, Ulaşılabilirlik; fiziksel olarak babaya ulaşabilme, Etkileşim; baba ve çocuk arasında yapılan aktivitelerin etkileşimi, Sorumluluk; babanın çocuğun bakımını üstlenmesi şeklinde açıklanmaktadır. Bu boyutlar, baba çocuk etkileşiminin önemini vurgulayarak, babanın çocuğun hayatına aktif ve sürdürülebilir katılımının çocuk gelişimindeki olumlu sonuçlarını sıklıkla garanti etmektedir.

Çocuk sağlığı ve gelişimi ile ilgili literatürde prenatal dönemden itibaren başlayarak babanın anneyle nitelikli ilişkisi, anneyi ve anne karnındaki çocuğun gelişimini desteklemektedir. Anneyle nitelikli ilişkiler kuran baba; annenin bebeğiyle duygusal yakınlığını desteklemekte ve gelişebilecek duygusal sıkıntılara karşılık önemli bir yordayıcı olarak görev almaktadır (Martin ve ark., 2007). Bununla birlikte babanın desteği, annenin alkol, uyuşturucu madde vb. risk içeren kullanımlarını önlemektedir (Kost ve ark., 1998). Bu sonuçlar doğrultusunda, baba katılımının prenatal dönemden itibaren olumlu faydalarını göstermektedir.

Çocuklarda bilişsel gelişim ve bilişsel işlevselliğin artışı baba katılımından etkilenmektedir. Nugent'ın (1987) yaptığı çalışma, baba katılımının çocuğun bilişsel gelişimindeki olumlu etkilerini desteklemekte, prenatal ve postnatal dönemde baba katılımının çocuğun yaşamının ilk yılının bitimindeki bilişsel gelişiminin olumlu/olumsuz sonucunda belirleyici olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmaya destek olarak, oyun veya bakım verme aracılığıyla bebekleriyle sık sık etkileşime giren babalara sahip bebekler, Bayley Bebek Gelişimi Ölçeklerinde daha yüksek sonuçlar almaktadır. Bu sonuçlar babaların bebeklerin bilişsel gelişimini desteklediğini görüşleriyle tutarlı olmaktadır (Pedersen ve ark., 1979). Yalnızca bebeklik döneminde değil devam eden yıllarda da babanın, çocuğun bilişsel gelişimini desteklediği bilinmektedir. Ulusal Çocuk Gelişimi Çalışması (1953) baba çocuk arasındaki nitelikli ilişkinin varlığının daha ileri ki dönemlerde yüksek akademik motivasyonla ilişki barındırdığı sonucunu ortaya koymaktadır (akt. Geddes, 2008). Güncel çalışmalardan, Cano ve ark., (2019) de, baba çocuk etkileşim süresinin çocukların bilişsel işlevlerine etkisini incelemiştir. Çalışmaya dâhil edilen 3.273 çocuğun test sonuçlarına bakıldığında ise, baba çocuk etkileşiminin çocukların bilişsel işlevlerine katkı sağladığı ve çocukların akademik başarılarının artığı görülmüştür.

Baba katılımının, çocuğun sosyal ve duygusal gelişimine ilişkin olumlu sonuçları desteklediği bilinmektedir. Çocuklarıyla duyarlı ve destekleyici oyun oynayan babalar, baba çocuk bağının güvenli kurulmasını sağlayarak, çocukların yetişkinlik döneminde de kuracakları ilişkilerin niteliğini desteklemekte ve aynı zaman çocuklar için bir güven üssü olarak hizmet etmektedir. Grossmann ve ark., (2002) baba çocuk etkileşimi üzerine yaptığı çalışmada en az anne çocuk arasındaki güvenli bağlanma kadar babanın da, ergenlik dönemi de dahil, güvenli bağlanmayı desteklediğini ortaya kurmaktadır. Babayla güvenli bağ kuran çocukların, güvenli bağ kuramayan çocuklara kıyasla daha güçlü sosyal ilişkileri bildirilmektedir. Baba katılımı sayesinde çocuklarda güçlü sosyal uyum, daha az çatışma ve davranış sorunları görülmektedir (Aldous ve Mulligan, 2002; Flouri ve Buchanan, 2003 Frosch, ve ark., 2001).

Doğumdan itibaren geniş bir çocuk örneklemi (17.000) ile ilgili 1953'ten bu yana veri toplayan Ulusal Çocuk Gelişimi (NCDS, 2001) çalışması, babanın varlığı ve katılımının mevcut risk faktörlerine karşı çocuğu korumada önemli bir koruyucu olduğunu ortaya koymuştur. Babanın çocukla birlikte aile içerisinde yaşaması fark etmeksizin babanın katılımına ilişkin bulgular; ergenlik döneminde babayla nitelikli ilişkinin varlığının çocuğun, yetişkinlik döneminde nitelikli ilişkiler kurmasında destekleyici olduğu sunmuştur. Sonuçlar, ergenlik döneminde spesifik olarak erkek çocuklarında risk almayı içeren davranışlara daha az rastlandığını göstermektedir (akt. Geddes, 2008). Benzer şekilde, baba katılımının çocuğun gelişiminde, davranış problemlerinden fiziksel aktivite düzeyine kadar birçok farklı alanda olumlu katkılar sağladığını ve bu katkının yetişkinlik döneminde de devam ettiği bilinmektedir. Benzer şekilde, Sarkadi ve ark., (2008) baba katılımının erkek çocuklarında davranış sorunlarının, kız çocuklarında ise ruhsal sorunların azalmasına hizmet ettiğini belirtmektedir. Tüm bu sonuçlar, çocuklarda; fiziksel, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim de dâhil olmak üzere

babanın katılımının çocuk gelişimindeki olumlu etkisinin altını çizen görüşlerle tutarlı bir seyir izlemektedir.

Gelişim bütüncül bir bakış açısıyla okunduğunda, çok boyutlu gelişimsel yapılar bir zincir olarak, örneğin fiziksel gelişimin; gecikmiş, olağan veya ileri seyrinin diğer gelişim alanlarının da olağan veya ileri seyrinde etkilidir. Başarılı tamamlanan bir gelişim evresi bir sonraki gelişim evresine geçiş biletini sağlamakta, yetişkinlikte de devam eden evrelerin ve görev dizilerinin başarılı biçimde yerine getirilmesinde rol almaktadır. Gelişimin iç içe bağlı yapısı çocuklarda gelişimsel ve davranışsal bir örüntü oluşturmakta ve diğer evreler için uygun bir rota çizmektedir. Babanın varlığının çocuklarda optimal gelişimin çok boyutlu desteklenmesine hizmet ettiği, babanın yokluğunun ise çocuklarda gelişimin olağan seyrine ket vurduğu bilinmektedir. Sonuçlar, çocuk gelişiminde anne gibi babanın da rollerinin yadsınamaz önemini garanti etmektedir.

2.9. Baba Kaybının İzleri

Çocukluk çağında yakın bir kişinin kaybedilmesi sıkça karşılaşılabilen zorlu bir deneyim olarak kabul edilmektedir (Dyregrov ve ark., 2015). Yakın kişinin kaybındaki başrol babaya ait olduğunda ise bu kayıp, çocuğun yaşamında karşılaştığı en zorlu ve en stresli deneyimlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Zorlu bir deneyim olan baba kaybı karşısında çocuk başa çıkabilecek olsa da bu deneyim çocuklarda birtakım olumsuz sonuçları meydana getirebilmektedir (Melhem ve ark., 2011). Baba kaybının ardından, çocuklarda bilişsel ve duygusal yanıtları içeren, çeşitli gelişimsel ve ruhsal sağlık problemleriyle karşılaşılması gibi olumsuz sonuçlar görülebilmektedir.

Baba kaybının yasını ele alan boylamsal araştırmalar genel bakışla; baba kaybının meydana getirdiği yasın iki alternatif genel sonucunu sunmaktadır. Araştırmaların bir kısmı

baba kaybını takip eden altı ila 12 aylık bir süre zarfında çocukların eski işlevselliklerine kavuştuğunu (Worden 1996) diğer bir kısım araştırmalar ise baba kaybını takip eden ilk iki yılda çocukların psikiyatrik sorunlar gösterme risklerinin artırdığını ortaya koymaktadır. Kaybın uzun vadeli etkileri inceleyen Huttunen ve Niskanen (1977), prenatal dönemde yaşanan baba kaybının, çocuğun mizacında taşıdığı psikiyatrik bozuklukları tetiklediği, ileriki dönemlerde madde kullanımını artırdığı ve diğer riskli davranışları sergilemesinde etkili olduğunu öne sürmektedir.

Baba kaybı kadar bu kaybın oluş biçimi, çocukların yas tepkilerinin kronikleşmesinde etkili olabilmektedir. Savaş ve çatışma gibi şiddet içeren eylemlerden kaynaklan baba kaybı, şüphesiz bu deneyimi daha travmatik hale getirmektedir (Coffino, 2009). Çocukluk çağında yaşanan bu tür travmatik kayıp (Coffino, 2009) çocukların fiziksel ve ruhsal sağlıklarını etkilemekte (Dyregrov ve Dyregrov, 2013) yetişkinlik döneminde; depresyon, somatik şikâyetler ve suisidal düşüncelerle kendini gösterebilmektedir. Baba kaybının ardından tutulan yasta ise sıklıkla; içselleştirme ve dışsallaştırma, somatik şikâyetlerle ilişkili sorunlar, akademik performansta düşüş ve sosyal çevreyle psikolojik uyum sorunları gibi sonuçlar görülmektedir (Carr, 2016).

Elizur ve Kaffman'ın (1982) savaş nedeniyle benzer sebeplerden baba kaybı yaşayan çocuklarla yürüttüğü bir çalışmada, yasın ilk aylarında çocuklarda davranış sorunları oranında belirgin artış ve yüksek travmatik yas yüzdesi gözlenmiştir. Çocuklar uzun vadeli izlendiğinde ise baba kaybının ardından 18 ay ve 42 ay sonrasında dahi çocuklarda davranış sorunları ve travmatik yas yüzdelerine ilk aylardaki oranlarla aynı seviyede rastlanmıştır. Davranış sorunları çocuklarda yaygın olarak izlem sürecinde ortaya çıkmış, baba kaybının ardından ikinci yılda ise en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Dahası, kaybın ardından üç buçuk yıl sonra dahi klinik semptomlar orta seviyede varlığını korumuştur. Çalışmada çocuklarda yaygın iki tip davranış

bozukluğu kümelerine gözlenmiştir. Kümelerden biri, aşırı bağımlılığı kapsayan; çeşitli korkular, aşırı bağımlılık ve ayrılık kaygısı, diğer bir davranış kümesi ise saldırganlığı kapsayan; asosyal, öfke nöbetleri ve huzursuzlukları içermektedir. Kişiye özgü farklılıkların da etkisiyle rastlanan semptomatik tepkiler geniş bir aralığa sahip olmuş, tepkilerin spesifik kombinasyonu; yoğunluğu ve süresi her bir çocuk için farklı seyretmiştir. Ancak yine de, çocuk tarafından işlenen gelişim evresi, babayla aradaki bağın dokusu, ruhsal dayanıklılık, ailevi ve sosyal yordayıcılar gibi etmenlerin bu kombinasyonların belirlenmesinde görevli olduğu bilinmektedir. Bahsedilen bu farklı sonuçlar, baba kaybını çevreleyen bir dizi farklı koşul ve araştırmaların süresiyle ilişkili olarak açıklanabilmektedir.

Boylamsal araştırmalarının yanı sıra kesitsel araştırmalar, yaşamın erken dönemlerinde birincil bağlanma figürlerinden biri olan babadan kalıcı olarak ayrılmanın, çocuklarda olumsuz nöro-duygusal tepki sistemlerinin gelişimine neden olabileceğini öne sürmektedir. Çocukların duygusal davranış ve tepkilerini düzenlemede önemli bir referans babanın kaybı, çocukları bu eşsiz kaynaktan mahrum bırakabilmektedir. Çocuğun dünyaya, özellikle erken çocuklukta babanın her şeye kadirliğine olan güvene ket vurulması aynı zamanda çocuğun kendi failliğini de sarsabilmektedir. Bu kayıp deneyiminin ilişkisel etkileri, çocuklarda bağlanma modellerinden ayrılma kaygısıyla bütünleşmekte ve uzun vadede sosyal gelişim için olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Yetişkinlik döneminde ise psikopatolojinin gelişimine yol açabilmektedir (Biank ve Werner-Lin, 2011).

Baba kaybı yalnızca duygusal boşluğuyla çocuklar için zorlayıcı bir deneyim olarak sınırlı kalmamakta, baba kaybının ardından değişen yaşam dengesi de çocuklarda ruhsal olumsuz sonuçların meydana gelmesine neden olabilmektedir (Silverman ve Worden, 1992). Baba kaybı, aile hayatında ve çocuğun temsili modellerinde yaygın bozulmalara yol açmaktadır. Hane içerisinde sıklıkla babalık işlevini yüklenen kişi, biyolojik babanın kendisi

olmakta fakat babanın fiziksel veya duygusal işlevselliğinin yitimi karşısında bu rolü kimi zaman çocuk üstelenebilmektedir (Amato ve Gilbreth, 1999). Bu rolün çocuk tarafından üstlenilmesi ise çocuğu yoğun stres kaynaklarıyla karşı karşıya bırakabilmektedir.

Baba kaybı, ölüm gibi biyolojik açıdan geri dönüşsüz halinin yanı sıra; boşanma, terk etme, ekonomik ve hastalıkla ilişkili nedenlerden ötürü babanın duygusal kaybı da çocukların ruhsal iyilik hali için kısa veya uzun vadede bir risk oluşturabilmektedir. Baba kaybının bütünüyle olumsuz etkilerine odaklanmanın yanı sıra çocuğa özgü bireysel farklılıkların tolere edici ve çevresel etmenlerin yordayıcı bir rol alabileceği göz ardı edilmemelidir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. Çalışmanın Yöntemi

Bu bölüm, bu çalışma için seçilen metodolojiye genel bir bakış içermektedir. İlk olarak, çalışma tasarımını şekillendiren yönteme ve ardından çalışma pratiğine referans olan teorik paradigmalara değinilecektir.

Deneyimin bireyin gözünden inşa edilişi ve yorumlama biçimi bireye özgüdür. Nitel yöntemler bu odakta veriler almayı ve sunmayı sağlamaktadır (Asthwort, 2008). Özünde bulunan bilimsel dayanağa eşlik eden nitel çalışmalar insan deneyimlerini ve düşüncelerini veri olarak ele almaktadır. Genel anlamda nitel yöntemler, fenomeni kişinin süzgecinden geçerek nasıl anlamlandırdığıyla ilgilenmektedir. Nitel yöntemler fenomenin; kavramsallaşması, sınıflandırılması ve tanımlanması arasında bağlantılı bir mekanizma oluşturarak fenomenin özünün anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Nitel araştırmalar keşif yaparken insan deneyimi ve davranışlarını anlamlandırmak adına söylemleri veri olarak kullanmakta ve bu sayede bilgi üretmektedir (Karataş, 2015). Nitel araştırmaların yönergelerine uygun olarak mevcut çalışmada, bireylerin duygu, deneyim ve algılarının öznel bir perspektiften ortaya konulduğu nitel görüşme yöntemi ve verilerin analizinde nitel araştırma biçimlerinden: kişilerin duygu, düşünce ve deneyimlerini anlamlandırmaya yardımcı olan Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz (Smith ve Osborn, 2003, s. 53) yöntemi tercih edilmektedir. Görüşme yöntemine ek olarak, yapılan araştırmanın güvenirliliğini sağlamak adına yanlılıktan uzak gözlem yöntemi de (Karataş, 2015) mevcut çalışmada kullanarak veri elde edilmektedir.

Bu nitel fenomenolojik çalışmaya yaklaşımı iki ana teorik yapı; bireysel yapılandırmacılık ve sosyal inşacılık şekillendirmektedir. Bireysel yapılandırmacılık, bireylerin

kendi gerçekliklerini öznel bir süzgeçten geçirerek inşa ettikleri görüşünü kapsayan bir bakış açısıyla ele almakta, nesnel gerçekliğin varlığının reddedildiği ve bireylerin dünyayı içsel anlamlandırmalarını referans alarak teorileştirmektedir (Creswell, 2014). Öznel deneyimler yaşandıkça yorumlanmakta ve bu bağlamda mutlak bir gerçekliğin keşfedilmesi mümkün olmamaktadır. Bilgi, insan deneyiminden anlam çıkararak öznel bir inşaya sahiptir. Çalışmanın tasarımını şekillendiren bir diğer teori sosyal inşacılık ise deneyimleri ve kendi gerçeğimizi, kültür ve din gibi geniş bir sosyal bağlamda inşa ettiğimizi varsaymaktadır (Gergen, 2015). Çalışmanın katılımcı grubunu oluşturan Suriyeli çocukların deneyimledikleri baba kaybı ve devam eden süreçleri; öznel anlam, aile fertleri, kültürel ve dini motivasyonlarla etkileşim halinde sosyal olarak da inşa edebilecekleri düşünüldüğünden bu teori çalışmada tercih edilmiştir.

Her insanın kendi özgü bir dünya görüşüne sahip olduğu (Creswell, 2013) görüşünden yola çıkarak ve bahsedilen paradigmalara dayanarak şekillendirilen bu çalışma, çocukların kendi dünyalarında baba kaybı ve yası nasıl inşa ettiklerini diyalojik sorgulama aracılığıyla keşfederek öznel anlamları sunmaktadır.

3.2. Katılımcı Seçimi

Savaş sebebiyle travmatik kayıp deneyimleyen ve sonrasında zorunlu göç etmiş çocukların kaybın olağan bir getirisi olarak yaşadıkları yas süreçlerinde travmatik kayıp ve mevcut durumun etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çocuklar, kaybın biyolojik olarak geri dönüşsüz olduğunu 10 ila 12 yaş civarında kavrayabilmekte (Hunter ve Smith, 2008; Kübler-Ross, 1969) ve dolayısıyla çalışma grubuna dahil edilecek katılımcıların yaş aralığı 10 ve 18 olarak seçilmektedir. Bu çalışmada kullanılan Yorumlayıcı Fenomenolojik Analizde görüşme verilerinin karmaşıklığını önlemek ve geçerliliğini korumak adına az sayıda kişiyle görüşme gerçekleştirilmesi tavsiye edilmektedir (Smith ve Osborn, 2003, s. 53; Smith ve Osborn, 2008).

Kleiman (2004, s. 11) ve Starks ve Trinidad (2007, s. 1375), genellikle bir ile maksimum 10 kişi arasında değişebileceğini önerirlerken; Yıldırım & Şimşek (2016, s. 71) katılımcı sayısının 10'u geçmemesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla katılımcı sayısının 10 olması hedeflenmektedir.

Katılımcıların zarar görmemesi ve elde edilen verilerin geçerlilik ve güvenirliliğinin korunması adına çalışma grubuna dâhil edilen bireylerin herhangi mevcut psikiyatrik bir tanısının olmaması ve katılımcılarda mental reterdasyon bulunmaması gerekmektedir. Kaybın ardından bireyin altı ay boyunca yoğun kaygı ve depresyon yaşaması doğal kabul edildiğinden (Prigerson ve ark., 1999) minimum altı ay önce baba kaybı yaşamış Suriyeli göçmen çocuklar olmak üzere toplamda 10 çocuk çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. YFA yönergelerine uyumlu olarak (Smith ve Osborn, 2008; Smith ve ark., 2009) amaçlı örneklem seçilerek çalışma, 10-18 yaş aralığında savaş veya zorunlu göç nedeniyle baba kaybı yaşamış, Türkçe veya Arapça bilen Suriyeli göçmen çocuklarla sınırlıdır. Çalışmaya dâhil edilen katılımcılara ilişkin bilgiler (Tablo I.) sunulmaktadır. 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununu (Md. 7) araştırma etiği ve özel yaşamın gizliliği gerekçesiyle çalışma grubundaki her bir katılımcıya takma isimler verilmiştir (KVKK, 2016). Bu sayede veriler anonim hale getirilerek, ilgili kişinin ayırt edilmesi mümkün olmayacak ve veriler gerçek bir kişiyle bağdaştırılamayacaktır.

Tablo I. Katılımcı Bilgileri

Katılımcılar	Yaş	Cinsiyet	Kaybedilen Kişi	Kayıp Biçimi	Kayıp Yaşanan Yaş
Melike	11	Kız	Baba	Bombalama	3
Betül	12	Kız	Baba	Bombalama	4
Hümeyra	13	Kız	Baba	Çatışma	7
Eren	14	Erkek	Baba	Bombalama	8
Osman	14	Erkek	Baba	Bombalama	10
Kaan	14	Erkek	Baba	Bombalama	7
Bahar	15	Kız	Baba	Bombalama	8
Hale	16	Kız	Baba	Bombalama	7
Orkun	16	Erkek	Baba	Bilinmiyor	13
Harun	18	Erkek	Baba	Bombalama	11

3.3. Çalışmanın Uygulanışı

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sosyal Bilimler Etik Kurul onayı alınmış, akabinde izinler çalışmanın örneklemine ulaşmada aracı kurum Yetim Vakfı'na iletilmiştir. Vakıf yönetimi ile araştırmacı arasında yapılan yüz yüze görüşmelerde çalışmanın içeriğine ilişkin birtakım düzenlemeler kurum ruh sağlığı profesyonelleriyle yapılmıştır. Vakıf havuzundan kartopu yöntemiyle örneklem kriterlerine uygun katılımcı adayları seçilerek aileleriyle iletişime geçilmiş ve araştırma içeriğine ilişkin bilgiler aktarılmıştır. 6698 Sayılı Kişisel Verileri Koruma Kanunu (KVKK, 2016), (Md. 10) baz alınarak görüşme gerçekleştirilmeden önce katılımcı adaylarının ebeveynlerine, Arapça ve Türkçe olmak üzere kişilerin tercihine bırakılan, bilgilendirmiş ebeveyn onam formu (EK-3) sunulmuştur. Katılımcı adaylarının ebeveynlerine araştırmaya ilişkin mevcut sorularını sormaları ve düşünmeleri için yeterli süre tanınmış ve onay alınmıştır. Ardından, Arapça ve Türkçe olmak üzere çocukların tercihlerine bırakılan bilgilendirilmiş çocuk onam formu (EK-4) çocuklara sunulmuştur. Buna ek olarak bu bilgiler

çocuklara; sözlü olarak aktarılmış, yeterli düşünme süresi tanınmış ve onayları doğrultusunda görüşmeye başlanmıştır. Görüşmeler ailelerin tercihleri doğrultusunda Yetim Vakfı'nda gerçekleştirilmiştir. Covid-19 kapsamında görüşmeler pandemi kurallarına uygun biçimde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeyi kabul eden katılımcıların, görüşmeler esnasında olası olumsuz duygulanımlarını önlemek adına vakıf bünyesinde bulunan uzman klinik psikolog eşlik etmiştir. Çocuklarda hassas konularda çalışma deneyimine sahip, anadili Arapça olan bir tercümandan da görüşmelere katılmıştır. Görüşmeler 40 dakika ile bir saat arasında sürmüştür. Görüşmelerde, uzman klinik psikolog danışmanlığında ilk etapta ısınma amaçlı katılımcıların bahsetmekten keyif aldığı konular hakkında konuşulmuş, akabinde görüşmenin içeriği ve amacı hakkında sözlü bilgi verilmiştir. Katılımcılara ses kaydı ve görüşmenin istenilen herhangi bir anında hiçbir olumsuz sonuç doğurmaksızın görüşmeleri bırakabilecekleri bilgisi verilmiş ve görüşmeler katılımcılardan tekrar sözlü onay alınarak başlatılmıştır. Görüşmeler, araştırmacı tarafından hazırlanan Genel Bilgi Formu (EK-5), görüşme esnasında yas ve baba kaybına ilişkin hazırlanan Görüşme Soru Temaları (EK-6) doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formatında tamamlanmıştır. Görüşmelerin hemen ardından uzman klinik psikolog ile çocuklara thera-play seansı uygulanmıştır.

3.4. Veri Analizi

Görüşmelerde katılımcıların ses kayıtlarından elde edilen transkriptler üzerinde okuma ve yeniden okumalar yapılmıştır. Okumalar esnasında, araştırmacının görüşmelerde kaydettiği notlar ve gözlemler transkriptlerle eşleştirilmiştir. Transkriptler üzerinden YFA yönergelerine (Eatough ve Smith, 2017) uygun olarak, her katılımcı için temalar ayrı ayrı listelenmiş, katılımcılara özgü ortaya çıkan temalar arasındaki benzerlikler karşılaştırılmıştır. İlk aşamada, bağlantılı olduğu düşünülen ifadeler kodlanarak ortak alt temalar oluşturulmuştur. Bir sonraki aşamada ortaya çıkan alt temalar arasındaki bağlantılar irdelenerek, üst temalar

oluşturulmuştur. Verilerin analizi danışmanla koordineli olarak yapılmış, çocuk ve ergen ruh sağlığı uzmanından ek olarak konsültasyon alınmıştır. Son aşamada elde edilen temalar görüşmeler sürecince araştırmaya eşlik eden klinik psikolog ile değerlendirilmiştir.

3.5. Sınırlılıklar

İstanbul ili içerisinde ikamet eden, savaş nedeniyle zorunlu göç etmiş, minimum altı ay önce baba kaybı yaşamış göçmen çocuklar olmak üzere toplamda 10 kişi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Katılımcılar, olağan gelişim evreleri bakımından ergenlik dönemini kapsayan; beş erkek ve beş kız çocuğu olmak üzere çalışmaya dâhil edilmiştir. Travmatik baba kaybının bireysel fenomenolojisini farklı gelişim evrelerde anlamlandıran ve tek cinsiyet özelinde yapılacak benzer çalışmaların daha geniş bir perspektif sunabileceği düşünülmektedir. Nitel yöntemlerin doğasına uygun olarak, daha az sayıda katılımcıyla birden çok kez gerçekleştirilen görüşmelerin derin bir okuma sağlayabileceği düşünülmektedir.

3.6. Güvenilirlik

Titizlik, çalışmanın güvenilirliğini ve geçerliliğini sağlayan temel faktördür. Fenomenolojik araştırmanın titizliği tartışılırken, nicel yöntemlerden farklı bir yol izlediği ve farklı kriterlere sahip olduğu belirtilmektedir (Davies ve Dodd, 2002). Fenomenolojik araştırmalar, bireyin perspektifinden deneyimi ve bu deneyimin ne anlama geldiği keşfetmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla fenomenolojik araştırmalar, sonuçların empatik açıdan genellenebilirliliği için çabalamaktadır (Osborne, 1990, s. 86).

Lincoln ve Guba'nın (1985) nitel çalışmalara yönelik; inandırıcılık, aktarılabilirlik, güvenilirlik ve teyit edilebilirlik, sunduğu bu dört kriter üzerinden mevcut çalışmanın güvenilirliği desteklenmeye çalışılmıştır. İlk kriter inandırıcılık, katılımcılardan elde edilen verilerin analizinin yanlılık ve tepkisellikten uzak olmasını içermektedir (Padget, 2008). Bu iki

tehdidin en aza indirgenmesi çabasıyla çalışma süresince, her bir aşama danışman gözetiminde ve koordineli olarak yürütülmüştür. Danışmanla yapılan rutin toplantılar, çalışmanın her bir aşamasında geri dönütler ve yönergeler alınmasını sağlamıştır. Ek olarak bu süreçte çalışmanın dışında olan bir çocuk ve ergen ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanından görüşmelerle ilgili geri dönütler alınmıştır. Çalışma eleştirel bir yaklaşımla incelenmiştir.

Van Manen'a (2014) göre fenomenolojik araştırmanın, deneyimin nasıl olduğunu sorgulayan bir fenomenolojik soruya sahip olması gerekmektedir. Çalışmayı şekillendiren: "Savaş ve zorunlu göç nedeniyle baba kaybı yaşayan Suriyeli çocukların yas deneyimleri nasıldır?" temel problemin bu kriteri karşıladığı düşünülmektedir. Lincoln ve Guba'nın (1985) aktarılabilirlik kriterine karşılık çalışmada amaçlı örnekleme yapılmıştır.

Çalışmada katılımcılara yöneltilen sorularda deneyime ilişkin betimlemelerin, katılımcıların akıllarına kendini deneyimlerini getiriyor olması inandırıcılığını artırmaktadır. Çalışmada katılımcılara yönetilmesi planlanan soru temaları, hem vakıf ruh sağlığı profesyonelleri ile konsülte edilmiş hem de danışman gözetiminde hazırlanmıştır. Çalışma soruları uzmanların görüşleriyle belirlenmiştir. Görüşmelere uzman klinik psikolog eşlik etmiştir. Uzmanların ortaklaştığı hususlar çalışmada dikkate alınmış, bu sayede çalışmanın güvenirliliği desteklenmiştir.

Veri analizinin deneyime dayanması -*yazılı hale getirilmesi*- bir doğruluk kriteri olarak kabul edilmektedir (van Manen, 2014). Bu doğrultuda veriler, transkript programında yazılı hale getirilmiş ve manuel olarak yeniden incelenerek transkriptler araştırmacı tarafından düzenlenmiştir. Görüşmelerde katılımcıların sözel anlatıları, görüşmelerin ardından çalışma soruları çerçevesinde yazılı hale dönüştürülmüştür. Görüşmelerde not almanın ve çalışmayla ilgili günlük not tutmanın önemli bir işlevi de güvenirliliği destekliyor olmasıdır (Beuving ve

Vries, 2015, s. 44). Araştırmacı, çalışma boyunca gözlemlediklerini not almış ve günlük not tutmuştur. Görüşmelerin kısıtlı bir süre içeriyor olması verilerin geçerliliğini etkileyeceği düşünüldüğünden, katılımcıların da talepleri doğrultusunda, çalışmanın geçerliliğini artırmak için ek görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler aynı zamanda hem katılımcının hem de araştırmacının bir önceki görüşmeden elde ettiği verileri teyit ettirmesi açısından önemli bir fırsat sağlamıştır (Thomas ve Magilvy, 2011).

Nitel araştırmalar ele alınan fenomenin, o fenomeni temsile yönelik teorik açıdan doygunluğu ulaşmasıyla ilgilenmektedir. Teorik doygunluk, "bir teorik yapı hakkında daha fazla veri toplamanın yeni özellikleri ortaya çıkarmadığı veya ortaya çıkan temellendirilmiş teori hakkında daha fazla teorik içgörü sağlamadığı" anlamına gelmektedir (Hennink ve Kaiser, 2021). Tez çalışması planlanırken, literatürdeki görüşlere uygun olarak (Kleiman, 2004, s. 11; Smith ve Osborn, 2003, s. 53; Smith ve Osborn, 2008; Starks ve Trinidad, 2007, s. 1375), katılımcı sayısı 10 kişi olarak belirlenmiştir. Tez süresince katılımcılardan elde edilen verilen teorik açıdan doygunluğuna ulaştığı düşünüldüğünden, çalışmanın katılımcı sayısında herhangi bir değişiklik yapılmayarak katılımcı sayısı sabit tutulmuştur.

Nihai bulguların oluşturulmasında YFA yönergelerine uygun olarak kodlamalar yapılmış, alt ve üst temalar belirlenmiştir. Bu temalar danışman tarafından eleştirel bir bakışla incelenmiş ve tavsiyeler sunularak zenginleştirilmiştir. Son olarak çalışma bağlamında elde edilen bulgular literatür eşliğinde tartışılmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde, görüşmelerde kullanılan sorular üzerinden katılımcıların baba kaybı deneyimleri ve bu deneyime yönelik yaptıkları atıflarının, Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz yönergelerine uygun olarak yapılan analizi sunulacaktır. Bölüm içerisinde, incelenen transkriptler doğrultusunda belirlenmiş üst ve alt temalara yer verilecektir. Baba kaybının doğasını temsil ettiği düşünülen yedi üst tema ise şöyledir: (1) travmatik kayıp deneyimi, (2) babayla aradaki ilişkinin özellikleri, (3) babayla ilgili bağlantı nesneleri, (4) baba kaybının ardından değişen yaşam özellikleri, (5) baba kaybına yönelik duygular, (6) aile içinde babayı yâd etme ve (7) genel onarı ve başa çıkma çabaları.

Tablo II. Temalar

Üst Temalar	Alt Temalar						
Travmatik Kayıp Deneyimi	Kayıp Haberi	Baba Kaybını Adlandırma					
Babayla Aradaki İlişkinin Özellikleri	Diğerlerinden Dinlenen Baba	Yüceleştirme	Eşsiz baba				
Babayla İlgili Bağlantı Nesneleri	İlişkiyi Sürdürmek	Baba Ocağı	Deniz				
Baba Kaybının Ardından Değişen Yaşam Özellikleri	Zorunlu Göç	Yoksunluk, Yoksulluk ve Istırap	Yerleşik ve Mensubiyet	Baba Rolü	Diyalogta Hiyerarşi		
Baba Kaybına Yönelik Duygular	Utanç	Bilinen Sır	Zafiyet				
Aile İçinde Babayı Yâd Etme	Konuşma Yasağı	Annem Üzülmesin	Ritüel Azlığı/ Yoksunluğu				
Genel Onarı ve Başa Çıkma Çabaları	İnkâr	Özdeşim	Rövanş	Rüyalar Hayaller	Babam Olsaydı Olmazdı	Suçluluk ve Avuntu	Baba Kabri

Tablodaki yer verilen temalar, bulgulara genel bakışı içermektedir. Detaylandırılmış temalar, aşağıda katılımcıların anlatılarına yer verilerek sunulacaktır.

4.1. Travmatik Kayıp Deneyimi

Katılımcılar, üzücü olarak nitelendirdikleri yaşantılarından baba kaybını dile getirmiş ve baba kaybıyla ilgili süreci detaylıca aktarmışlardır. Baba kaybına ilişkin soru yöneltilmediği halde kimi katılımcıların doğrudan baba kaybını aktardıkları da görülmüştür.

4.1.1. Kayıp Haberi

Katılımcılar, baba kaybının oluş biçimi ve kaybın hemen ardından yaşadıkları süreci aktarmışlardır. Ani ve dehşet verici biçimde baba kaybı yaşamaları nedeniyle katılımcıların travmatik bir kayıp yaşadıkları görülmüştür. Bir katılımcı ise beklenmeyen baba terki nedeniyle baba kaybı yaşamıştır.

> *"(…) sonra hocam bomba atmışlar. Yani ona (bomba) atılmadı aslında. Sadece orada yanında bir tane asker vardı. Askerler vardı. O yüzden attılar sonra öldü babam yani." (Harun)*

> *"Annemle babam birlikte bir yere gitmişler kumaş almak için. Bir de bize dondurma almak için. Sonra bir yerde durdular. Orada Kafranbel diye bir yerde. O yerde durdular kumaşları almak için. Çok dükkânlar var orada. Annemle babam biraz ayrıldı, babam başka bir yerdeydi. Bilmiyorum ne alıyordu. Oradan şey uçakla şey indi, bomba... Hepsi öldü, vefat etti. Babam o sırada daha yaşıyordu. Ayakları kesildi ama hâlâ (babam) yaşıyordu. Sonra babamı alıp hastaneye götürürken yolda vefat etmiş. Komşularımız vardı. Komşularımız gelip kim varsa evde dediler ki: "Annenle baban şey, yaralandılar. Gelin, koşun, direkt Kafranbel'e gidin. Orayı arayın hemen direkt şey yapın yani onları bulun." dediler. Sonra direkt komşularımızla birlikte komşularımızın motoruyla birlikte çıktık, gittik. Gittik hani direkt aramaya başladık oradaki kişileri. Sadece annemi bulduk. Annemi bulduktan sonra babamızı aramaya başladık. En son hastanede ölü şeyler var ya bedenlerinin yanına (babamı) koymuşlar. Sonra bulduk zaten isimden babamı. Ablalarım oradan (babamı) alıp tekrar kendi oturduğumuz yere götürdüler, yıkadılar." (Eren)*

> *"Ya Suriye'ye inmişti. Arabayla gitmişler sonra babam ekmek almaya gitmiş sonra geldiler… Öyle hani annem biliyor da… Annem o sırada akrabamın yanına gitti sonra bomba oldu (patladı) ama babama çok bir şey olmadı. Buradan (karın bölgesi) bir parça girmiş. Kimlik var üstünde ama gözüküyor sadece böyle kimlik kırılmış buradan ama o (babam) öldüğü zaman biz köydeydik ve onun elbisesini getirdim; böyle*

kokluyorum, ağlıyorum. Dediler: 'Çocuklar ver ver, biz yıkayacağız. Giyinecek, onları giyinecek.' Ağabeyim buralarını (kollarını gösterdi) hepsini bıçakla kesmiş. Çok üzülmüştü kendi ben de gideceğim hastaneye diye. Bizim ailede çok oldu şeyler. Birisi hastaneye gitmiş. Ben ilk köydeydim, bekliyoruz. Köyde bir adam geldi: 'Senin babanın adı Hakan değil mi?' dedi. Dedim ki: 'Evet.' O dedi ki: 'Baban öldü.' Ben dedim ki: 'Buradan git, sen yalan söylüyorsun.'. Geldik eve, beni odaya kilitlediler çıkmak istediğim için sonra çıktım. Dediler ki: 'Çıkma çıkma! Burada bir şey oluyor, birisi hasta. O, birinin elinin kusuyor.' sonra çıktım, hepsi ağlıyorlar. 'Ne, ne var?' dedim. Babam öldüğünde çıktım (odadan) sonra böyle annem geldi elbisesiyle (babamın)…" (Hale)

"Akşam oldu gece olduğu için o (babam) hayvanları eve getirmek istiyor, yerlerine yani. Sonra getirdiği zaman bir tane uçak bir şey attı. Şuraya vurdu (kalp) sonra bir tane de küçük parça ayağına vurdu. Sonra annem bakmaya gitti. Akrabama hiçbir şey olmadı sonra annem eve geri döndü. Işığı açtığında babam yerdeydi. Kan vardı sonra ambulans çağırdık. Ambulans gelince dedi ki: 'Tamam bir şey yok.' sonra hastaneye geçtiğinde dedi ki: 'Vefat etti.' Annem bunu açıkladı ama babam öldüğünde ben gördüm. Biz evin önündeydik ama hastanede hiç yoktuk." (Hümeyra)

"Bizim yanımızdaydı sonra gitti. Nereye gittiğini biliyorum. Suriye'ye, Gaziantep'e… Nereye gittiğini bilmiyorum. Dedi ki: 'Ben gidiyorum.' Biz: 'Nereye?' dedik. Babam 'Sizin işiniz yok.' dedi. Çıktı gitti. Hatta küçük böyle bavul aldı işte. Evimizden ta Çarşamba'ya (semtin bir bölgesi) kadar onun peşinden koşuyorduk gitme diye." (Orkun)

4.1.2. Baba Kaybını Adlandırma

Katılımcıların birçoğu travmatik baba kaybı deneyimlerini çeşitli tanımlamalar yaparak adlandırmışlardır. Bir katılımcı ise babasının; şehit olduğunu, hem ailesi hem de diğer insanlar için feda ettiği ve cennet olduğunu ifade ederek, bu deneyimi 'mutluluk' olarak adlandırmıştır.

"Kırık kalp diyeyim." (Bahar)

"Hiçbir şey. Paris sadece." (Hümeyra)

"*Mutluluk derim."* (Eren)

"Vallahi ben söylesem; üzüntülü bir aile ismini koyardım." (Orkun)

"En kötü şey demek isterim." (Melike)

"*Beni çok üzen olay." (Betül)*

"Keşke olmasaydı." (Hale)

Katılımcıların bir kısmı bu kaybın; kokusu, sesi, rengi, dokusu ve benzettikleri nesne üzerine de atıflarda bulunmuştur. Kayıp yaşantısıyla ilgili atıflarda bulunan katılımcılar, siyah

gibi koyu renkler ve kahve telvesi gibi acı tatlar, sert gibi yüzey vb. tasvirlerde bulunurken, babalarıyla ilgili atıf yapan katılımcılar ise, beyaz gibi açık renkler, tatlı tatlar, çiçek gibi yumuşak yüzey vb. tasvirlerde bulunmuşlardır.

> *"Siyah rengi. Kötü bir tadı var acı gibi. Sert yüzeyi var, pek belli değil. Acı bir şey. Denemeseydim daha iyi olurdu ama denedim. Biraz soğuk bir olay. Koyu mavi diyeyim." (Bahar)*
>
> *"Yani böyle siyahlı gibi. Bir tane şey var bizde (babamın) pijaması. Onun parfümü de vardı. Hani mesela kahve içiyorsun ya böyle tadı nasıl geliyor? Kahve (telvesi) yiyorsun ya onun tadı geliyor. Hiç güzel değil. Soğuk değil, hiç sıcak değil. İkisi birden böyle geliyor ya onun gibi hissediyorum. Vallahi dümdüz yol. Vatan Caddesi gibi böyle yol dümdüz." (Orkun)*
>
> *"Cisim. Siyah şey böyle rengi belli olmayan bir cisim, ne olduğu belli olmuyor." (Betül)*
>
> *"Tatlı gibi… Güzel, kalın bir sesi var. Çiçeğe dokunur gibi öyle, güzel falan öyle. Kırmızı renkli." (Kaan)*
>
> *"Kırmızı. Sesi yani ne ince ne kalın ortada insan sesi gibi. Kokusu parfüm kokusu gibi. Güzel bir koku. Tadı da Kepse'ye (Suriye'de yöresel bir pilav) benziyor." (Eren)*

4.2. Babayla Aradaki İlişkinin Özellikleri

Katılımcılar arasında, prenatal dönemde veya bilişsel olarak anıların tutulmasının mümkün olmadığı dönemde baba kaybı yaşayan katılımcı bulunmamaktadır. Dolayısıyla tüm katılımcıların babalarıyla geçmiş etkileşimleri imgesel repertuvarlarında mevcuttur. Katılımcılar, babalarıyla geçmiş etkileşimlerini ve babaları hakkında diğerlerinden dinlediklerini referans alarak babalarıyla aralarındaki ilişkinin niteliklerinden bahsetmişlerdir.

4.2.1. Diğerlerinden Dinlenen Baba

Katılımcıların imgesel repertuvarlarında babalarıyla geçmiş etkileşimleri mevcut olsa da, katılımcıların babalarını diğerlerinden dinledikleri gözlenmiştir. Aile içindekiler, babalarının bulunduğu anılardan bahsetmekte ve babalarının kimliği hakkında birtakım nitelendirmeler yapmaktadırlar. Katılımcılar ise kendilerinin babalarından bahsetmediklerini ifade etmektedir.

"Güzel, yani iyi bir adam falan öyle diyorlar. Mahallesinde de çok iyi biri. Küçükken çalışıyor diyorlar altı yaşında falan, ninem de dedi. Sonra bir yere gitmiş sonra çok şeye gitmiş, çok ülkeye gitmiş. Çok ülke gezmiş. (…) Bizim orada şey vardı, köyümüz vardı. Oraya gidiyorduk. Öyle söyledi annem bana; eğleniyorduk, (babam) seni taşıyordu. Ağaç üstüne koyuyordu, oturuyordun burada, gibi şeyler." (Kaan)

"Annem şey der mesela: 'Hatırlıyor musun okula gittiğimiz zaman orada şey mısır aldı bize?' ya da ne bileyim şey işte: 'Elbise almak için bir şey oldu, ben düştüm.' Böyle şeyler…" (Harun)

"Annem bahseder bir de nenem bahseder. Ben çok bahsetmem. Çok iyi bir kalpli insan derler." (Betül)

"(…) Bazen çok az bir konu açılır; böyleydi çok iyiydi. Mesela baban bu bize bunu getiriyordu gibi mesela." (Eren)

"Genelde annem açıyor, annem (babamı) anlatıyor, iyi bir insan der." (Melike)

4.2.2. Babayla İlgili Anıların Yorumlanması (Yüceleştirme)

Önceki alt temada belirtildiği gibi, katılımcılar babalarından bahsetmemektedirler. Ancak görüşme esnasında babaları sorulduğunda katılımcılar babalarından bahsetmişler, babalarına olumlu atıflar yaparak birlikte geçirdikleri anıları aktarmışlardır. Babalarından bahsederlerken katılımcıların tümü kayıp babalarını yüceleştirmiş, bir kısmı da babalarını kahramanlaştırmıştır.

"Güzeldi. Yani çok küçüktüm, fazla hatırlamıyorum ama güzeldi. Bazen (babam) gidiyor akşamları falan dönüyor işte. Onu bekliyoruz. O gelince koşuyoruz işte taşıyor bizi falan. Hani güzel bu." (Bahar)

"Babam her işten geldiği zaman bize dondurma alırdı. Bize çok güzel şeyler getirirdi. Annem diyor ki: 'Hayır, soğukken getirme şimdi.' ama babam bize alırdı. Bazen halama gidiyorduk. Bazen babam bize yemek getiriyor yani gidiyoruz yemek yiyoruz. Bazen de güzel yani şey amcalarıma götürüyor. Çok güzel. " (Melike)

"Çok iyi bir kalpli insan. Bir de beni her bayramda beni denize götürürdü; annemle, kardeşimle bizi… Öyle hatırlıyorum. Çok hatırlamıyorum çünkü küçüktüm." (Betül)

"Yani iyi biri. Bir de şey yani bana istediğimi alır getirir yani. Bir de yani adam gibi davranıyor bana çocuk gibi değil, davranmıyor. Bir de şey; her şey vardı hocam. Bütün babalar gibi. Birlikte vakit geçirdiğinizde kavga ediyoruz güreş gibi aynı. Biz kendimizi korumak için böyle öğretiyormuş gibi." (Harun)

"Güzeldi. Her şey yapardık. Arabayla gezerdik. Beni her yere götürürdü, Halep'e götürürdü. İşte geziyoruz öyle. İstediğim her şeyi anlatırdım. Konuşurduk birlikte." (Osman)

"Ben onu çok seviyordum. O da beni çok seviyordu. Ben çok nazlı, nazlıydım onun yanında. Her şeyi alıyordu bana. Ne istersem alıyordu. Motorla gidip mesela alışveriş yapıyorduk. O da zaten motorcu bir yerde çalışıyordu. Oraya, beni oraya götürüyordu. Ticaretle uğraşıyordu. Onunla yani birlikte yapıyorduk bazen. Şehit oldu. Yani şehit olunca kendini fedakâr yapıyor. Hani diğer insanlar için ailesinin yaşaması için kendisini feda yapıyor aslında iyi bir şey." (Eren)

"Çok iyiydi. Ben çok üzüldüğüm bir gün Betül'e (kardeşim) bir şeyler almışlar oyuncak. Bana almadılar çok ağlamıştım. Gece yarısında gittik birlikte aldık. Bir de bir yere gidiyoruz, eski bakkal var. Onlara gidiyoruz, çok şeyler alıyoruz." (Hale)

4.2.3. Eşsiz Baba

Katılımcılar baba kaybının ardından babalarına benzeyen birini arasalar da etraflarında babalarına tam olarak benzeyen kimsenin olmadığını belirtmişlerdir. Kendilerinin de babalarının özelliklerine benzer bir özellikleri olmadığını ifade eden katılımcılar, kimi zaman çok az sayıda özellikleri benzetebilseler de, babalarına kimsenin benzeyemeyeceğini vurgulamışlardır.

"Karakteri kimsenin benzeyemez ona." (Bahar)

"Amcalarımın hiçbirisi değil. Ben ve kardeşim hiç (babama) benzemiyoruz." (Orkun)

"Benzeyen biri yok. Ben de benzemiyorum. Kimse benzemiyor ona." (Osman)

"Yok hocam. Yani bulamadım yani onun gibi." (Harun)

Katılımcıların bir kısmı ise kendilerinin veya aile fertlerinden bazılarının birtakım özelliklerinin babalarına benzediklerini ifade etmişlerdir.

"En büyük ağabeyim. Ailenin hepsini dışarı çıkartır yani sadece benimle değil. Yani mesela babam çok geziyordu ve akrabalarını çok geziyordu. Ağabeyim aynısı, babama çok benziyor. Yani ama onun (babam) gibi değil. Yani çünkü biraz ağabeyim farklı ve babam farklı ama bazı yönlerini benzetiyorum ve yani o (ağabeyim) araba sürmeyi biliyor. Babam ona öğretmişti ve yani ağabeyim, babam gibi çalışıyor. Babam da yani öyle çalışıyordu. Ağabeyim de öyle çalışıyor." (Melike)

"Halam benziyor babama, huyu ama. Seviyorum halamı." (Bahar)

"Bana biraz benziyor ama gözlerime. Benim gözlerimin aynısı gözleri." (Betül)

"Ağabeyim, evet ama çok değil. Ya o çok bize şeyleri getiriyor, konuşuyoruz onunla. Bu kadar ama aynısı yapmıyor ama benzerini evet." (Hale)

"Ben tek babama bir şeyde benzemişim. Babam uzun boylu ben de uzun boyluyum." (Orkun)

4.3. Babayla İlgili Bağlantı Nesneleri

Katılımcıların babalarıyla ilişki sürdürmeye çalıştıkları birtakım bağlantı nesnelerinin olduğu görülmüştür. Bu nesneler kimi zaman hediye bileklik gibi kişisel bir nesne, kimi zaman babayla yapılan aktivitelerle imgeleştirilen nesnenin deniz olduğu gözlenmiştir. Bununla birlikte literatürde "son dakika nesnesi" olarak ifade edilen kaybedilen andaki nesneye yönelik yoğun ilgi çalışmanın katılımcılarının üçünde görülmüştür. Katılımcılar, kaybı yaşadıkları andaki bu nesneyi saklamak istemişlerdir. İki katılımcı bu nesneyi saklayamamış, bir katılımcı ise bu nesneyi saklamış ve sahiplenmiştir.

4.3.1. Bağlantılı Nesnelerde Babayla İlişkiyi Sürdürme

Katılımcıların tümü babalarına ait veya babaları ve kendileri arasında anlam taşıyan birtakım nesneleri saklamaktadır. Katılımcıların bir kısmı ise savaş ve zorunlu göç esnasında bağlantı nesnelerini kaybetmiş ve dolayısıyla saklayamamıştır. Baba kaybının üzerinden minimum üç yıl geçmiş olmasına karşılık hâlâ bağlantı nesneleriyle ilişki kurdukları ve kaybedenlerin ise bu kayıp bağlantı nesnelerini aradıkları görülmektedir. Bu nesneler; pijama, künye, oyuncak, bileklik ve en yaygın olarak da fotoğraftır.

"Ben her gün (babamın) pijamasını giyiyorum uyumadan önce. O bırakmıştı ben giydim. Yani mesela şimdi soğuk ya, çok sıcakta hissediyorum ve pijama çok hafif bir kumaş yani. Hani kalın desen değil. Böyle nasıl diyeyim yani içimde böyle bir ferahlık olur onu giyince. Onun gibi böyle şeyler oluyor. Böyle kalbimden böyle bir ferahlık geliyor onları (pijama) giydiğimde. Yani hiç düşünmüyorum, böyle kalbime öyle geliyor yani." (Orkun)

"Ben çocukken bir oyuncağı seviyordum babam almıştı. Rüyamda (babam) bana oyuncağı verdi. (Suriye'ye gidince) Babamın bana getirdiği oyuncak var onu alacağım bir daha gittiğim zaman. Duruyor mu bilmiyorum." (Hale)

"(…) Bende babamın fotoğrafı yok ama biz onu görüyoruz bazen. Büyükten bir tane fotoğraf var. Bir tane annem yapmıştı. Dedem de öldüğü için şekerden babamın fotoğrafı ve dedemin fotoğrafını koydu. Sonra da büyük bir tane fotoğraf yaptı. Eve astı herkes bakıyor fotoğrafa." (Hümeyra)

"Fotoğrafı var. Evde tutuyorum dolabımda. Eskiden kendisi (babam) bana vermişti bir tane fotoğraf hâlâ saklıyorum. Bakarım yani arada fotoğrafa." (Bahar)

"Künye almıştı. Türkiye'ye gelince buraya geçiş yapınca yağmurda şey de çamurda, yere düştü. Kaybettim, o vardı. Onun dışında sakladığımız mesela babamın fotoğrafı var. Hem telefonumun ekranında hem de fotoğraflar var." (Eren)

"Bileklik babam bana getirdi, küçüktüm. Küçük bir bilekliğim var." (Melike)

4.3.2. Baba Ocağı

Babalarıyla ilişkilerini sürdürdükleri bir diğer bağlantı nesnesi kimi katılımcılar için babalarının inşa ettiği evleridir. Ancak bu evler savaş nedeniyle tahrip olmuştur. Kimi katılımcılar baba ocağını eski haline getirmek istediklerini dile getirmiş, bir katılımcı ise baba ocağını zorunlu göç ettiği Türkiye'de aradığını belirtmiştir.

"İlk önce evimize giderim çünkü o evi babam yaptı. Babam vardı. O yaptı bizim evimizi. Ben oraya gidince biraz orada temizlik yapacağım. Yani eski zamandaki gibi olsun evimiz babamla." (Melike)

"Bir de evimiz vardı yani. Ne zamandır gitmedik, hatırlamıyorum. Babam yapmıştı evimizi, evimiz sarı renkti çardağı da sarı yaptık. Yok, burada yok, (Türkiye'de) burada yok. Onları görmek isterdim." (Hale)

"Suriye'de olan tek şey kırılmış: mutfak. Tek tarafından böyle çizilmiş. Biz kendimiz yapıyoruz evi babam yapmıştı." (Hümeyra)

"Sadece oturduğumuz evi hatırlıyorum. Şimdi oraya gitsem sokağı bile kaybederiz. Evimizi hatırlıyorum. Babaannem, dedem, babam biz, bir de genç iki tane amcam vardı." (Bahar)

4.3.3. Deniz

Katılımcıların babalarının bulunduğu bir anı üzerinden imgeleştirdikleri nesnenin, babalarıyla ilişkilerini sürdürmenin bir diğer yolu olduğu gözlenmiştir. Görüşmeler esnasında katılımcılar babalarıyla yüzmeye gittiklerini ve denizin olduğu bir bölgede birtakım aktiviteler

gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte katılımcıların deniz içeren rüyalar gördükleri ve fanteziler kurduklarını aktarmaları, deniz imgesinin babalarıyla aralarında bir bağlantı nesnesi işlevi gördüğüne işaret etmektedir.

> *"Bir de beni her bayramda beni denize götürürdü; annemle, kardeşimle bizi… Öyle onu hatırlıyorum." (Betül)*
>
> *"Babamla birlikte yüzerdik denize giderdik. (…) Rüyamda denize giderim." (Bahar)*
>
> *"Hayallerim de eğleniyorum, denizde falan öyle. Eskiden, çok eskiden babamla giderdik Suriye'de ama şimdi yok." (Kaan)*
>
> *"Böyle geziye gideriz yüzmeye. Florya var yüzmeye gideriz." (Osman)*

4.4. Baba Kaybının Ardından Değişen Yaşam Özellikleri

Katılımcıların tümünün yaşamlarında baba kaybı nedeniyle değişiklikler yaşadıkları görülmüştür. Bu değişiklikler; zorunlu göç, fiziki çevre, yaşam koşullarında güçlükler, aile içi rollerin ve dinamiklerin değişimi kapsayan köklü değişikliklerdir.

4.4.1. Baba Kaybının Ardından Başlatılan Zorunlu Göç

Katılımcıların tümü -*biri hariç*- baba kaybının ardından, kayıp öncesi bulundukları muhitleri oldukça kısa süreli değiştirmiş, bu değişimin hemen ardından Türkiye'ye zorunlu göçü başlatmışlardır. Bir katılımcı da ise zorunlu göç savaş nedeniyle başlatılmış olup zorunlu göç sonrası baba kaybı yaşanmıştır.

> *"Babamı kaybettikten sonra Türkiye'ye geldim." (Bahar)*
>
> *"Babam öldükten sonra; kendim, annem ve on altı yaşında kız kardeşimle geldik Türkiye'ye. Bir tane daha kardeşim var. Onunla birlikte iki erkek kardeşim var bizimle sınırdan birlikte çıkan." (Kaan)*
>
> *"Babam öldükten sonra evimizi değiştiriyorduk. Gittik başka yere sonra en sonunda uçaklar şöyle çok şeyler atmaya başladı sonra da başka bir yere gittik. Orada da bazı günler yaşadık, yaşadık, çok yaşadık. En sonunda şeye gittik, domates salçası öğreten bir şeye gittik. Orada evimiz oldu sonra da Türkiye'ye geçtik." (Hümeyra)*
>
> *"O (baba) ölmeden önce biz Suriye'deydik. Öldü sonra buraya geldik (Türkiye). Burada yaşamaya başladık." (Betül)*

"Şey babam, şey öldüğü zaman biz Suriye'de sıkıntılar yaşamaya başladık. Bir de şey çıkmak gerekiyordu (Suriye'den) Yani, şey biz savaş... Bir tarafta Savaş, bir tarafta ailemiz hocam. O yüzden ortada kaldık. Kaçak geldik hocam Türkiye'ye." (Harun)

4.4.2. Yoksunluk, Yoksulluk ve Istırap

Zorunlu göç yolculuğu esnasında katılımcılar, ifadelerine göre baba kaybı nedeniyle, şiddet ve yaralanma, civardaki (terör örgütleri, mayın vb.) tehlikeler gibi, bir dizi güç durumla mücadele etmişlerdir. Katılımcıların tümü sınır değiştirirken göçmen kaçakçılarına başvurmuş, yoğun kaygı ve korku yaşamış, yaralanmış, kötü hava şartlarında uzun saatler boyunca yürümüşlerdir. Bununla birlikte baba kaybı nedeniyle ekonomik güçlükler yaşadıklarını belirtmişlerdir.

"Otobüsle geldik sonra motorla çıktık. Motordan da yürüyoruz. Yürümekten çok... Ay yürüdük, yürüdük, yürüdük sonra bir tane daha otobüs geldi. Otobüsle çıktık bir daha sonra geldik, bir daha yürüdük, yürüdük. Çok zor ve her yer taş var ve çünkü askerler var. Çok çok yani çok yorulduk. Bir daha motorla çıktık sonra geldik işte." (Melike)

"(Babam öldükten sonra) akrabalarla sıkıntılar yaşadık. Burada (Türkiye) şey fakirlik oldu hocam hani önceden neredeyiz şimdi nerede? Bir de şey savaş sıkıntıları vardı. Kimse seni korumayacak. Yani senin baban varsa seni korur. Yani mesela bir tane çubuk getirin hoca kırabilir kolay kolay ama beş çubuk getirin kırılmaz: bu ailedir. Buraya kaçak geldiğimiz zaman bir tane asker vardı. Anneme kötü laf söyledi sonra ben kızdım; vurmak yani dövmek için. Sonra anneannem beni tuttu. Hâlâ aklımda hatırlıyorum. Eğer o insanı bulsam neler olacak. Cinayet olabilir. Böyle düşünüyorum. Çok kötü yani hissediyorum." (Harun)

"İki gün falan üç gün sürdü yolculuk. Yani şey var ya tellerden buraya geldik. Bizi derinlerden oradan çıkarıyor bir adam bizi götürüyor. Oradan çıkartıyor. (...) Otobüs içerisinde uyuyordum." (Hümeyra)

"Yani o zamanda biz hani Türkiye'ye gelmeden önce bir yer var ya hani çadır kamplarda üç ay falan kalmıştık çünkü bizim evin yanında çok fena bir şeyler olmuştu. O kadar çatışma varken seslerden dolayı kardeşlerim falan biz korkmuştuk. Bir tane küçük kardeşim var; iki yaşında sürekli falan o sırada. Sesleri duyunca masanın altına saklanıyordu korkudan. Türkiye gelmeden önce şöyle bir yer işte oturduk akşam oldu geçmek için üç saatliğine yürüdük falan. Ya böyle çok büyük, çok kocaman böyle teller var ya onun üstünden bir şey olmasın için onlardan zıplayacaksın işte. Ben küçüktüm tellerin üstüne düştüm. Pantolonum yırtıldı biraz tellerden dolayı, taşıdı beni biri sonra tekrar çıktım. Bir ev tuttuk. Hepimiz bir evde kaldık yani zorla şey oldu zor sığdık. Böyle hep birlikte yemek yemek çok zor falan uyuyacak bir yer yok. Erkekler işte uyuyor, kadınlar evde. Ev küçük bir de çok kalabalık. Yani otuz kişi diyebilirim." (Bahar)

"Orada yağmur yağmıştı falan. Onun için ayakkabılarımız yırtıldı. Yeşillikler böyle kuruyor ya böyle. Nasıl diyeyim sap gibi diken gibi oluyor. Onun üzerlerine bastık ayakkabısız. Yara oldu hep ayaklarımız. Sonra Türkiye'ye geçtik. Sonrasında ama yeniden ben girdim Türkiye'ye sonra beni zabıta dövmüştü. İki buçuk sene önce zabıta dövdü. " (Orkun)

"Çok şey karışık, bizim evimizde de biraz hasar çoktu. Gördüm; birisi dükkânda oturuyordu. Yani geldi bomba geldi, patladı. Birçok olay hatırlıyorum. Gece yarısı da patladı bombalar, evime çok yakındı. Yani arka tarafta sonra çıktık dışarı; adamların etleri yerlerde. Parçalar… Hâlâ arıyorlar o parçaları. Şey duvardan attılar parçaları, çok şey oldu. (...) Eskiden polis geldiği zaman yere yatıyoruz. Polis gidince kalkıyoruz, gidiyoruz." (Hale)

"Büyük eller vardı, üstüne bastık düştüm orada. Bir adam bastı üstüne elleri şey oldu; kanadı sonra taş falan böyle koydular, üstüne bastırdılar. Çanta falan koydular, öyle indi teller, açıldı öyle. Tellerin altından indim, zor çıktım ben. Çok insanlar vardı. Kalabalıktı, annemi kaybettim sonra buldum. Hepimiz kaybettik birbirimizi. Sonra ben otobüse bindim. Gördüm ki; aaa annem orada, kardeşlerim orada, herkes orada. Sonra geçtik sınırı, insanlar geçmeye başladı." (Kaan)

"Yani biz babam öldüğünde bize bakan hiç kimse yoktu. Biz Türkiye'ye gelince hiç kimse bakmıyordu bize. Suriye'de de hiç kimse bize bakmıyordu." (Hümeyra)

4.4.3. Yerleşik ve Mensubiyet

Katılımcıların tümü zorunlu göçün ardından yerleşme süreçlerinde birden çok kez yer değiştirmişlerdir. Katılımcıların tümünün ilk yerleşimleri yerleri akrabalarının olduğu muhitlere kısa süreli yerleşimlerdir. Uygun bir muhit ve hane arayışını tamamladıktan sonra katılımcılar uzun süreli yerleşimlerini yapmışlardır.

"(...) Antakya'da akrabalarımın yeri var, orada kırk gün falan kaldık sonra geri döndük buraya İstanbul'a. Yani ikinci kere gittik onlara. Döndüğümüz zaman Çiçekli bostan Sokağı'na geçtik çünkü bu ev aynalı dükkân sokağındaki o ev çok küçüktü. Yani hepimiz aynı yerde yatıyoruz. Sonra diğer yukarıdaki evi aldık. Biraz boşaldı bizim ev. Kardeşlerim diğer yukarıdaki evde yaşıyor. Biz de küçükte. Sonra o yukarıdaki ev tuvalet olan düştü. E biz de oradan çıktık. Çiçekli Bostan sokakta oturduk. Üç tane yere gittik; Antakya, Gaziantep ve İstanbul falan." (Hümeyra)

"Gaziantep'te yedi gün kaldık sonra buraya (İstanbul'a) geldik. İlk İstanbul'a girdiğimizde hani bir tane adamın otoparkı var. Adam bize çadır kurdu her şeyi yaptı otoparkın içinde. Biz de daha gelir gelmez çat diye uyuduk, diğer güne kadar. Yedi gün çadırda kaldık sonra amcam dedi ki, bir tane adam bulduk İstanbul'a getirecek diye kaçak kişi başı iki yüz lira, iki yüz lira çok diyorduk sonra borç aldık Gaziantep'teki adamdan." (Orkun)

"Türkiye'ye gelmeden önce bir yer var ya hani çadır kamplarda üç ay falan kalmıştık. Gelince buraya (Türkiye'de) yengemin akrabalarında iki gün kaldık. Sonra hep beraber otuz kişi bir evde kaldık iki hafta en sonunda ayrı evlere çıktık." (Bahar)

"Önce İstanbul'daki akrabalarımın yanına geldik sonra onlarla kaldık. Onlar taşındılar Konya'ya biz burada ev tuttuk. Burada kaldık." (Osman)

4.4.4. Değişen Roller ve Babalık İşlevleri

Katılımcıların baba kaybının ardından yaşamlarında değişen bir diğer dinamik de aile fertlerinin rollerini değişimi olmuştur. Babanın hem ekonomik hem de diğer işlevlerini üstlenen katılımcılar hane içindeki en büyük erkek çocuktur. En büyük erkek çocuk, babanın işlevlerini üstelenemeyecek kadar küçükse veya erkek çocuk hane içerisinde mevcut değilse bu işlevleri dede veya amcalar kısmen üstlenmiştir.

"Sanki bu ailenin babası olmuşum. Her şeyden ben sorumluyum. Ben para biriktiriyorum. Kira geliyor, her şey geliyor, ben ödüyorum. Üç kere oldu. Üç kere bilgisayar alacaktım hepsinde kira ödedim." (Orkun)

"(...) (babam ölünce) Aileme bir şey olacak mı falan… Hocam spor yapıyorum kendimi korumak için bir de ailemi korumak için. Şey insanlara zarar vermek için değil." (Harun)

Kız çocuğu olan katılımcılarda babanın ev geçindirme gibi ekonomik sorumlulukları ve diğer alışkanlıklarını en büyük çocuğun spesifik olarak da erkek çocuklarının veya çekirdek aile içinde yer alan bir büyüğün babanın rollerini üstlendiği görülmektedir.

"Tek ağabeyim var ve annem. Bize bakan annem ile ağabeyim." (Hümeyra)

"Büyük ağabeyim (...) benim babam gibi bayram olduğu zaman böyle yemek yaptırıyor, aileler geliyor, ağabeyim aynısını yapıyor." (Hale)

"Babam öldükten sonra dedem bize her şeyi yapıyordu. Kavga edince hemen çıkıyordu. Kavga ediyoruz ya mahalledekilerle hemen çıkıyor, çocuklara bağırıyor. Çok seviyordu bizi. Kimse dokunmasın öyle diyordu." (Bahar)

4.4.5. Diyalogda Hiyerarşi

Baba kaybı hane içindeki iletişimde hiyerarşik bir diyalog oluşmasına neden olmuştur. Bu hiyerarşi katılımcıların yalnızca üçünde görülmüştür ancak çalışma bağlamında önem arz ettiği düşündüğünden yer verilmiştir. Babaları hayattayken görece daha eşit düzeyde olan

diyaloglar kaybın ardından en büyük erkek çocuk hiyerarşide üst kademeye geçmiş, basit diyalogları bile kız kardeşleriyle kurmadaki pasif duruş ilişki dinamiklerini etkilemiştir.

> *"Ağabeyimle çok iyi değiliz çünkü konuşmuyoruz, büyük olduğu için. Babamla konuşurduk ama ağabeyim büyük olduğu zaman konuşmuyoruz. Ağabeyim, ablamı gördüğü zaman konuşmuyor, utanıyor. Ben de utanıyorum." (Hale)*
>
> *"Ağabeyim hani bir şeyi bir şey yapmamı istemiyorsa anneme söyler, annem bana söyler falan." (Bahar)*
>
> *"Ağabeyime söyleyemiyorum, anlaşamıyorum yani ağabeylerim. Yani bir tanesiyle anlaşıyorum; en küçük. Benden yani o erkeklerden en küçük. On, dokuz yaşında falan öyle." (Melike)*

4.5. Baba Kaybına Yönelik Duygular

Kaybın ardından katılımcıların baba kaybına yönelik hissedilen duygulardan; üzüntü, utanç, korku gibi duygular ön plana çıkmıştır. Bu mevcut duygular nedeniyle katılımcılar baba kaybını -*aile fertleri dışında*- kimseyle konuşmamışlardır.

4.5.1. Babasızlığın Utancı

Katılımcılar baba kaybını bir zafiyet veya eksiklik olarak değerlendirmişlerdir. Diğerleri tarafından baba kaybının bir eksiklik olarak görüleceği düşüncesi nedeniyle utanç duymuşlardır.

> *"Okulda arkadaşlarım babalarından konuşuyorlar. Arkadaşlarım bahsediyor ama ben konuşmuyorum. Onlar babasından bahsediyor: 'Benim babam böyle getirdi bugün. Bana babam şey aldı.' Ben kalkıyorum, gidiyorum. Onlar işte üzüldüğümde sorarlar. Ben tuvalete giderim, utanırım, böyle bir şeylerde mesela kaçarım." (Hale)*
>
> *"Herkesin babası var, tek benim yok falan öyle gördüm. Şimdi yok (utanmıyorum) söylemiyorum." (Kaan)*
>
> *"Yani şöyle; duygulanıyorum ama yani aynı günde biraz utanıyorum (babamı kaybettiğim için) sonra üzülüyorum. Böyle..." (Betül)*

4.5.2. Bilinen Sır

Katılımcıların tümü baba kaybının ardından hissettirdikleri görüşmelere kadar ifade etmede dirençli olmuşlar ve kimseye bahsetmemişlerdir. Bir şekilde fark edilmiş olsa da dile getirilmeyen bu kayıp konuşulmayan "sır" haline gelmiştir.

> *"Arkadaşlarım bilmiyorlar. Onlar babalarıyla ilgili konuşuyorlar kasten yapmıyorlar hani. Sadece dinliyorum onları ama etkileniyorum onları dinlerken bir şey söylendiği zaman." (Hale)*
>
> *"Yani babam gittiğinden beri hiç kimseyle konuşmuyorum fazla. Yani benim bir sürü Vatan Caddesi'ndeki şeyde vergi dairesi var ya hepsi benim arkadaşlarımdı. Üç senedir hiç beni görmüyorlar falan. Geçen gün gittim. Diyorlar ki arkadaşlar: 'Neredesin?' falan. Dedim ki; buralardayım. Üç senedir yoksun burada falan dediler. Dedim ki: 'Bir şey oldu.' Babanın gittiğini anlatmadım hiç kimseye." (Orkun)*
>
> *"Konuşulmaz hiç, ben de konuşmam." (Osman)*

Öte yandan katılımcıların tümü görüşmede baba kaybıyla ilgili duygularını ilk kez paylaştıklarını ve bu duyguları paylaşmaktan çok mutlu olduklarını belirtmişlerdir.

> *"Yani biraz ilk kez de olsa söylüyorum bir şeyler." (Bahar)*
>
> A:Nasıl hissettiriyor?
>
> *"Bu konuda konuşmak biraz huzurlu." (Bahar)*
>
> *"Güzelce kimse konuşmuyor benimle. Hep sessiz sessiz... İlk kez anlattım. Bana iyi geldi bu görüşme." (Hale)*
>
> *"Süper, on numara beş yıldız vallahi hocam." (Harun)*

Görüşme sonrası katılımcıların yapılan takiplerinde daha önce baba kaybıyla ilgili duygularını paylaşmadığını belirten bir katılımcı görüşme sonrası baba kaybını arkadaşlarıyla da paylaşmaya başlamıştır.

> *"Evet, görüşmeye geldikten sonra anlattım (babamı kaybettiğimi). Buraya geldikten sonra ben de cesaretlendim, konuştum." (Hale)*

4.5.3. Zafiyet

Katılımcılardan dördü kendilerini zayıf görmeleri veya zayıf algılanmaktan kaçınmaları nedeniyle güçlü olmaları gerektiğini düşünmektedirler. Her ne kadar dört katılımcıda görülse de bu duygunun yas sürecinde etkili olduğu düşünüldüğünden temalandırılmıştır. Katılımcılar için adeta bir gereklilik olan *'güçlü olma'* yalnızca kendileri için değil, diğer aile fertlerini de desteklediğine yönelik inançları nedeniyle diğerleri için de çok önemli ve gereklidir.

> *"(…) kızıyorum (üzüldüğüm için) kendime. Kendimi tutuyorum. Ağlamayı sevmiyorum. Öyle sevmiyorum. Üzüldüğümü kimse görsün istemiyorum. Üzüldüğümü neden görmesinler istediğimi de söylemek istemiyorum." (Kaan)*

> *"(…) Sonra şey bizim devletimize (Suriye) döndüğümüz zaman bir de her şey yani rahat olduğu zaman sonra (annem) ağlayabilir. Her şey, hayat geri dönebilir. Böyle düşünüyorum. Belki insanlar bizi yanlış görürler. Ben böyle hani ne bileyim böyle iyi hissediyorum kendimi. Bir de ailem için yani. En önemli şey ailem için." (Harun)*

> *"Rüyalarımda babam bizim yanımıza geliyor: 'Ben sizinleyim diyor, hiç korkmayın.' diyor." (Eren)*

> *"Aylar sonra ailemi ziyarete gidiyorum askerim diye. Herkes öyle şaşırır falan. Beni güçlü falan görürler. Böyle bir de ne gibi; yani geldiğimde asker formamı giymişim falan. Herkesin önünde yürüyorum falan. Bu anı çok seviyorum." (Bahar)*

4.6. Aile İçinde Babayı Yâd Etme

Katılımcıların rutin yaşamları içerisinde baba kaybına yönelik hislerini ifade etme konusunda dirençli oldukları gözlenmiştir. Bu direnç yalnızca katılımcılar da değil aile fertlerinde de mevcuttur. Katılımcıların bu dirençlerinin bir sebebi de annelerinin üzülmemelerini istemeleridir. Aile içinde yas çok sınırlı bir biçimde ifade edilmekte ve kaybedilen nadiren yâd edilmektedir.

4.6.1. Travmatik Olayla İlgili Konuşma Yasağı

Baba kaybıyla ilgili tüm katılımcılarda aile içinde sınırlı düzeyde geçen diyalogların yanı hiç diyalog geçmediği de ifade edilmiştir. Baba kaybını ifade etmedeki direnç aile

fertleriyle karşılıklıdır. Her ne kadar karşılıklı olsa da, katılımcıların baba kaybına yönelik hislerini ifade etmelerinde adeta bir yasak niteliğindeki kısıtlılıkları ve dirençleri daha çok kendisinden büyük aile üyeleri kaynaklı da olabilmektedir.

> *"Evde çok konuşmuyoruz bu konuda. Sadece şey dua ediyoruz: Allah inşallah, cennete almıştır. İnşallah şehit olur." (Eren)*

> *"Anlatmıyoruz birbirimize, kendimize anlatmıyoruz. Üzmesin kendini o, ben de anlatmıyorum. Babam için üzüldüğümde kimseye anlatmıyorum, kendime anlatıyorum." (Hale)*

> *"Annem: 'Ağlayayım mı falan, böyle oldu, bilmem ne oldu?' diye soruyor. Yok, yok kesinlikle yasak böyle şeyler. Bir de kardeşime de kızıyorum: böyle yapma, sen adamsın falan. Bir de annem yani ben hissediyorum annem içinde yara var ama ben böyle üzgün gördüğü zaman biliyorum o da durmayacak. (…) Acı çekiyor ama benim önünde yapamaz yani." (Harun)*

> *"Babam hakkında konuşulmaz hiç zaten ben de konuşmam." (Osman)*

> *"Bazen. Şimdiye kadar ben hiç sormadım. Yani bazen konuşuyorlar da annemle hani nenemle öyle." (Kaan)*

4.6.2. Annem Üzülmesin

Katılımcıların aile içinde baba kaybıyla ilgili konuşmamalarının bir diğer sebebi annelerini üzmemek istemeleridir. Katılımcılar annelerini üzmemek için düşüncelerini ve yas ifadelerini kendilerine saklamaya çalıştıklarını belirtmişlerdir.

> *"Konusunu çok konuşmayız evde annem üzülmemesi için çünkü babam bayağı iyiydi. Evin eşyalarını, mesela her direkt meyve bitince direkt gidip meyve alırdı bizim evimize. Her şeyi bize babam getiriyordu ama şu an annem koşturuyor her şeye. Evde çok konuşmuyoruz bu konuda." (Eren)*

> *"Bir de annem yani ben hissediyorum annem içinde yara var ama ben böyle üzgün gördüğü zaman biliyorum O da durmayacak. Tabi ki, yani biliyorum ağabeyim için hüzünlü. Bir de şey ne oldu bize hüznü var. Tabi ki yani. Acı çekiyordu ama benim önünde yapmaz yani. Mesela annem ağlamak istiyordu. Benim önümde ağlamaz odada ağlar. Çünkü niye? Eğer ben böyle yumuşak olduysam o da yumuşak olacak ama ben sağlam olduğum zaman o da sağlam olacak. O yüzden böyle düşünüyorum. Sonra şey bizim devletimize (Suriye) döndüğümüz zaman bir de her şey yani rahat olduğu zaman sonra (annem) ağlayabilir." (Harun)*

"Yok, anlatmıyoruz birbirimize. Kendimize anlatmıyoruz. Üzmesin kendini o, ben anlatmıyorum." (Hale)

"Ben hiç konuşmuyorum zaten. Ben eski şeyleri bir daha konuşmayı sevmiyorum ya da üzüldüğüm şeyleri. Annem falan üzülmesin." (Bahar)

"Yani üzgün olduğumda annem üzülür diye öyle hissetmiyorum. Annem üzüldüğü zaman ben de üzülüyorum." (Betül)

"Şimdiye kadar hiç sormuyorum. Yani bazen konuşuyorlar da annemle hani nenem öyle. Ben de duyuyorum falan öyle. Eskiden öyle, eskiden öyle. Gidiyorduk, geliyorduk falan öyle diyordu. Eski anıları anlatıyordu." (Kaan)

A: Duymayı seviyor musun?

"Yok. Ya sevmiyorum." (Kaan)

Anneleriyle baba kaybını konuşan yalnızca iki katılımcının olduğu görülmüştür.

"Yo, babamın nasıl öldüğünü soruyorum. Annem de bize anlatıyor." (Hümeyra)

"Annemle konuşuyoruz. Hatırladığım şeylerle ilgili ben de anlatırım." (Melike)

4.6.3. Yas Çalışmasına Yönelik Ritüel Azlığı/Yoksunluğu

Kaybın ardından ritüel bildiren çok az katılımcı mevcutken, devam eden ritüel bildiren yalnızca bir katılımcı mevcuttur. Fakat kaybın ardından ritüellerin uygulanmamasının çalışma bağlamında önem arz ettiği düşünüldüğünden temalandırılmıştır. Katılımcıların birçoğu ritüellerden yoksun bir yas süreci geçirdiği ifade etmişlerdir.

"Biz babamın üstüne çiçek koyduk, şey koymuştuk var ya yiyecekler böyle bayramda da dağıtıyorlar, şeker. Onun mezarının üstüne koymuştuk şeker. Çocuklar alsın diye koyuyoruz sonra da Kürt çocuklar geldi, aldılar. Yani işte iyi olur çocuklar mutlu olunca oradaki kişi de mutlu olur gibi ikram gibi, biz babamıza böyle atıyoruz. Çocuklar alırsa alsın. Suriye'deki birçok kişiye bunu koyduk. Dedeme de koyduk şeker. Annemin annesine…" (Hümeyra)

"Bir ay yas tuttuk orada (Suriye'de). O yüzden bir ay okula gidemedim. Şey hani vefat edince insanlar geliyorlar ya ben bir ay kaldım evde. İlk üç gün de; birinci gün, ikinci gün, üçüncü gün camiye gidip Kur'an okutup, kahve dağıtıyorduk. Öyle bu kadar. Kırk günlüğüne de anma var bizim. Önceden bizim elli günlüğüneydi. Senesi geldiğinde Kuran okuyoruz." (Eren)

4.7. Genel Onarı ve Başa Çıkma Çabaları

Kaybedilenin ardından tüm katılımcıların, kaybı hayatlarına entegre etmek ve bu kayıp deneyimlerinden anlam inşa etmek için çeşitli yas çalışmalarında bulunmaktadırlar. Genel onarı ve başa çıkma temasında katılımcıların izledikleri yollar: inkâr, özdeşim, babam olsaydı olmazdı, rüyalar ve hayaller, rövanş, suçluluk ve avuntu ve baba kabridir.

4.7.1. İnkâr

Katılımcıların birçoğu, baba kaybını hiç olmamış varsayarak görmezden gelmişlerdir. Birçoğu, *'eskide kaldı'* ve *'üzüntülü şeyleri düşünmemek lazım'* gibi çabalarla babaları ve baba kaybına yönelik zihinsel meşguliyetlerini durdurmaya çalışmışlardır. Yabancılaşma, olayla ilgili konuşmayı reddetme ve kayıp hiç yaşanmamış gibi çeşitli kaçınmalarda bulunmuşlardır.

> *"Bilmiyorum hocam yani tüm bu olanlar normal gibi davranıyorum. Yani yabancı gibi davranıyorum. Yabancıdan daha iyi yabancı gibi davranıyorum hatta." (Harun)*

> *"Babamın benden haberdar olduğunu düşünüyorum ama konuşmuyoruz. Bazen onu gördüğümü ya da sesini duyduğumu hissediyorum. Bazen dışarıda oyun oynadığımda duyuyorum. Birisi Eren diye çağırıyor. Babamın sesini duyuyorum yani orada ama kimse yok yani. Beni mi çağırdılar diye sorduğumda, yok diyorlar, kimse çağırmadı." (Eren)*

> *"(…) Babamdan (kaybettikten) sonra amcalarım bana mesela: 'Uzun giy, böyle giyme.' diye karışıyorlar. Kıyafetime karışmasınlar, mesela bu değişsin isterdim. Ailem karışmıyorlar ama amcamlar karışıyor. Ben onları dinlemiyorum ailem var, ailemle kendimle istediğimi yaparım." (Hale)*

> *"Çok şey (anılar) vardı. Ben siliyorum hepsini. Babamla ilgili anıları duyuyorum bazen öyle. Eski anıları anlatıyorlar. Duymayı sevmiyorum. Eski eskidir, yeni yeni." (Kaan)*
> *"Ben (babam hakkında) hiç konuşmuyorum zaten. Ben eski şeyleri bir daha konuşmayı sevmiyorum ya da üzüldüğüm şeyleri. İçimde tutuyorum çünkü fazla takmıyorum. En güzel huy fazla şeyi takmayacaksın." (Bahar)*

> *"Beni en üzen şey babamın gitmesi ama hatırlamıyorum. Hiçbir şey yani benim için bu olay." (Hümeyra)*

4.7.2. Özdeşleşme

Katılımcıların büyük bir kısmının, babalarına benzeme arzularının onların özdeşleşme çabalarını içerisinde olduklarına işaret etmektedir. Bu çabalarının, onların davranışları ve hayallerinde de etkili olduğu düşünülmektedir. Çabalarına yönelik olumlu geribildirimler verilmesi ise onlar için bir sevinç kaynağı olmaktadır. Katılımcıların babalarına benzetilen nitelikleri katılımcılar için oldukça kıymetlidir.

> *"Mesela bahsettiğim gibi kavga (kendini koruma) mesela. Bir de şey mesela onu ağabeyime, kardeşime söylüyorum: 'İnsanlar sana sorduğu zaman kendin nasıl cevap verirsin, insanlara nasıl davranırsın?' Böyle öğrettiği şeyleri (babanın) öğretiyorum ona. Bir de şey mesela sokakta yürüdüğün zaman şey adam gibi yürü. Gizlediğin zaman adam gibi gizleyeceksin adam gibi." (Harun)*

> *"Ben de onun gibi böyle nasıl diyeyim; ona alışkın çıktım böyle, babam gibi. Vallahi bizim evimizin üst tarafında yıkılan bir ev vardı. Biz orada oturuyorduk. Orayı hep temizliyorduk, orada tahtaları kırıyorduk. Babam diyordu ki: 'Kim yener? Haydi gel.' her tahta gördüğümde onu hatırlıyorum. Bir kere şey sopa atıyordum, ters geldi. Babamın ayağına vurdum. Babam benim peşimden bir koştu; niye vuruyorsun, diye. Vallahi bilerek değil falan diyorum. Babam: 'Tamam bu sefer affettim, adam olman lazım. Bir dahakine sert vur.' dedi. Yani her tuttuğumda (sopayı) sert tutuyorum. Sonra alıştım sonra bir kolla vuruyorum mesela. Bir kolla vurduğumda yani kırılıyor. Ondan öğrendim güçlü vurmayı. Babam gibi çalışmak istiyorum." (Orkun)*

> *"Rüyamda Paris'e gittim. Ben Paris'te oturuyormuşum; bakıyorum ortasında çok evler var, çok da yollar var. (...) Hayal kurduğumda da babam da Paris'te benimleydi. Bir çizgi filmde Paris'i gördüğüm için o yüzden Paris'i çok seviyorum. Kulesi vardı büyük onu sevdim." (Hümeyra)*

> *"Babam bizi öyle yetiştirdi. Namaz kılıp, Kur'an okuyorum. Komşularımıza eziyet yapmıyorum, dövmüyorum. (...) Büyüyünce babam gibi ticaret yapmak istiyorum." (Eren)*

4.7.3. Rövanş

Katılımcıların tümü, kaybedilen ana vatana ve baba kaybına dair yaşananları onarma çabası içeren söylemlerde bulunmuşlardır. Bu söylemler; öç alma veya rövanş, kontrolü sağlayarak güvende hissetme gibi arzuları taşımaktadır. Geçmiş mağduriyetin rövanşını almaya çalışarak, mağduriyetin yarattığı öfke ve çaresizliğin kısmen giderilmesi, şimdiki ve gelecek

zamanın kontrolünün ele alınmasıyla güvende hissedilebilmesi için katılımcıların; asker/polis ve doktor olmayı tercih ettikleri görülmüştür.

> *"Annemi savunmak istediğim için en çok sevdiğim şey yunus polisi olmak. Çünkü ben küçüklükten beri her zaman anneme diyorum. Ben büyüyünce hiçbir şey yapmayacağım. Tek yunus polisi olacağım. Motor sürmeleri çok hoşuma gidiyor. Elbiseleri yani gezdiklerini öyle olduğu için ben çok sevdim." (Hümeyra)*
> *"Yani ben kendimi tutamıyorum böyle, vuruyorum çocuğa. Böyle benim babamla ilgili bahsettiğinde vuruyorum." (Orkun)*

> *"Her düşündüğümde polis olmayı düşünürüm. Yani kendim, onları tutukluyorum adamları… Hırsızları böyle şeyleri. Ben polis olmak istiyorum da bir dizi izledim. Vatanına çok önem veren kişilerin olduğu bir polis dizisi gördüm. Onlar vatanını çok önemsiyor, çok seviyor. İsmi: Söz. Bayrağını çok seven birini çok seviyorum o dizide. Suriye'de polis olmak istemiyorum. Burada polis olmak (Türkiye'de) istiyorum. Suriye'de çok savaş olduğu zaman yani ben küçükken hayal kurdum polis olmak istiyorum. Suriye'yi bir daha yapacağım." (Hale)*

> *"Yani mesela okulum bitince asker olacağım. Askerlik ya da polis falan. Öyle şeyleri severim. Kendini riske atmak falan böyle bir şeyleri severim." (Bahar)*

> *"(…) Bir de şey böyle savaş açmak istiyorum hocam. İsrail'e. Vallahi böyle düşünüyorum. Hepimiz böyle düşünüyoruz." (Harun)*

> *"Doktor olmak istiyorum, ameliyat falan. İnsanlara yardım etmek lazım." (Kaan)*

> *"Büyüdüğüm zaman doktor olmak istiyorum. Çocuklara biraz şey getireceğim; oyuncaklar yani. Onlar oyun oynadıkları zaman ben onlara bakıyorum, ağlamasınlar diye." (Melike)*

> *"Doktor olmak istiyorum. İnsanlara yardım etmek yani…" (Osman)*

4.7.4. Babam Olsaydı Olmazdı

Kayba yönelik katılımcılar, keşke içeren ifadeler kullanmışlardır. Bu ifadeler, *'babam olsaydı'* keşkelerini içermekte, katılımcılar için babalarının varlığı halinde vatan kaybının da olmayacağı sorunsuz bir hayat idealini taşımaktadır.

> *"(…) Yani yolda giderken ya da şey böyle eve girdiğim zaman kendimi hüzünlü hissediyorum bazen. Kendimi koruyacağım, bir de ailemi. (…) Bu kadar böyle istiyorum, hızlı da olsun ama olmuyor. Keşke babam olsaydı yani o koruyabilir. Olmadı." (Harun)*

> *"Suriye'de bizim mahalledeki çocuklarla oynuyorduk. Bizim bakkalcı vardı, bazen bakkaldan eşyalar alıyorduk. Şimdi her şeyi ben yapıyorum. Mesela annemde böyle hastalık olmaz. Babam hiçbir yere gitmeseydi." (Orkun)*

"Mesela Suriye ülkemiz falan savaşlar oldu, onsuz (babam) falan büyüdük. Başka bir yerde oturduk falan. Yani olsaydı (babam) daha mutlu olurduk diye düşünüyorum. Yani sevdiğin kişi yanında öyle daha iyi yaşıyordum falan. Bilmediğim için aslında nasıl olurdu, daha iyi olurdu. Yani olsaydı (babam) daha iyi olurdu düşünüyorum çünkü onsuz büyüdük falan." (Bahar)

"Babam olduğunda her şey yolunda, akrabam bizim yanımızda otururdu." (Hümeyra)

"Eskisi gibi olurdu hayatım, babam ölmeseydi, bunları yaşamazdık." (Hale)

"Ben Suriye'yi çok severim. Yani evimiz çok büyüktü; iki katlı. Babam olsaydı çok güzel olurdu şimdiki gibi böyle olmazdı." (Melike)

4.7.5. Rüyalar ve Hayaller

Katılımcılar yas çalışmalarında, sıklıkla tercih ettikleri yollardan, rüyalarda babalarıyla ilişkilerini sürdürmektedirler. Tüm katılımcılar rüyalarında babalarını veya babalarıyla ilişkili imgeleri görmektedirler. Rüyaların sıklığı ise kimi katılımcılarda zamanla azalmışken kimi katılımcılar bitmiştir. Katılımcılar rüyalarında, babayla kavuşma, babanın hâlâ bir yerlerde yaşadığı ve eski yaşantıya dönüşe yönelik atıflar yapmaktadırlar. Katılımcılar rüyaların ardından üzülseler de, kimi zaman bu rüyaların rahatlatıcı yanı olabildiğini de belirtmektedirler.

"Tek babamla ben Paris'e gidecektim. Babamı da aldım sonra da Paris'te yaşamak istiyorum." (Hümeyra)

"En son rüya gördüğümde babamı gördüm. Ya böyle güzel bir yere gitmiştik. Bana bir şey verdi sonra annem bana: "Kalk kalk!" dedi. Ben çocukken bir oyuncağı seviyordum bana onu (babam) verdi." (Hale)

"Babamı gördüm. Babam arabayla geldi. Bizi (aileyi) almaya geldi. Saçları çok uzundu. Bir de ben ona sarıldım. Şimdi hatırlıyorum ama biraz hatırlıyorum." (Betül)

"Babamı bazen görüyorum yani rüyada. Hepimizi aldı ailecek, bizi bir yere getirdi. Çok güzel bir yere. Orada yani yemek yedik ve sonra eve döndük." (Melike)

"Babam bizim yanımıza geliyor: 'Ben sizinleyim diyor, hiç korkmayın diyor. Annenizi üzmeyin.' diyor." (Eren)

"(Rüyalarımda) Babam çocukların yanına öyle bizim yanımıza geliyor. Babamın yanında öyle ben de görüyorum, üzülüyorum. Eskiden, ilk geldiğimizde çok görüyordum şimdi yok. Eğleniyordum, denize falan gidiyorduk." (Kaan)

4.7.6. Suçluluk Hissi ve Avuntu

Katılımcıların bir kısmı babalarının hayatta olmamasına karşılık kendilerinin hayatta olmalarına yönelik suçluluk hissetmektedirler. Bununla birlikte ana vatanları Suriye'de babalarını bırakmak zorunda olmaları ve ana vatanlarını bırakıp göç etmeleri nedeniyle de suçluluk hissetmekte ve birtakım düşüncelerle avunmaya çalışmaktadırlar.

> *"Vallahi Beşşar Esad kötü ama çok seviyor bazı insanlar. Ben vatanını bayrağını seven böyle şeyleri çok severim. Mesela bak, Türkler bizim için savaşıyor, Suriyeliler nargile içiyorlar kahvede. Türkler bayraklarını çok severler vatanlarını çok severler. Bizim başkan gibi kötü şeyler yapmazlar. Asker olduğumda vatanımı kurtarmak istiyorum." (Hale)*

> *"Bu devlet (Suriye) kâfir oldu hocam. Eğer kalırsak biz de kâfir oluruz hocam. Hani tek başımıza (kendi kafamıza göre) çıkmadık, çıkmak gerekiyor. Bunu insanların bilmesi gerekiyor. Gerçek bu, gerçekten vardır hocam bir tane ayet." (Harun)*

> *"Şimdi biz evde olsaydık ölürdük çünkü orada çok mermi var. Evimizde, her yer mermi. Yani orada kalsaydık şimdi ölmüştük." (Osman)*

> *"Yani babamın ölümünü olumlu görüyorum. Savaşta ölmedi, annem direkt öldüğünü gördü. Şehit olarak öldü. Bomba indi ya ondan öldü, şehit olarak öldü. Şehit olmak. Yani şehit olunca kendini fedakâr yapıyor. Hani diğer insanlar için ailesinin yaşaması için kendisini feda yapıyor aslında iyi bir şey. Öyle görüyorum onu. Hatta benim açımdan ben şehit ölsem daha iyi." (Eren)*

4.7.7. Baba Kabri

Katılımcıların birçoğu babalarıyla son temaslarını babalarının kabrinde kurmuşlardır. Ana vatanlarına döndüklerinde ilk olarak katılımcılar baba kabrini ziyaret etmeyi arzulamaktadırlar. Bu arzunun katılımcıların babalarıyla kavuşmalarını temsil ediyor olduğu düşünülmektedir.

> *"Gitsem yani ziyarete gidersem babamın öldüğü yerine giderim." (Hümeyra)*

> *"Babama gitmek isterim benim babam orada şey var ya… Babamın kabrine gitmek isterim. Dua ederim." (Melike)*

> *"İlk olarak babamın mezarına gideceğim." (Hale)*

> *"(…) dedemin mezarını görmek isterdim. Babamın mezarını da." (Bahar)*

Bir katılımcı babasının kabrine gitmek istediğini ancak savaş nedeniyle kabrini ziyaret edemediğini de ifade etmiştir.

"Yani iki yıl civarı şey gitmedim mezarına babamın. Bizim yerimizi ordular aldı şey Esad'ın orduları aldı çünkü oraya gidemiyoruz." (Eren)

Bir katılımcı ise hayallerinde dahi babasının kabrine gittiğini ifade etmiştir.
"Orada yatıyor ya babamın öldüğü yere gittim." (Kaan)

5. TARTIŞMA

Bu bölümde, çalışma sonucunda elde edilen bulguların önemi mevcut literatür bağlamında tartışılmakta, çalışmaya ilişkin kısıtlılık oluşturabilecek faktörlere değinilmekte ve son olarak gelecekteki araştırmalara yönelik birtakım öneriler sunulmaktadır.

Mevcut çalışmada, Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz yönergelerine uygun olarak, çalışmanın tasarımını şekillendiren soru doğrultusunda, seçilmiş katılımcılar aracılığıyla savaş veya zorunlu göçe bağlı yaşanan baba kaybı ve yas deneyimi hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın uygulama aşamasında, yaşları 10 ila 18 arasında değişen, beş erkek ve beş kız çocuğu olmak üzere toplam 10 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelere, katılımcılara ulaşmada aracı kurum olan Yetim Vakfı bünyesinde bulunan ve rutinde de çocukların takibini yapan ruh sağlığı profesyonelleri eşlik etmiştir. Görüşmede kullanılan soru temaları, aracı kurumun ruh sağlığı profesyonelleri ile konsülte edilmiş, danışman görüşü alınarak hazırlanmıştır. Sorular, çocuklara direkt olarak sorulmamış eşlik eden kurumun ruh sağlığı profesyoneli ile görüşme içerisinde çocuğun yaş düzeyine uygun hale getirilmiştir. Görüşmelerin uygulama aşamasında, çocuk ve ergen ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanından görüşmelere ilişkin destek alınmıştır. Görüşmelerde, yöneltilen sorular üzerinden katılımcılardan baba kaybı deneyimleri ve bu deneyime yönelik yaptıkları atıfları paylaşmaları istenmiştir. Bu doğrultuda elde edilen bulgularla, baba kaybı deneyiminin doğasını bir arada temsil ettiği düşünülen yedi ana tema belirlenmiştir: (1) travmatik kayıp deneyimi, (2) babayla aradaki ilişkinin özellikleri, (3) babayla ilgili bağlantı nesneleri, (4) baba kaybının ardından değişen yaşam özellikleri, (5) baba kaybına yönelik duygular, (6) aile içinde babayı yâd etme ve (7) genel onarı ve başa çıkma çabaları.

Çalışmanın katılımcıları Suriyeli olup, Arap Sünni kimliklere sahiptirler. Kültürün yas yörüngelerini belirlemedeki rolünü bilindiğinden (Brewer ve Sparkes, 2011), ait oldukları

kültürün çalışmaya dâhil edilen katılımcıların yasları üzerinde birtakım etkiler barındırabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla mevcut çalışma kültürel olarak detaylandırılmış bir analiz açısından kısıtlılıklar doğurabilmektedir. Öte yandan görüşmelerin, katılımcıların kendi anadillerinde gerçekleştirilememesi nedeniyle kimi katılımcıların görüşmelerinde, çocuklarla çalışma deneyimi olan Arap-Sünni bir tercümandan destek alınmıştır. Tercüman desteği, katılımcıların Türkçe anlama ve konuşma seviyelerine bağlı olarak tercih edilmiştir. Aynı zamanda bu durum görüşmeci ile görüşülen çocuk arasındaki etkileşimi olumsuz anlamda etkilemiş olabilmektedir. Her iki durumda da mevcut çalışma; çevirilerde eksiklik, hata veya farklılıkların meydana gelebilmesi bakımından kısıtlılık teşkil edebilmektedir.

Katılımcılar; erken çocukluk, son çocukluk ve ergenlik dönemi içerisinde savaş nedeniyle babalarını kaybetmişlerdir. Çalışmanın katılımcıları arasında babalarını hayattayken görmemiş, prenatal dönem veya bilişsel olarak anıların tutulmasının mümkün olmadığı gelişim döneminde (Piaget, 1971), baba kaybı yaşamış herhangi bir katılımcı bulunmamaktadır. Dolayısıyla katılımcıların tümünün babalarıyla etkileşimleri imgesel repertuvarlarında mevcuttur. Çalışmaya dâhil edilen 10 katılımcının biri hariç, dokuz katılımcı savaş nedeniyle baba kaybı yaşamıştır. Bu katılımcı, literatürde babanın terk etmesi gibi kayıplarla da nitelendirilen (Şirin ve Oral, 2021, s. 151), baba terki nedeniyle zorunlu göçün ardından baba kaybını deneyimlemiştir.

Klinik literatür, baba kaybının bir çocuğun yaşamında geniş yelpazedeki olumsuz etkilerini ortaya koymaktadır (Bowlby, 1980; Coffino, 2009; Elizur ve Kaffman, 1982; Dyregrov ve ark., 2015; Dyregrov ve Dyregrov, 2013; Carr, 2016; Furman, 1974; Lindemann, 1944). Klinik literatüre destek olarak, mevcut çalışmada kullanılan yöntem YFA ile katılımcıların deneyimsel tasvirlerine yer verilmektedir. Katılımcıların kayıp ve yas duygusuyla yaşama, yeni bir ülkeye geçiş sağlama, bütünüyle değişen düzenleri ve kayıpları, özgül olarak

da baba kaybını yaşamlarına entegre etme hususlarındaki deneyimsel tasvirleriyle, mevcut çalışmanın savaş ve zorunlu göçe bağlı yaşanan travmatik baba kaybının derinliğinin yakalanmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

5.1. Travmatik Kayıp Deneyimi

Bu ana temada katılımcıların, baba kaybını travmatik bir biçimde deneyimledikleri ve bu travmatik deneyimin tüm süreçlerine dâhil oldukları görülmüştür. Katılımcılar baba kaybını; renk, koku, mekân, tat ve doku gibi çeşitli niteliklerle adlandırmışlardır.

Savaş ve çatışma gibi kitlesel travmalara bağlı kayıp biçiminin sıklıkla dehşet verici olmasının çocuklarda yoğun yas reaksiyonlarının meydana gelmesinde tetikleyici bir etken olduğu bilinmektedir (Coffino, 2009). Katılımcıların dokuzu savaş nedeniyle travmatik ve dehşet verici biçimlerde, bir katılımcı ise beklenemeyen bir terk nedeniyle baba kaybını deneyimlemiştir. Katılımcıların tümü beklenmedik ve olağan dışı (Stroebe ve Stroebe, 1987), olarak sınıflandırılan biçimlerde babalarını kaybetmişlerdir. Katılımcıların biri hariç, hepsi kayıp haberini aldığı andan itibarenki süreçlerde bulunmuşlardır. Kimi katılımcılar babalarının kayıp bedenini diğer aile fertleriyle ve komşularıyla birlikte aramış, kimi katılımcılar hastanede babalarının cesedini teşhis etmiş, bir katılımcı ise babasının terk etme girişimini durdurmaya çalışmış ve peşinden gitmiştir. Savaş veya göç sürecinde baba kaybı yaşayan çocukların olaya maruz kalma seviyesiyle semptomlarının yoğunluğu arasında paralel bir ilişkinin mevcut olduğu bilinmektedir (Smith, ve ark., 2002). Bu tür travmatik kayıplar ve uzun vadeli yas tepkileri, TSSB tepkilerinin tipik bir temsili olmakta ve yasın normal seyrini olumsuz etkilemektedir (Horowitz ve ark., 1997; Jacobs, 1999; Lindemann, 1944; Prigerson ve ark., 1999). Dolayısıyla savaş, zorunlu göç ve baba kaybı gibi travmatik yaşantılar nedeniyle gelişebilecek diğer ruhsal semptomların, katılımcıların yas süreçlerini daha çalkantılı bir hale getirebileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra güncel durumda, katılımcıların anlatıları

referans alındığında, baba kaybının ardından katılımcıların koruyucu ve destekleyici unsurlardan yoksun bir yas süreci geçirdikleri görülmüştür. Bu çalkantılı süreç ise semptomların kronikleşmesinde bir risk oluşturabileceğinden (Laor ve ark., 1997; Sack ve ark., 1993) mevcut çalışmanın katılımcılarının kayıp sonrası süreçte hâlâ risk altında oldukları söylenebilir.

Transkriptler, baba kaybının ardından kayıpla başa çıkmanın nasıl bir süreç olduğuna dair birtakım fikirler de sunmaktadır. Brewer ve Sparkes'ın (2011) çalışmasındaki çocuk katılımcılara benzer şekilde, bu çalışmaya dâhil edilen katılımcılar, baba kaybı deneyimini, yasla ilişkili geleneksel, "iyileşme" veya "devam etme" gibi terimleri kullanarak tanımlamamıştır. Aksine katılımcıların tümü, yaptıkları tanımlamalarda; *'en kötü şey', 'kırık kalp', 'çok üzen olay'* gibi baba kaybını unutulması mümkün olmayan bir deneyim olarak tanımlamışlardır. Katılımcıların, baba kaybına yönelik duygularını belli bir bitiş noktası olmayan, olsa dahi bitişinin bir son olarak görülmediği ancak zaman içerisinde etkilerinin hafifletildiği ve kaybı yaşamlarına entegre etmenin yollarını buldukları bir süreç olarak gördükleri düşünülmektedir.

Kimi zaman katılımcılar, babalarını ve baba kaybını *'kırmızı', 'siyah'* ve *'koyu mavi'* gibi bir renkle veya mekânla özdeşleştirerek ifade etmişlerdir. Bu mekânları; *'papatyaların olduğu güzel bir bahçe, bir deniz kenarı'* ve *'Paris'* gibi detaylarla tasvir etmişlerdir. Tasvir edilen mekânların katılımcıların hayatlarında özel bir anlam ifade ettiği de gözlenmiştir. Öte yandan bu deneyimin bir kokusu olduğunu belirten katılımcılar mevcuttur. Katılımcıların bir kısmı, bu kokuyu *'parfüm gibi'* hoş bir koku olarak ifade etmişken, bir kısmı ise hoş olmayan bir koku olarak ifade etmiştir. Bunun yanı sıra bu deneyimin bir tadı, pürüzlü ya da pürüzsüz bir yüzeyi anımsattığını belirten katılımcılar da olmuştur. Babalarını hatırlayan katılımcıların beyaz renk ve güzel bir koku tasvir ettikleri, kayıp anını ve sürecini hatırlayan katılımcıların ise

siyah renk, pürüzlü bir yüzey, telve gibi pütürlü ve acı bir tat tasvir ettikleri görülmüştür. Tüm bu tasvirleri yaparken katılımcılar emosyonel tepkiler göstermişlerdir. Siyah renk, telve gibi tatları ifade ederken katılımcıların ses volümleri düşük bir tonda seyretmiş ve duygulanımları donuklaşmıştır. Beyaz renk ve güzel koku ifade ederken ise mutlu bir duygulanım göstermişlerdir. Tasvirler elbette daha derin anlamları içeriyor olabilmektedir. Bu anlamların keşfinde ise mevcut çalışma, uzun süreli görüşmelerin gerçekleştirilememesi, dil bariyeri gibi birtakım kısıtlılıklar barındırmaktadır. Klinisyenlere çocuklarla yapacakları yas çalışmalarında, çocukların babaları ve kayba yönelik tasvirlerini ve anlamlarını keşfetmeleri için özel hassasiyet göstermeleri önerilebilir.

5.2. Babayla Aradaki İlişkinin Özellikleri

Kaybedilen ebeveynle mevcut anılar, çocuğun kimlik gelişimine katkıda bulunmaktadır (Buchsbaum, 2014, s. 117). Katılımcıların, babalarının birtakım niteliklerini kendi anılarından referans alarak yorumladıkları ya da diğerlerinden dinlenen anılar üzerinden oluşturdukları gözlenmiştir. Emde (1983) ve Mahler ve ark., (1975) çalışmalarının gösterdiği gibi, ebeveyn ve çocuk arasındaki geçmiş etkileşimlerin, çocuğun kendi kimliğini şekillendirmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Katılımcılar, yukarıda yer verilen çalışmalarla uyumlu olarak, anıları referans alarak babalarının kimliklerini oluşturmaya çalışmış ve oluşturdukları bu kimlikler üzerinden babalarıyla özdeşim gerçekleştirmişlerdir. Katılımcılar babalarının kimliğine ilişkin tanımlarında, örneğin katılımcılardan Harun'un ifade ettiği gibi: *"Yani iyi biri. Bir de şey yani bana istediğimi alır getirir yani. Bir de yani adam gibi davranıyor bana çocuk gibi değil, davranmıyor. Bir de şey; her şey vardı hocam. Bütün babalar gibi. Birlikte vakit geçirdiğinizde kavga ediyoruz, güreş gibi aynı. Bize kendimizi korumak için böyle öğretiyormuş gibi."* babalarının mizacına ve öğretilerine yönelik detaylar aktarmışlardır. Orkun'un ifade ettiği gibi: *"Babam Suriye'de iş yapıyordu. Suriye'de şey peynir fabrikasını yönetiyordu babam. Yani*

fabrika değil ya. Yani mesela şu ev gibi esnafın bodrum kat yani içinde bir sürü işçiler oluyor. Hepsi bizim akrabalarımızın oğulları. Babam oraya gidiyor. Böyle yapın, böyle yapın. Çok büyük birisi olduğu için ona bir şey demiyorlar. Önceden benim babam inşaatçıda çalıştı. İnşaatta yani ustaydı. Yani benim yaşlarımdayken inşaatta çalışıyordu sonra ben doğduğumda falan usta olmuş benim babam." babalarının mesleklerine yönelik detaylar da yer vermişlerdir. Brewer ve Sparkes'in (2011) çalışmasındaki katılımcılarla uyumlu olarak, katılımcılar bu anlatıların tümünü zaman ve yer referanslarıyla detaylandırmışlar, geçmiş yaşantılar ve diğerlerinden dinlenilen anlatılarla sentezleyerek aktarmışlardır.

Katılımcılardan Eren'in ifade ettiği gibi: *"Babam bizi öyle yetiştirdi. Namaz kılıp, Kur'an okuyorum. Komşularımıza eziyet yapmıyorum, dövmüyorum."* geçmiş yaşantılardan elde edilen bilgiler, babalarının tutum ve tepkilerinin kendi hayatlarında karşılaştıkları olaylarda katılımcıların davranışlarını şekillendirmeleri için referans sağladığı gözlenmiştir. Bu doğrultuda katılımcılar, babalarının tanımladıkları kimlikleriyle özdeşim sağlama çabaları içerisindedir. Bir katılımcı ise, Harun: *"Mesela bahsettiğim gibi kavga (kendini koruma) mesela. Bir de şey mesela onu ağabeyime, kardeşime söylüyorum: 'İnsanlar sana sorduğu zaman kendin nasıl cevap verirsin, insanlara nasıl davranırsın?' Böyle (babamın) öğrettiği şeyleri öğretiyorum ona."* tanımladığı babasına özgü bu nitelikleri diğer aile üyelerine de aktardığını belirtmiştir. Görüşmelerde açık bir biçimde ifade edilmese de, babayla özdeşleşme çabaları içerisinde olan katılımcıların babalarının niteliklerini diğerlerine aktaracakları düşünülebilir.

Katılımcıların tümü babalarının niteliklerini tanımlarken, çevrelerinde babalarına benzer birinin olmadığı dile getirmişlerdir. Babalarına benzeyen birinin olmadığını ve bunun hiçbir zaman da mümkün olamayacağını ifade ederek katılımcılar babalarını "eşsiz" kılmışlardır. Yalnızca bir kısım sıradan özelliklerin -*örneğin uzun boylu olmanın*- babalarına

benzeyen bir özellik olabileceğini söylemişlerdir. Bunu da ifade ederken, bu tür özelliklerin çok az ve pek de önemli olmadığını vurgulamışlardır. Her ne kadar yakınlarındaki biri bu "çok az" özelliğe sahip olsa da hatta babalarının bıraktığı işlevleri üstlense de, asla babaları gibi olamayacağında ısrarcı olmuşlardır. Bu da -*katılımcıların babalarıyla özdeşleşme çabaları göz önüne alındığında*- onların babalarına benzeyen kişinin yalnızca kendileri olmalarını sağlıyor gibi gözükmektedir. Bir çocuğun yaşamında babası eşsiz kılması çok doğal olsa da aynı zamanda bu durum bir inkâr çabası da olabilir. Hangi türden bir çaba olduğunu tam olarak belirleyebilmemiz için derin görüşmelerin gerçekleştirilmesi gereklidir.

Erken dönemde baba kaybı yaşayan kimi katılımcıların ise, babalarıyla ilgili anıları tam olarak hatırlamamalarının, babalarıyla aralarındaki ilişkiler üzerine algılar geliştirmelerinde ve babalarının kimliğini oluşturmalarında güçlük yarattığı gözlenmiştir. Literatürde, annenin anlatılarının, çocukların babalarının kimliğini geliştirmelerinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Hatırlamakta güçlük çeken katılımcıların, babalarının kimliğini oluşturma çabalarında ise tek referanslarının anneleri olduğu ancak annelerinin, babaları hakkında kısıtlı anlatılarda bulunduğu görülmüştür. Babanın kimliğini oluşturmadaki bu tür güçlükler, aynı zamanda katılımcıların baba kaybının yasını tutmalarını güçleştirebilir. Ancak nadir de olsa katılımcıların babaları hakkında konuşan anneler mevcuttur. Transkriptler bu katılımcıların babalarının kimliğine yönelik atıflarıyla, annelerinin babaları hakkında yaptıkları atıfların örtüştüğü göstermiştir. Bu durum katılımcıların babalarının kimliğini oluşturmada annelerinin etkisini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, kaybedilen babanın zihinsel bir temsiline sahip olmadığında fantezi imgelerinin üretilmesi ve baba kaybının yasının tutulması güçleştiğinden (Bowlby, 1969, s. 29) çocuklarla yapılacak yas çalışmalarında annenin, baba kimliğini oluşturmadaki öneminin göz önünde bulundurması gerektiği düşünülmektedir.

Katılımcıların tümü, babalarıyla ilgili hatırladıkları veya annelerinden dinledikleri anıları yorumlarken kayıp babalarını yüceleştirmiş, büyük bir çoğunluğu da kahramanlaştırmıştır. Ayrıca katılımcılar yaşananları açıklamaya çalışırken, babalarının oynadığı rolü, olayların gerekçelerini ve kayba yol açan olayın muhakemesini aynı çerçevede yapmaktadırlar. Eren'in ifade ettiği gibi: *"Şehit oldu. Yani şehit olunca kendini fedakâr yapıyor. Hani diğer insanlar için ailesinin yaşaması için kendisini feda ediyor aslında iyi bir şey."* babaları sayesinde hayatta kaldıklarını düşünmekte ve babalarını yüceleştirmektedir. Volkan (2017), travmatik olay sonrası yaşanan kayıplarda Dietrich'ten (1935) alıntı yaparak kaybedilen ebeveynin kahraman bir figür haline getirilmesinin onun ölümsüzleştirilmesine yarayacağı ve bu şekilde ıstırapla başa çıkabileceği görüşünü savunmaktadır. Ancak bu idealleştirme yas çalışmasını sekteye uğratabilir. Kişilerin hayallerindeki imgeler, yani kahramanların ölümsüzlüğü veya ölümlerinin ardından yeniden hayat bulması gibi, kaybın geri döndürülemezliğine ilişkin zihinsel yatırımları sekteye uğratabilir ve kaybın gerçekliğine olan inancı sarsabilmektedir (Willis, 2002).

Literatürde, matemde olan kişinin kaybedilen kişiyle hayattayken kurduğu bağ güvenli ise yasın daha kolay atlatılabileceği (George ve ark., 1985), kaybedilen kişiyle sağken kurulan ambivalan ilişkinin ise yasın çözümlenmesini güçleştireceği bildirilmektedir. Katılımcıların babalarıyla hayattayken kurdukları ilişkinin niteliğine bakıldığında, katılımcıların babalarıyla geçmiş bağlarını güvenli olarak aktardıkları gözlenmiştir. Lakin dikkati çeken konu; yukarıda bahsettiğimiz yüceleştirme ile alakalı olarak, katılımcıların anlatılarında en ufak olumsuz bir detaya yer vermemiş olmalarıdır. Hepsi, tüm anılarda tümüyle olumlu detayları idealleştirerek anlatmışlardır.

Katılımcılar, savaş ve çatışmalara bağlı yaşanan travmatik baba kaybının yanı sıra vatan, fiziki çevre, kültür, sosyal olanaklar vb. gibi deneyimledikleri kayıplara ek, göç yolculuğu

esnasında ve göçün ardından Türkiye'ye yerleşim süreçlerinde birtakım örseleyici yaşantılar da deneyimlemişlerdir. Savaş ve çatışmalara bağlı kayıpların (Lindemann, 1944) ve örseleyici yaşantıların yasın çözümlenmemesinde bir etken olduğu bilinmektedir (Dyregrov ve ark., 2015). Daha önce de ifade edildiği gibi, katılımcıların hâlâ kaybın etkileriyle uğraştığı ve yaslarının çözümlenmediği yönündeki değerlendirmeler doğrultusunda babalarıyla kurdukları ilişkinin niteliğinden bağımsız bir yas süreci yaşadıkları düşünülmektedir. Dolayısıyla katılımcılar, babalarıyla hayattayken kurdukları ilişkinin niteliğinin güvenli olduğuna yönelik atıflarda bulunsalar da, katılımcıların birçoğunda rastlanan yasın çözümlenmemiş halinin bu ilişkiden bağımsız olup olmadığını anlamak için daha derin analizlerin gerekli olduğu belirtilebilir.

5.3. Babayla İlgili Bağlantı Nesneleri

Katılımcıların zihinlerinde babalarıyla ilişkilerini devam ettirmek için bazı yollar izledikleri görülmüştür. Katılımcıların kaybettikleri babaları ile ilişkilerini sürdürme çabalarını yansıtan üç kategori belirlenmiştir: 1) bağlantılı nesnelerde babayla ilişkiyi sürdürme, 2) baba ocağı ve 3) deniz. Çocukların cinsiyeti veya yaşı ile -*baba ocağı hariç*- bu çabaların herhangi biri arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Kayıp yaşansa da kaybedilen kişiyle ilişki, bağlantılı nesne veya anılarla sürdürülebilmektedir (Silverman ve Worden, 1992). Rüyalar, hayaller, nesneler ve ikili için birtakım anlam taşıyan tarih vb. hatırlatıcılar ikili arasındaki bağlantının sürdürülmesini sağlamaktadır. Genellikle kaybedilen kişiyle ilişkili, ikili arasında özel bir anlam ifade eden veya kaybı hatırlatan işlevsel nesneler, bağlantı nesneleri olarak bilinmektedir. Volkan (1981) bağlantı nesnelerini, yaslı kişinin geçmişte yaşanan bu ilişkiden aldığı bir nesne olarak kavramsallaştırmaktadır. Kaybın ardından bu nesnelerin yaslı kişi için önemli bir işleve sahip olduğu ve pek çok çocuğun, kaybedilen ebeveyne ait bazen soyut bazen de somut bir nesneyi

sahiplenmekte ısrar ettiği bilinmektedir. Katılımcılarda bağlantı nesnelerinin mevcudiyeti ve mevcut ise bu nesne ile ne türden bir ilişki içerisinde olduklarına bakıldığında, katılımcıların yarısının babalarına ait kişisel bir nesneye sahip oldukları görülmüştür. Katılımcılar, bu nesnelerin babalarının kendilerine hediye ettiği veya kayıp sonrası sahiplendikleri babalarına ait bir nesne olduğunu belirtmiştir. Bu nesneler; oyuncak, bileklik ve Bowlby'in (1980) de ifade ettiği gibi en yaygın olarak da fotoğraftır. Kaybedilen kişiyle ilişkili bu nesneler, bağlantı kurmak ve sürdürmek için oldukça önemlidir. Silverman ve ark., (1992) ve Koblenz'in (2016) çalışmalarına benzer şekilde mevcut çalışmanın katılımcıların yarısı babalarından kalan bu nesneleri saklamışlardır.

Katılımcıların tümü babaları ve kendileri arasında özel bir anlam taşıyan nesneleri saklamak istediklerini dile getirmişken, bir kısım katılımcı savaş ve zorunlu göç nedeniyle bu nesneleri saklayamadıklarını ve kaybettiklerini ifade etmişlerdir. Savaş veya zorunlu göç esnasında bu nesneleri kaybedenler ise bulmakta kararlı olduklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların bu nesneleri bulma konusundaki arzularının ise kimi zaman rüyalarda kendini gösterdiği görülmüştür. Hale: *"Bizim evimizde babamın bana getirdiği oyun var onu alacağım. Bir daha gittiğim zaman, duruyor mu bilmiyorum."* ve rüyalarında *"Ben çocukken bir oyuncağı seviyordum bana onu (babam) verdi."* kaybettiği nesneyi bulduğunu belirtmiştir. Bağlantı nesnelerinin, yasın dışsallaştırılarak kontrol edilmesine yardımcı olabileceği ancak bağlantı nesnesinin kaybı veya korunamaması halinde ise yasın dışsallaştırmasının zorlaşacağı bilinmektedir (Volkan ve Zintl, 2019, s. 83-84). Dolayısıyla yasın dışsallaştırılmasını zorlaştıran bu nesnelerden yoksunluk halinin kimi katılımcıların yaslarını olumsuz etkilediği düşünülebilir.

Literatürde kayıp haberinin alındığı andaki nesneye yönelik yoğun ilgiyi ifade eden "son dakika nesnesi" (Volkan ve Zintl, 2019, s. 84) olarak yer verilen nesnelere mevcut

çalışmada üç katılımcıda rastlanılmıştır. Katılımcıların ikisi babalarının öldüğü gün ve katılımcılardan biri de babasının terk ettiği gün babasının üzerindeki kıyafetini saklamak istediklerini belirtmişlerdir. Babalarının öldüğü gün üzerindeki kıyafeti saklamak isteyen iki katılımcı, aile fertlerinin müdahalesi ile bu son dakika nesnesini saklayamadıklarını ifade etmişlerdir. Bu müdahalenin yoğun bir öfke yarattığı katılımcılar tarafından dile getirilmiş, aynı zamanda bu yoğun öfke görüşmelerde katılımcıların jest ve mimiklerinde de gözlenmiştir. Volkan'ın (Volkan ve Zintl, 2017, s. 84) da belirttiği gibi son dakika nesnesi, kayıp anındaki nesneye yoğun ilgiyi ifade eden bir nesne olup, kaybı hatırlatan bir uyarıcı işlevi de görebilmektedir. Yas sürecinde kaybı hatırlatan nesnelerden kaçınma durumu, kaybın kabulünü engelleyebileceğinden ve dolayısıyla yas sürecinin tamamlanmasını güçleştirebileceğinden bu nesnenin saklanıyor olmasının kaybı hatırlatan işleviyle yas sürecini desteklediği varsayılabilir. Bağlantı nesnelerinin ikili arasındaki bağlantıyı sürdürmede yardımcı olduğu bilinirken, iki katılımcının bu nesneden yoksunlukları onların yaslarını belki başlatmalarında belki de başarılı bir şekilde tamamlamalarında birtakım güçlükler yaratabildiği düşünülebilir. Son dakika nesnesi sahip bir katılımcı ise, babasının terk ettiği gün üzerinden çıkardığı pijamayı saklamış ve bu nesneyi sahiplenmiştir. Katılımcı bu nesneyi kişisel bir eşyası haline getirmiş ve bu nesneyi (pijama) kendisinin giydiğini ifade etmiştir. Bu nesneyi giymenin kendisine mutluluk, huzur verdiği ve daha güvende hissettirdiğini dile getirmiştir. Çalışmada son dakika nesneleri de dâhil olmak üzere incelenen bağlantı nesnelerinin, çocuklar için oldukça önemli bir anlam ifade ettiği görülmüş ve bu bağlantı nesnelerinin çocukların yas süreçleri üzerinde etkili olduğu düşünülmüştür. Klinisyenlerin çocuklarla yapacakları yas çalışmalarında; kaybedilen kişiye ait veya ikili arasında özel bir anlam ifade eden bağlantı nesnelerinden yoksunluğun, bağlantı nesnelerinin kaybının ve çocukların bağlantı nesneleriyle ne denli temas kurduklarının değerlendirmesinin yapılması tavsiye edilebilir.

Çalışma transkriptlerinde, bağlantı nesnelerinden bir diğeri olarak kodlanan "*Baba Ocağı"* ve baba ocağına dönüş arzusu görülmüştür. Katılımcılardan Melike'nin: *"İlk önce evimize giderim çünkü o evi babam yaptı. Babam vardı. O (babam) yaptı bizim evimizi."*, Hale'nin: *"(…) Babam yaptı, Burada yok (o ev gibi)."* ve Hümeyra'nın ifade ettiği gibi*: "Biz kendimiz yapıyoruz onu (evi) da babam yapmıştı."* katılımcılardan üçünün savaş ve göç öncesi yaşadıkları evlerini babaları inşa etmiştir. Evlerini babaların inşa etmiş olmaları, baba ocağını katılımcılar için daha değerli kıldığı gözlenmiştir.

Baba ocağını vurgulayan katılımcıların tümü nostaljik bir özlemle baba ocağını yâd etmişler ve ana vatanlarına döndüklerinde muhakkak babalarının inşa ettiği evlerine dönme arzularını vurgulamışlardır. Katılımcıların bu arzularının gerçekleştiği rüyalarında baba ocağının katılımcıların sık sık vardıkları bir yer olduğu görülmüştür. Rüyalarda varılan baba ocağının aynı zamanda bir kavuşmayı temsil ediyor olduğu da düşünülebilir. Öte yandan katılımcıların, baba ocağına dönüş arzularına fantezilerinin de eşlik ettiği gözlenmiştir. Katılımcılar kurdukları fantezilerde mekân olarak baba ocağını seçmişlerdir. Rüya, fantezi ve arzuların yanı sıra bir katılımcı baba ocağını zorunlu göç sonrası yerleşim sağlamış olduğu bölgede de aradığını ancak benzerini dahi bulamadığını ifade etmiştir. Bu arayışın devam ettiğine veya sonlandığına yönelik bir söylemde ise bulunmamıştır. Ancak bu arayışın bir bağlantı nesnesini bulmaktan öte daha derin anlamlara sahip olabileceği düşünüldüğünden, doğru bir sonuca ulaşmak ve katılımcı için ifade ettiği anlamı keşfetmek adına daha derin analizlerin yapılması gerekli olduğu belirtilebilir.

Literatürde, kaybedilen kişiyle bağın sürdürülmesinde anıların da bir aracı olduğu bildirilmektedir (Freud, 1917; Volkan ve Zihtl, 1993; Zisook ve Schuhter, 1986). Kimi katılımcıların da babalarının bulunduğu bir anı veya anıları bağlantı kurmada bir yol olarak tercih ettikleri gözlenmiştir. Görüşmelerde katılımcılar, babalarıyla sık sık yüzmeye gittiklerini

veya denizin olduğu bir bölgede gezdiklerini ve o bölgede birtakım aktiviteler gerçekleştirdiklerini anlatmışlardır. Görüşmelerde bu anıları anlatan katılımcıların yine rüyalarında sık sık deniz olan bir bölgede babalarıyla buluşmaları, yüzmeye gitmeyi içeren fantezileri ifade ettikleri de görülmüştür. Rüyalarda ve fantezilerde belirgin biçimde ortaya çıkan deniz imgesiyle anılar arasında bir bağlantının bulunduğu düşünülmüştür. Brewer ve Sparkes (2011) çalışmasındaki kimi çocuk katılımcıların babalarıyla geçmiş aktivitelerinden yola çıkarak deniz imgesini bir bağlantı nesnesi olarak kullanmalarına benzer şekilde deniz imgesinin bu çalışmadaki katılımcıların babalarıyla aralarında bir bağlantı nesnesi olarak işlev gördüğü ifade edilebilir. Bununla birlikte rüyalarda ve fantezilerde sıklıkla tercih edilen mekânın deniz olan bir bölge olmasının bir tesadüften öte daha derin anlamlar taşıdığı belirtilebilir. Belki de bu anlamlardan bir tanesi, bu bağlantılı imgenin katılımcıların babalarıyla buluşmalarını temsili ediyor olması olabilir. Görüşme sürelerinin kısıtlılığı ve görüşmelerin birden çok kez gerçekleştirilmemiş olması gibi durumlar göz önüne alındığında bu anlamları keşfedebilmek için daha doğru analizlerin gerekliliği ifade edilebilir.

5.4. Baba Kaybının Ardından Değişen Yaşam Özellikleri

Kitlesel bir travma nedeniyle bir aile üyesini kaybeden çocukların, hem akut dönemde hem de devam eden süreçte çok sayıda stresörün etkisi altında kaldıkları ve kitlesel travmanın getirdiği çeşitli türden kayıpların çocukların yakın ve uzak çevrelerinde köklü değişikliklere yol açtığı bilinmektedir (Dyregrov ve ark., 2015; Silverman ve Worden, 1992). Çalışmanın katılımcılarının tamamının yaşamlarında baba kaybı nedeniyle köklü değişiklikler yaşadıkları görülmüştür. Belki de mevcut çalışmada bu köklü değişiklikler içerisinde en dikkat çekici olan kısım, savaşın başladığı dönemde ya da kısa süre içinde ağır koşullar olsa bile katılımcıların göçe kalkışmadığı halde baba kaybının hemen ardından göçü gerçekleştirmeleridir. Babanın kaybı hemen ardından “baba ocağı”nın terki oldukça ilgi uyandırıcıdır ve özel bir anlamı da

olabilir. Bir katılımcı hariç tüm katılımcıların süreci aynı şekilde tarif etmeleri tez öncesi öngörülen bir durum değildir. Göçü başlatan ve tetikleyici bir rol oynayan baba kaybının katılımcıların zihinlerinde neye tekabül ettiğini tam olarak anlayabilmek için görüşmelerin daha derinleştirilmesi gerektiği muhakkaktır. Ancak re-travmatizasyon endişesi ve tezin yapılandırılış biçimi nedeniyle bu gerçekleştirilememiş, yalnızca sürekli yardım eden kalıcı ruh sağlığı profesyonellerine bilgi verilmiştir.

Baba kaybının ardından başlatılan zorunlu göçle birlikte; ikamet edilen ev, fiziki çevre, kültür ve kimlik kaybı, geçim koşullarındaki olumsuz değişiklikler, çocuğun babanın bıraktığı işlevleri teslim almak zorunda kalması ve aile içi değişen roller gibi güç durumlar derin değişiklikler yaratarak, kümülatif kayıp sonrası karmaşık travma (kompleks travma) nedeniyle yas çalışmasını güçleştirmektedir (Dyregrov ve ark., 2002). Katılımcıların tümü de baba kaybının ardından köklü ve çok sayıda değişiklikler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Baba kaybının ardından ilk etapta yoğun kaygı ve keder yaşayan katılımcılar, baba kaybından çok kısa bir süre sonra Suriye sınırları içinde oturdukları evi değiştirmiş ve hemen ardından Türkiye'ye göçü başlatmışlardır. Göç yolculuğu esnasında katılımcılar, -*ifadelerine göre baba kaybı nedeniyle*-; şiddet, yaralanma, uygun olmayan koşullarda uzun süren ve kimi zaman aralıksız yaya olarak yapılan kaçak yolculuklar deneyimlemişlerdir. Literatürde, göç esnasında koruyucu bakım verenin yoksunluğu halinde çocukların bir dizi güç durumla mücadele ettiği bildirilmektedir. Bu güçlükler, şiddet, yaralanma, zor koşullar, kayıp ve göçmen kaçakçılarına maruz kalma gibi (Derluyn ve Broekaert, 2008; UNICEF ve IOM, 2017) örseleyici durumları kapsamaktadır. Literatürle uyumlu olarak, katılımcıların tümü uygun olmayan koşullarla sınır değiştirirken göçmen kaçakçılarına başvurduklarını, şiddet eylemlerine maruz kaldıklarını, yoğun kaygı ve korku yaşadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar göç yolculuğunda yaralanmış, kötü hava şartlarında uzun saatler boyunca yürümüş ve bu esnada civardaki (terör örgütleri,

göçmen kaçakçıları, mayın vb.) diğer tehlikelerden ve güvenlik güçlerinden saklanmak zorunda kalmışlardır.

Katılımcılar arasında sadece bir katılımcı baba refakatinde göç deneyimi yaşamıştır. Bu katılımcı da ilk defa yaşadığı zorunlu göç sırasında rahat bir göç yolculuğu deneyimlediğinden söz etmiştir. Babasının onları terk etmesi sonrasında annesi ile gerçekleştirdiği ikinci zorunlu göçte ise birtakım güçlükler deneyimlediğini ifade etmiştir. Orkun'un ifadesine göre; *"İlk girdiğimizde ilk savaş başladığında rahattı sonra biz Suriye'ye annemle beraber yeniden girip çıktık. (…) İki buçuk sene önce zabıta dövdü."* her ne kadar göç deneyimi doğası itibarıyla zorlu olsa da, bu zorlu deneyimin, babanın refakat ediyor olması koşuluyla daha kolay gerçekleşebildiği görülmüştür. Kesin olmamakla birlikte, göç yolculuğunun babanın refakatinde gerçekleşmesi halinde katılımcıların bu örseleyici yaşantıları deneyimlemeyecekleri veya daha az örseleyici yaşantıya maruz kalacakları akla gelmektedir.

Göçün ardından katılımcılar yerleşim süreçlerinde birden çok kez yer değiştirdiklerini ifade etmektedirler. İlk yerleşimleri sıklıkla akrabalarının olduğu ve kısa süreli yerleşim şeklindedir. Akrabalarının yakınına yerleşenlerin yanı sıra kimi katılımcılar akrabalarıyla aynı haneye yerleşmişlerdir. Katılımcılardan Bahar'ın ifadesine göre: *"Hepimiz bir evde kaldık yani zorla şey oldu zor sığdık. Hepimiz aynı bir evde. Böyle hep birlikte yemek yemek çok zor falan uyuyacak bir yer yok. Erkekler işte uyuyor, kadınlar evde. Ev küçük, bir de çok kalabalık. Yani otuz kişi diyebilirim."* hanede barınan nüfusla evin fiziki ortamının uygun olmamasının katılımcıların yaşam standartlarını önemli ölçüde düşürdüğü gözlenmiştir. Katılımcılar belli süre bu koşullarda yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Uzun süreli yerleşimlerini ise uygun bir muhit ve hane arayışlarını tamamladıktan sonra yapmışlardır.

Kaybedilen ana vatana duyulan öfke yas sürecinde görülebilmektedir. Katılımcıların yarısı kaybedilen ana vatanlarına öfkeliyken, diğer yarısı ise öfke duymamaktadır. Bir kısmı

öfke duymuyor olsa da, katılımcıların tümü ana vatanları Suriye'ye daimi bir geri dönüşü istemediklerini dile getirmiştir. Katılımcıların Suriye yerine Türkiye'yi ana vatanları gibi benimsedikleri ve Türkiye'nin sosyal yapısına uyum sağlama çabaları içerisinde oldukları görülmüştür. Bununla birlikte iki katılımcının -*ana vatanı gibi gördüğü düşünüldüğünden*- Türk olmayla ilişkili bir hayranlıkları ve arzuları da gözlenmiştir. Katılımcıların, aile fertlerinin tutumları ise oldukça farklıdır. Kimi aile fertleri asimilasyona karşı katı bir tutum geliştirirken, kimi aile fertleri buna daha açık gibi gözükmektedir. Zorunlu göç sonrası kimlik yapısında zorunlu değişimler, varoluşsal kaygıyla ilintili depresif düşünceler, hayatta kalmaya dair isteksizlik ve güvensiz yaşam alanı gibi etkenler kişide mensubiyet hissinin oluşumunu engelleyebilmektedir (Hassan ve ark., 2016). Ancak tüm aile fertlerinin mensubiyet hissi üzerine birtakım çabalar içerisinde oldukları söylenebilir. Türkiye'ye ilk yerleşimlerinde sık sık göç hareketlerinin devam ediyor olması adeta bir mensubiyet hissedecekleri yeri arama çabalarıyla ilişki görülmektedir. Aile fertlerinin katılımcıları ne denli etkilediği ise derin görüşmeleri ve analizleri gerekli kılacağından sunulan bilgiler kısıtlıdır.

Baba kaybının ardından yaşanan değişikliklerden birinin de, literatürde sıkça yer verildiği üzere, baba kaybıyla birlikte aile içi rollerin değişimi ve babanın bıraktığı işlevleri çocuğun üstlenmesi olduğu bilinmektedir (Carr, 2016; Dyregrov ve ark., 2002; Silverman ve Worden, 1992). Çalışmanın katılımcılardan Orkun'un: *"Sanki bu ailenin babası olmuşum. Her şeyden ben sorumluyum. Ben para biriktiriyorum. Kira geliyor, her şey geliyor, ben ödüyorum. Üç kere oldu. Üç kere bilgisayar alacaktım hepsinde kira ödedim."* ve Hale'nin: *"Büyük ağabeyim (...) benim babam gibi bayram olduğu zaman böyle yemek yaptırıyor, aileler geliyor, ağabeyim aynısını yapıyor."* ifadelerinde belirttiği gibi hane fertleri içinde en büyük olan erkek çocuğunun, babanın hem ekonomik hem de diğer işlevlerini üstlendiği görülmüştür. Hane içinde erkek çocuk mevcut değilse veya erkek çocuk rolü/işlevi üstlenemeyecek kadar küçükse,

Bahar'ın ifadesine göre: *"Babam öldükten sonra dedem bize her şeyi yapıyordu."* sıklıkla ailedeki bir diğer erkeğin, dede veya amcaların, "baba rolü" üstlendiği gözlenmiştir. Literatürle uyumlu olarak, tüm katılımcıların ailelerinde diğer fertlerin işlev ve rollerinde değişikler yaşanmıştır. Rol değişimi kız ve erkek çocukları için bariz şekilde farklıdır. Cinsiyeti kız olan katılımcılar, ailenin ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için herhangi bir rol üstlenmezken, bu durum erkek katılımcılarda tam tersidir.

Kayıp ve zorunlu göçün ardından mevcut koşullardaki köklü değişiklikler aynı zamanda aile fertlerinin ilişki dinamiklerini de etkileyerek ilişki kalitesinde olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir (Hawley ve DeHaan, 1996; Kübler-Ross, 1969). Çalışmada da, koşullardaki büyük değişiklikler ve baba kaybı, hane içindeki iletişimde hiyerarşik karışıklıklara neden olmuş gözükmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi baba işlevini üstlenen en büyük erkek çocuk ihtiyaç duyulan hiyerarşiyi kendine göre yorumlamakta ve bu hiyerarşiyi kurup, koruyabilmek için gerekmediği kadar katı davranabilmektedir. Babanın varlığında görece daha eşit düzeyde olan kardeş ilişkileri bu kayıplar sonrasında değişiklik göstermiştir. İnançsal ve kültürel yaklaşımın kız çocuklarının aile içindeki yerini erkek çocuklarına göre çok daha pasif bir role konumlandırdığı görülmüştür. Kardeşler arası ilişki dinamiklerinin de olası etkisi altında baba kaybı kız çocuklarının konumunu daha da aşağılara itmiş gibi gözükmektedir.

Babaları hayattayken hane içinde kardeşler arası diyaloglar hiyerarşiden daha az nasibini alırken, baba yokluğunda bu ara açılmış gibi gözükmektedir. Hatta babalık işlevini kısmen üstlenmiş erkeğin kız kardeşleriyle sıradan diyaloglardan bile kaçınması dikkat çekicidir. Baba mevcut yasaların temsilcisi olarak; örf, ahlak, adalet gibi ilkeler üstünden ailenin tüm üyeleri arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin hem kural koyucusu hem uygulayıcısı hem de denetleyicisidir. Bu tüm aile bireylerinin birbirileri arasındaki ilişkilerinin sınırları koyma ve korumasında çok önemli bir roldür. Yaş farkı ne kadar olursa olsun büyük ağabey

baba değil, ağabeydir. Aynı ilkeleri devam ettirse dahi hem kendisinin ilişki sınırlarının hem de kardeşler arasındaki ilişkilerin sınırlarının düzenlemekte zorluk çekmesi olağandır.

Çalışmada katılımcıların ağabeyleri, anneleri üzerinden dolaylı mesajlarla katılımcılara uyarılarını yapmaktadır. Katılımcılardan Hale'nin: *"Ağabeyimle çok iyi değiliz çünkü konuşmuyoruz, büyük olduğu için. Babamla konuşurduk ama ağabeyim büyük olduğu zaman konuşmuyoruz."*, Bahar'ın: *"Ağabeyim hani bir şeyi bir şey yapmamı istemiyorsa anneme söyler, annem bana söyler falan."* ve Melike'nin: *"Ağabeylerime söyleyemiyorum, anlaşamıyorum yani ağabeylerimle. Yani bir tanesiyle anlaşıyorum; en küçük. Benden yani o erkeklerden en küçük. On, dokuz yaşında falan öyle."* ifadelerine göre katılımcıların ağabeyleriyle doğrudan iletişim kurmaları ağabeyleri tarafından bir hiyerarşi oluşturularak engellenmektedir. Ağabeylerin, annenin otoritesini yanına almak arzularının yanında babanın varlığı olmadan belirli bir mesafede durabilmek için oluşturdukları bu hiyerarşi, ensest ilişkiye karşı da bir sigorta gibidir. Diyalogda hiyerarşi cinsiyete göre anlamlı gözükmekte ve yalnızca kız çocuklarında rastlanmaktadır. Oysaki aile fertleri arasında duygusal desteğin ve sağlıklı bir örüntü izleyen iletişimin varlığı yas sürecinin birlikte göğüslemesini sağlamakta ve çocuklar için önemli bir yordayıcı olarak hizmet etmektedir (Hawley ve DeHaan, 1996). Kız çocuklarının, bu destekten mahrum kalmaları veya kısıtlanmaları nedeniyle erkek çocuklarına nazaran, dezavantaja sahip oldukları görülmüştür. Cinsiyete göre bu dezavantaja sahip olma durumuna kültürel etkenler dışında yukarı da bahsedildiği gibi daha farklı etkenler de eşlik edebiliyor olabilir. Yine de hiyerarşik diyalog yapısının oluşturulmasında kültürün ne denli etkili olduğunun tam olarak bilinmemesi nedeniyle gelecekteki araştırmalarda kültürel olarak detaylandırılmış bir analizin değerli bir çaba olacağı düşünülmektedir. Çocuklarla yapılacak klinik görüşmelerde eş zamanlı olarak, çocukların yas sürecine dâhil edilmeleri için ailelere yas danışmanlığı sunulmasının gerekli olduğu ifade edilebilir.

5.5. Baba Kaybına Yönelik Duygular

Beşinci tema, baba kaybına yönelik hissedilen ve literatürde kayıp ile ilişkilendirilen birtakım; utanç, üzüntü, korku gibi duyguları içermektedir (Kübler-Ross, 1969; Silverman, 2000; Shear, 2012). Transkriptler, bahsedilen duygulardan, utanç ve korkunun daha yoğun olduğunu göstermekte ve katılımcıların bu duygularla baş etmede güçlük çektiklerine işaret etmektedir.

Erikson'un, Psikososyal Gelişim Kuramı'na göre, katılımcıların tamamının kimlik oluşturma evresinde olup, bu evreyle uyumlu olarak katılımcıların, karşılarındaki bir kişinin onlar hakkında ne düşündüğü ile yakından ilgilenebilecekleri bilinmektedir. Katılımcıların içinde bulundukları gelişim evresi ve baba kaybı deneyimleri birlikte değerlendirildiğinde katılımcıların görüşmelerde ifade ettiği duygular oldukça önemlidir. Görüşmelerde katılımcıların *'zayıf'* veya *'eksik'* hissetmekten büyük bir çekince duydukları ve bu nedenle baba kaybını bir zafiyet ve eziklik olarak değerlendirdikleri gözlenmiştir. Baba kaybı gibi durumların diğerleri tarafından bir eksiklik olarak görüleceği düşüncesinin, bulundukları gelişim evresiyle uyumlu olarak, katılımcılarda kaygı yaratabilmesi doğaldır. Bu nedenle baba kaybını bir diğeriyle paylaşmama, bu eksikliğin açığa çıkma korkusu, "eksiklik" nedeniyle hissedilen utanç gibi duygular, bir şekilde fark edilmiş olabilen ancak fark edilmiş olsa da dile getirilemeyen bu kaybı aslında herkesin bildiği bir "sır" haline getirmiştir.

Katılımcılardan tümünün baba kaybından kimseye bahsetmemiş olmalarında utanç duygusunun da ilişki olduğu gözlenmiştir. Yoğun utanç duygusuna sahip iki katılımcı, arkadaşlarının yanında babalarıyla ilgili konuşmaları gerektiğinde bir bahane ile bir şekilde ortamı terk ettiklerini söylemiştir. Baba terki nedeniyle baba kaybı yaşayan bir katılımcı ise kaybın ardından arkadaşlarıyla görüşmeyi kestiğini ifade etmiştir. Baba kaybına yönelik hissedilen bu utanç duygusu aynı zamanda katılımcıların sosyal ilişkilerini de etkiliyor gibi

gözükmektedir. Yas sürecinde önemli bir yordayıcı olan arkadaş desteğinden hissedilen bu utanç duygusu nedeniyle yoksun kalınmakta öte yandan bu kaybı saklama çabası katılımcılarda ekstra bir yük oluşturmaktadır. Katılımcıların bu yanıtlarının ardında daha farklı motivasyonların mevcut olabileceği de düşünüldüğünden, bu duruma özel dikkat gösterilebilir.

Baba kaybıyla ilgili erkek katılımcılar, kız katılımcılardan daha farklı olarak duygularını ve düşüncelerini ifade etmiş, kendileri başta olmak üzere aile fertlerine de yönelik daha katı yasaklar koymuşlardır. Bunun birçok sebebi olabilir. Ancak görüşmelerde güçsüzlük ve zafiyet gibi kavramlar gerekçeleri açıklarken ön plana çıkmıştır. Bilhassa erkek çocuklar, güçlülük algısıyla babanın varlığını kuvvetli bir şekilde ilişkilendiriyor görünmektedirler. Ayrıca yitirilmiş babayla özdeşleşme gayretleri onlar tarafından güçsüzlük kabul edilebilecek; üzülme, ağlama, kendi içine çekilme gibi davranışların gösterilmemesi ve yaşanmaması gerektiğine inanılmasına yol açıyor gibidir. Örneğin, Harun babasıyla hayattayken kurduğu ilişkide, *'savunmasız'* veya *'zayıf'* olacağını düşündüğü şeyleri yapmaması gerektiğini belirtmiştir. Babasının ona öğrettiğine göre *'adam gibi adam'* olması için, *'güçlü'* kalması ve acısını kimseyi *'yüklememesi'* gerektiğini ifade etmiştir. Sonuç olarak bu tutumun, onların kayıp üzerine konuşmamaları ve yardım almaktan kaçınmalarına sebebiyet vererek kayıpla başa çıkma süreçlerini olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülmüştür. Klinisyenlerin, ani ve/veya şiddetli kayıp yaşayanların, kayıp sonrası duygularını paylaşmakta ek zorluk yaşayıp yaşamadığını değerlendirmekte hassas olmaları önerilmektedir.

5.6. Aile İçinde Babayı Yâd Etme

Yasa neden olan kaybın ruhsal aygıttaki derin bağlantıları acı ve acı tehdidi içerdiğinden, kayıpla ilişkili anılar geriye itilmeye çalışılır ve yakın ilişkiler de dâhil olmak üzere konuşulmaktan kaçınılır. Yas tutan katılımcıların, başka bir kişinin kayıplarını bilmesine izin verdiğinde ortaya çıkan acı, tehdit ve korku gibi deneyimler onların yas süreçlerini

uzatmakta, sosyal ve profesyonel destek almalarına engel olan gerekçelerden birini oluşturmaktadır. Kayıp deneyimlerini başkalarıyla paylaşmaları çok zor olsa da, görüşmeler sonrasında bazı katılımcıların bu kayıplarını başkalarına anlatmaya başladıklarını belirtmeleri önemli görülmüştür. Bu durum aslında şaşırtıcı değildir. Travmatik anı hatırlandığında acı vermeye devam ederken, lisan yoluyla ifade alanına taşındığında, bağlantıların tekrar kurulması ve sözel ifade gücüyle travmatik olayın otobiyografik hafızaya yerleşmesi kolaylaşmaktadır. Bu bilgi, hangi kaynak yoluyla kişide mevcuttur tam bilinmese de acıdan kaçınan tarafın yanında acıyı tamir etme yolunu hatırlamak, deneyimleyip imgelem yoluyla sembolizasyona uğratarak onarmak olduğu da kişi tarafından bir şekilde bilinmektedir. Paradoks gibi gözükse de, organizma bir yandan acı veren deneyimleri zihinden uzaklaştırmak istemekte öte taraftan da zihne gelmesini engelleyemeyerek bu yöntemin çok da işe yaramadığını, asıl olanın bu acının etrafından dolanmak, kopartıp atmak değil içinden geçerek iyileşmek olduğunu kendine hatırlatmaktadır. Psikanalitik öğretilere göre, repetetif kompulsiyonlar ya da istenmeyen tekrar hatırlamaların mantığı da budur. Görüşme yapılan katılımcıların aile içinde konuşularak ele alınmayan, saklı tutulan ve böylece getireceği ve acı vereceği deneyimlerden uzaklaşılacağı sanılan konular katılımcıların kendi talepleriyle, konuşma arzularını dile getirerek görüşmelere gelmeleri ile sonuçlanmıştır. Aslında katılımcılar bu üzeri kapatılmaya çalışılan, saklanan ve üstünden geçilen deneyimlerini ifade etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hem kaçılan hem de geveze bir şekilde dile getirilmek istenen deneyimlerin görüşmelerde daha ayrıntılı ifade edilmesi artık sır ve konuşulamaz olmaktan çıkan "şey" in, konuşulabilir olmasına yol açmıştır. Böylece, ifade alanına taşınan acı deneyimler gözlemlediğimiz gibi başkalarıyla da konuşulabilen bir hale gelmiştir.

Literatürde de bilindiği üzere, bir ebeveynin kaybının ardından sağ kalan ebeveynin yas sürecine çocuğu da dâhil etmesi sürecin tamamlanmasında önemli bir etkendir. Sağ kalan

ebeveynlerin birçoğu, kendi yas süreçlerinde yaşadıklarını çocukların bilmemesi için büyük bir çaba içine girmekte olup (Cohen ve Mannarino, 2004; Furman, 1964; Wolfelt, 1996), bu çabalarının özünde ise, daha çok kendilerinin ve çocuklarının acılarıyla yüzleşmelerine yönelik endişeleri yatmaktadır. Ancak çocukların kayba yönelik hissettikleri duygularını, yaşamaktalarsa, yas tepkilerini anlamlandırabilmelerinde şüphesiz sağ kalan ebeveyn bir referans işlevi görmektedir (Kübler-Ross, 1969). Bu işlevden kaçınan sağ kalan ebeveyn, çocuğun bu süreçte yalnız kalmasına, hissettiği duygu ve yas tepkilerini bastırmasına yol açabilir. Dolayısıyla sağ kalan ebeveynin desteği oldukça kritiktir çünkü bilinmektedir ki yasları desteklenmeyen çocuklar, gelecekte devam edecek duygusal rahatsızlıklar geliştirme riskiyle karşı karşıya kalabilmektedir. Öyledir ki katılımcıların tümü, aile içinde babaları hakkında kısıtlı bir diyalog geçtiğini ve diyalogu başlatanın hiçbir zaman kendileri olmadığını ifade etmişlerdir. Dyregrov ve ark., (2002) çalışmasıyla uyumlu olarak, kimi katılımcıların annelerini üzmesi nedeniyle babaları hakkında konuşmalarında kendilerine yönelik bir yasak koydukları görülmüştür. Katılımcıların yasın derin kederinden kaçmak veya annelerini üzmemek için düşüncelerini ve yas ifadelerini saklamaya çalıştıkları gözlenmiştir. Fakat kaybın ardından kaybı yönelik üzüntü, ağlama vb. duyguların tabii duygular olduğu bilinmeli ve bu duyguları ifade etmede sağ kalan ebeveynlerin, çocukların kayıp üzerine ifadelerini teşvik etmeleri gereklidir. Sadece çocuklar da değil, kaybın ardından bu duyguların paylaşılması ve birlikte işlenmesi tüm aile fertleri için yadsınamaz bir önem taşımaktadır.

Bu ana temada öne çıkan bir diğer husus da yas çalışmasına yönelik ritüel azlığı/yoksunluğudur. Katılımcıların aile içinde babalarını yâd etmede ritüel içeren aktivitelere yönelik ifadeleri kadar ritüel ifade etmeyen katılımcıların olması da dikkat çekicidir. Ritüellerde ve katılımcıların kayba bakışlarında, onların dini inançlarının etkili olduğu görülmüştür.

Literatürde bilindiği üzere, dini inançlar ve bununla bağlantılı kültürel özellikler yas çalışmasının önemli bir parçasıdır. Transkriptler de, katılımcıların yas çalışmalarında dini inançlar ve kültürün önemli olduğuna işaret etmektedir. İnançları doğrultusunda katılımcıların tümü -*baba terki nedeniyle kayıp yaşayan bir katılımcı hariç*- öteki dünya inançlarından dolayı babalarının cennette olduğu düşünmektedir. Katılımcıların, babalarının, -*cennet, bahçe vb.*- hâlâ bir yerlerde yaşadıklarını ifade ettikleri gözlenmiştir. Babalarıyla bağlantı kurmalarının bir başka yolu olarak, babalarının onları izlediği veya onlardan haberdar olduklarına inanmak, babalarının cennette olduğuna dair bu inancın bir parçası olabileceği gibi, tıpkı "atalar kültü"nde olduğu gibi, görülmese dahi ölüler ve canlıların bir arada yaşadıklarına dair büyüsel düşünceye de ilişkin kuvvetli çağrışımlar yapmaktadır. Bu durum, acı ve çaresizlik içindeyken ilkel ya da değil, temel inancıyla alakalı olsun ya da olmasın bazı düşüncelere sığınarak ıstırabı azaltma amacı barındabilir. Ancak tıpkı Bowlby'nin (1980) de belirttiği gibi, "O buralarda, bizi seyrediyor, biz onu göremiyoruz ama O bizi görüyor." bu türden çabalarla yapılan açıklamaların çocuklarda ciddi bir zihinsel karmaşıklığa yol açabileceği ve bu durumun çocukları mümkün olmayan bir dönüşün beklentisine sokabileceği de göz önüne alınmalıdır. Bilinmektedir ki kaybın ve kaybedilen kişinin geri dönüşsüz olduğunun kabulü yas sürecinin tamamlanmasında oldukça önemlidir (Rosenblatt, 1958).

Literatürde; ritüellerin, törenlerin ve inançların, yasla başa çıkmada destekleyici bir rol üstlendiği de özellikle belirtilmektedir (Cohen ve Mannarino, 2004; Gorer, 1977; Hawley ve DeHaan, 1996). Ölen kişi ile bağları muhafaza etmek, zihinsel temsilleriyle sağlıklı bir ilişkiyi devam ettirebilmek için kaybedilen kişi hakkında konuşmak ve onun geçmişin bir parçası olmasına izin vermek oldukça önemlidir. Ritüeller ve törenler kayıp ve sonrasında yaşananları herkes için görünen hale getiren ve böylece meşrulaştıran, ölüm ve yokluğun gerçekliğini idraki kolaylaştıran ve yasın çözümlenmesine yardımcı olan bir özellik taşımaktadırlar (Silverman ve

Nickman, 1996). Çalışmada sadece iki katılımcı kaybın ardından çok kısa bir süre; babalarının; kabrine şeker bırakmak, kahve dağıtmak gibi kültürel ve özel günlerde babaları için ibadet ve dua etmek gibi dini ritüelleri yerine getirdiklerini ifade etmişlerdir. Ancak hâlâ devam eden bir ritüel bildiren yalnızca bir katılımcı bulunmaktadır. Dyregrov ve ark., (2015) çalışmasıyla uyumlu olarak, ritüel bildiren katılımcılar, babalarının bulunduğu yerde daha iyi ve mutlu olacağına inandıkları için bunları yapmaktan mutluluk duyduklarını belirtmiştir. Bu ritüellerin, katılımcıların kısa süreli de olsa aile fertleriyle kayba yönelik ortak bir aktivite bulunmalarını sağlaması nedeniyle önemli olduğu gözlenmiştir. Gorer'in (1977) de ifade ettiği gibi, ritüeller kaybedileni hatırlatma ve aile fertlerini birleştirmede kısa süreli olumlu etkiler oluşturmuştur.

Öte yandan katılımcıların birçoğunun ritüellerden yoksun bir yas süreci geçirdiği görülmüştür. Literatürde kaybedilen kişiye yönelik ritüellerin ve aile içi etkinliklerin kaybın kabulüne hizmet ettiği bilindiğinden (Cohen ve Mannarino, 2004) ritüel ve etkinliklerin yoksun yas sürecinin aslında kaybın henüz kabul edilmediği ve kaybın kabulüne ilişkin bir direncin bulunduğuna işaret ediyor olabilir. Klinisyenlerin ve araştırmacıların, çocuk yasları üzerine gelecekteki çalışmaları için kaybın ardından kısa ve uzun vadeli ritüelleri ve bu ritüellerin ne denli yordayıcı olduğuna odaklanmalarının önemli olduğu düşünülmektedir.

5.7. Genel Onarı ve Başa Çıkma Çabaları

Katılımcıların baba kaybına yönelik yaptıkları yas çalışmalarında çeşitli onarı ve başa çıkma çabalarını tercih ettikleri gözlenmiştir. Bu çabaların: (1) kaybı inkâr etme, (2) özdeşim, (3) hayaller ve rüyalar, (4) rövanş, (5) babam olsaydı olmazdı, (6) baba kabri ve (7) suçluluk hissi ve avuntu içeren birtakım kaynaklar olduğu görülmüştür.

Kaybedilen farkına varılmadıkça ve kabullenilmedikçe yaslı kişinin kayıpla başa çıkamadığı bilinmektedir (Silverman ve ark., 1992). Katılımcıların yas süreçlerinde kayba bakışlarının, kaybı tamamlamaktan ziyade bu kaybı hiç olmamış varsayarak veya kaybı

görmezden gelerek nasıl yaşayabilecekleri üzerine olduğu görülmüştür. Birçoğu, baba kaybını yok saydıklarına işaret eden ifadeler kullanmışlardır. Ayrıca katılımcılarda yabancılaşma, olayla ilgili konuşmayı reddetme ve kayıp hiç yaşanmamış gibi çeşitli kaçınmalar gözlenmiştir. Literatürde de yas süreci ve kaybın kederleriyle başa çıkmada tercih edilen yollardan bilişsel ve davranışsal kaçınmanın yaslı kişinin yasını tamamlamasında birtakım olumsuz sonuçlar doğurduğu bilinmektedir (Shear ve ark., 2011). Katılımcılar literatürle uyumlu olarak, babaları ve baba kaybına yönelik zihinsel meşguliyetlerini önlemeye ve durdurmaya çabalamışlardır. Bu çabalarında ise *'eskide kaldı'* ve *'üzüntülü şeyleri düşünmemek lazım'* gibi kanaatleri dayanak olarak kullanmışlardır. Ancak yasta iyileşme, daha iyiye doğru bir dönüşüm olup, yaslı kişinin libidinal enerjisinin kaybedilen kişiden çekilerek ikame ilişkinin edinilmesiyle mümkün olmaktadır (Freud, 1917). Bu yüzden ne kadar acı verici olursa olsun kaybedilenin getirdiği elem verici düşünce ve duyguların yok sayılması, üstünün kapatılması, etrafından dolaşılması ve üstünden atlanıp geçilmesi gerçeklerden kaçma anlamına gelir, bu kaçış sadece geçici bir ferahlık verir. Ancak ruhsallık konu ile meşgul olmaya devam eder ve yas bir türlü tamamlanamaz. Bunun yol açacağı psikiyatrik bozukluklar ve işlev sorunları bir tarafa yaşam enerjisinin önemli bir kısmı kayıp gerçeğini inkâra harcanır. O yüzden de matem sırasında ne kadar acı verici olursa olsun yaşanan kaybın "içinden geçmek" gerekir. Katılımcıların yas süreçlerinde babalarıyla ilişkili düşüncelerden kaçınma, inkâr etme ve yokmuş gibi davranmayı içeren çeşitli davranışsal kaçınmaları ise onların yasta gerekli olan duygusal ve bilişsel süreçleri işlemelerini engellediği gözlenmiştir. Klinisyenlerin, çocukların yasla başa çıkma çabalarına yönelik sağaltım sunmalarına ihtiyaç olduğu ifade edilebilir. Çocukların baba kaybı yasının etkileriyle nasıl baş edeceklerini araştıran daha fazla çalışmanın da kıymetli bir referans sağlayacağı düşünülmektedir.

Yakın birini kaybeden kişiler tarafından, fiziksel varlığı ortadan kalkmış ve bir daha birlikte olunamayacak halde olan sevilen kişinin ruhsal temsilleriyle kaybedilen hayatta tutulmaya çalışılmaktadır (Silverman ve Nickman, 1996). Çocukların da kaybettikleri ebeveynleriyle bağlantı kurma çabalarından en önemlisinin kaybettikleri ebeveynlerinin içsel temsillerini inşa etmeleri olduğu eskiden beri bilinmektedir (Bowlbv, 1980; Dietrich ve Shabad, 1989; Rubin, 1985; Worden, 1991). Kaybedilen kişinin içsel temsilini inşa etmek olarak adlandırılan özdeşim, çocuğun kaybedilen kişiyi temsil eden bir dizi anı, eylem ve duygularla ilişki içinde kalması olarak açıklanmaktadır. Bu ilişki, çocuğun yasının yoğunluğuna bağlı olarak azalsa da, tamamen kaybolmamaktadır. Literatürde kısaca yasın tamamlanmasının, yaslı kişi tarafından kaybedilen kişinin geri döndürülemezliğinin kabulü ve yaslı kişinin bilinçli veya bilinçsiz düzeyde kaybedilen kişiye yönelik inşa ettiği içsel temsilleri (Silverman ve Nickman, 1996) arasındaki uyuşmazlığın giderilmesiyle sağlandığı bilinmektedir (Shear ve ark., 2007).

Yas tutan kişinin kaybettiği yakınının içsel temsillerini inşa etmedeki becerikliliği yası tamamlama sürecini ne kadar ustaca halledebileceğini gösterir. Zira içsel temsiller kayıpla başa çıkmaya yardımcı olmakta (Rubin, 1985), o kişinin kendi hayatındaki yeri ve anlamını çok daha iyi tanımlamasına katkı sağlamaktadır (Silverman ve ark., 1992). Katılımcıların; babalarıyla ilgili zihinsel ve duygusal bir temsili oluşturma çabası içinde oldukları gözlenmiştir. Çocuklar; babalarıyla aralarındaki geçmiş etkileşimlerin doğasına ilişkin tanımlamalar, babalarının kişiliğine yönelik çıkarımlar ve babalarının sevdiği veya sevmediği çeşitli nesneleri anlatmışlardır. Böylece, kayıp babayla ilgili kendi ruhsallıklarında bir yer ayırıp oraya çeşitli anılar ve imgeler yerleştirerek muhayyilelerini canlı tutmaktadırlar.

Kaybedilen kişinin bir parçası, özdeşleşme ve içselleştirme (Furman, 1984; Volkan, 1981) aracılığıyla yas çalışmasında kullanılabilmektedir. Görüşmelerde katılımcıların büyük bir kısmı, babalarına benzeme arzularını ve babalarına benzemelerinin onlar için bir gurur

kaynağı olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta arzuyla sınırlı kalmayan benzeme çabaları içerisinde olan katılımcıların, babalarının onların davranışlarını ve hayallerini şekillendirdiği ve etraftan babalarına benzediklerine yönelik geribildirimler verilmesinin onlar için bir sevinç kaynağı olduğu gözlenmiştir. Literatürle uyumlu olarak katılımcıların bu çabaları, yas sürecinde kaybedilen kişiyle özdeşleşmenin (Freud, 1917; Furman, 1974; Volkan ve Zihtl, 1993) göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Katılımcılar öte yandan babalarıyla geçmiş etkileşimlerinden edindikleri nitelikleri de içsel temsillerinde kullanmaktadırlar. Her ne kadar bu içsel temsiller değişmez olarak tanımlansa da Rizzuto (1979, s. 112), öznelerin hayatındaki önemli kişilerin, kaybedilen kişinin içsel temsillerinin inşalarında etkili olduğunu öne sürmektedir. Transkriptler incelendiğinde, katılımcıların babalarıyla ilgili anılarını yüceleştirmelerinde annelerinin yüceleştirmelerinin bir referans olduğunu görülmüştür. Rizzuto'nun (1979, s. 112) bu görüşüyle uyumlu olarak çalışmada katılımcıların, babalarının içsel temsillerini oluşturmalarında veya geliştirmelerinde etkili olan önemli kişinin anneleri olduğu gözlenmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere annenin söylemlerinin babanın kimliği oluşturmada güçlü bir etki barındırdığı bir kez daha vurgulanabilir. Klinisyenlerin çocuklarla yapacakları yas çalışmalarında, annelerinin veya hayatlarındaki önemli kişilerin çocukların içsel temsillerinde ne denli etkili olduklarına dikkat göstermeleri önerilebilir.

Rüyalar, yas sürecinde başa çıkma stratejilerinden biri olarak, sevilen kişinin kaybını hatırlatan uyarıcı işlevi görmektedir. Kaybın ardından görülen rüyalar; ayrılma, yeniden birleşme arzusu, öfke vb. yas ögelerini temsil etmekte (Volkan ve Zintl, 2017, s. 25,33) ve rüyalar, kişinin kayba yönelik duygularını ve düşüncelerini anlamada önemli bir ipuçları vermektedir. Aynı zamanda rüyaların bir bağ sürdürme biçimi olarak işlev gördüğü de literatürde bildirilmektedir. Katılımcıların tümü babaları hakkında rüya gördüklerini

belirtmektedir. Rüyaların sıklığı kimi katılımcılarda zamanla azalmışken kimi katılımcılarda ise tamamen bitmiştir. Evans (1996), Freud ve Lacan'ın; arzuların dışavurum alanının rüyalar olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir. Bu doğrultuda transkriptler incelendiğinde rüyaların ortak temasının babalarının hâlâ hayatta olduğu, geri geldiği veya görülmese de bir şekilde yanlarında bulunduğu ve yeniden kavuştukları yönünde olduğu görülmüştür. Katılımcılardan Eren'in ifade ettiği gibi: *"Rüyalarımda babam bizim yanımıza geliyor: 'Ben sizinleyim diyor.'"* babanın hayatta ve yanında olduğuna yönelik vurgusu ve Melike'nin ifade ettiği gibi: *"(Babam) Hepimizi aldı ailecek, bizi bir yere getirdi. Çok güzel bir yere. Orada yani yemek yedik ve sonra eve döndük."* babanın dönüşüyle birlikte yeniden eve dönüşü ele alan *Baba Ocağı* alt temasına yönelik atıflara rastlanmıştır. Transkriptler analiz edildiğinde kaybın hâlâ tam olarak kabullenilmediği ve bir gün kavuşulacağına yönelik beklentilerin mevcut olduğu söylenebilir.

Arzuların yanı sıra rüyalarda kaybedilen kişiye yönelik yapılan canlıya özgü atıfların da önemli ipuçlarını sunduğu bilinmektedir. Rüyalarda kaybedilen kişiye yapılan canlıya özgü atıflar, kaybın henüz kabullenilmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Volkan, 2017, s. 49). Katılımcılardan Betül: *"(Babamın) Saçları çok uzundu."* saç uzaması gibi canlıya özgü bir niteliği ifade etmesi onun kaybı hâlâ kabullenmediğine işaret ediyor olabilir. Öte yandan katılımcıların rüyalarında babaları doğrudan yer almasa da, babayla ilintili imgeler -*deniz gibi*- ve babayla gerçekleştirilen aktivitelere yönelik atıflar, dolaylı olarak babaların rüyalarında yer aldığını göstermiştir. Katılımcılar, babalarının bir rüya olduğu gerçeği karşısında üzülseler de, kimi zaman bu rüyaların rahatlatıcı yanı olabildiğini de belirtmişlerdir.

Grinberg ve Grinberg'in (1989, s. 125) ifade ettiği gibi çocuklar göç etmede karar verici konumda olmamakta ve dolayısıyla sürgün edilmektedirler. Bu sürgün hali kimlik gelişiminde birtakım kimlik krizlerine sebebiyet verebilmektedir. Ardında bırakılan vatan bireylerde sıklıkla; üzüntü, nostaljik özlem ve eskiyi onarmaya yönelik çabalar gibi depresif suçluluk

duygusuyla ilişkilendirilmektedir. Bu duyguyla baş etme çabaları normalden daha uzun bir seyir izlemekteyse patolojik bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu baş etme çabaları yeterli gelmezse, eve geri dönme arzusu ve diğer patolojik sorunlar gelişmektedir (Grinberg ve Grinberg, 1984). Katılımcıların geri dönme arzusuna, *-daha önceki temada yer verilen-* baba ocağı olarak tanımladıkları bir dönüşün işaret ettiği gözlenmiştir. Rüyalarda da sıklıkla rastlanan babanın gelişi ve eve dönüş vurgusu literatürle uyumlu olup, bahsedilen bu duyguyla katılımcıların baş etme çabaları içinde oldukları şeklinde açıklanabilir.

Literatürde "Keşke Fantezisi" (Akthar, 1996) olarak adlandırılan bu kavram, yaşanmış deneyiminin aksi düşlendiği halde güzel bir hayatın olacağına ilişkin bir inanç şeklinde tanımlanmaktadır. Çalışmaya dâhil edilen katılımcıların keşke fantezilerini babalarıyla ilişkilendirerek kurdukları görülmüştür. Katılımcılara, baba kaybının ardından yaşanan değişimler sorulduğunda, katılımcılardan Bahar'ın ifadesi: "*Mesela Suriye ülkemiz falan savaşlar oldu."* baba kaybıyla ilişkilendirilen bir ana vatanın kaybı şeklinde okunabilmektedir. Ana vatana geri dönüşü de kapsayan ve *'babam olsaydı'* keşkelerini de içeren söylemlerin babanın varlığı halinde vatan kaybının da olmayacağı ve sorunsuz bir hayat idealini taşıdığı gözlenmiştir. Katılımcılardan Bahar'ın: *"Yani babam olsaydı daha güzel olurdu. Öyle daha iyi yaşıyordum falan."* Hale'nin: *"Babam ölmeseydi, bunları yaşamazdık."* ve Melike'nin de: *"Babam olsaydı çok güzel olurdu şimdiki gibi böyle olmazdı."* ifadeleri keşke fantezileriyle uyumlu görülmüştür. Keşke fantezisine eşlik eden bir şey de idealleştirilmiş bir geçmişi yeniden yakalama arzusudur (Freud, 1926/1959).

Geçmişe dönük arzular için Keşke Fantezisi kullanılırken geleceğe dönük arzular için "Bir Gün Fantezisi" ifadesi kullanılmaktadır. Bir gün fantezisinin katılımcılar için savaş ve çatışmadan yoksun, barışın hâkim olduğu huzurlu ve kolay bir yaşamı ifade etmekte olduğu görülmüştür. Transkriptler incelendiğinde, katılımcıların geleceğe dönük hayallerinde, savaşın

bittiği, güzel bir yaşam sürdükleri ve katılımcılardan bir kısmının vurguladığı, örneğin Osman: *"Böyle geziye gideriz, yüzmeye gideriz."* deniz ve yüzme arzusu görülmektedir. Bu fanteziler idealleştirmenin önemli araçları olarak görünmekte ve aynı zamanda birbiriyle ilişki barındırdıkları düşünülmektedir. Genellikle çok katmanlı bir kökene sahip olan bu fanteziler, çözülmemiş ayrılma-bireyleşmenin (Mahler, 1968) bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Öte yandan bu fantezilerin özne tarafından iletilme ve araştırmacı tarafından deşifre edilme biçimleri, kesin kanıların oluşturulmasının önüne geçmektedir (Akthar, 1996). Dolayısıyla mevcut çalışmadaki bu alt temanın geçerlilik açısından birtakım kısıtlılıklar barındırabileceği vurgulanabilir. Ek olarak bu fantezilerin kökenin bir ebeveynle özdeşleşmeye dayanan formda olabileceği de bilinmektedir. Klinisyenler, çocuklarla yapacakları görüşmelerde, sağ kalan ebeveynle özdeşleşmeye yönelik özel dikkatleri, keşke ve bir gün fantezileri üzerine geçerli kanıların oluşması açısından fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.

Kaybedilen ana vatana ilişkin, terk etmek zorunda kalmış kişilerin birçoğunda normal yas tepkilerinden belirgin biçimde farklı olan aşağılanma ve çaresizlik gibi duygular kendini gösterebilmektedir. Bu duygularla baş etmek için; rövanş, öç alma, tahakküm etme arzusu ve kontrol gibi savunma mekanizmaları geliştirilebilmektedir. Yeniden mağdur konumuna gelmemek için kontrolü ele geçirmeyle ilgili kompulsiyonlar görülebilir ve de kişi, öç almayı kendine ait bir hak olarak görebilmektedir (Volkan ve ark., 2002). Bu amaçlara ulaşma arzusu, birtakım eylemleri mümkün kılabileceği gibi aynı zamanda rüyalar ve fantezilerde kendini gösterebilir. Psikanalitik öğretilere göre, rüyalar arzuların bir aynasıdır. Ancak bir çaba olarak rüyalar bu amaca ulaşma arzusunu kısmi olarak hafifletse de tamamen yeterli gelmeyebilir. Olanakların yeterli olmaması kişide depresif biçimde kendini gösterebilir, arzusuna karşılık zayıflıkları kişide yoğun öfkenin kaynağı olabilir (Volkan, 2001).

Katılımcılardan üçü, meslek tercihlerinde, '*insanlara yardım etmek lazım'* ve *'(çocuklar) ağlamasın diye'* gibi arzularla doktor olmak istediklerini ifade etmişlerdir. Geçmişte yaşanan acı verici deneyimlerin ve kayıpların yeniden yaşanma ihtimalinin önüne geçmek ve böylelikle kederin derecesini hafifletebileceği düşüncesiyle kişide hem öç alma hem de onarma arzuları görülebilmektedir. Katılımcıların bu mesleği tercih etmelerinde geçmiş acı deneyimlerinin benzer bir temsilini oluşturarak onarma arzularının etkili olduğu düşünülmektedir. Öte yandan katılımcıların büyük bir çoğunluğu ise meslek tercihlerinde, asker veya polis olmak istediklerini ifade etmişlerdir. Bu meslekleri tercih etmeleri ise; *'Suriye'yi kurtarmak'*, *'güçlü olmak'* ve *'kimse bana bir şey yapamaz'* gibi düşünceler üzerinden şekillenmiştir. Kendilerini zayıf görmeleri veya zayıf algılanmaktan kaçınmaları nedeniyle katılımcılar güçlü olmaları gerektiğini düşünmektedirler. Hümeyra'nın ifade ettiği gibi: *"Annemi savunmak istediğim için en çok sevdiğim şey yunus polisi olmak. Çünkü ben küçüklükten beri her zaman anneme diyorum: 'Ben büyüyünce hiçbir şey yapmayacağım. Tek yunus polisi olacağım.'* katılımcılar için adeta bir gereklilik olan "güçlü olma" arzusu yalnızca kendileri için değil bu güçlü görünüşlerinin diğer aile fertlerini de koruyacağına yönelik düşünceleri nedeniyle çok önemli ve gereklidir. Benzer şekilde Bahar'ın ifade ettiği gibi: *"Aylar sonra ailemi ziyarete gidiyorum askerim diye. Herkes öyle şaşırır falan. Beni güçlü falan görürler. Böyle bir de ne gibi; yani geldiğimde asker formamı giymişim falan. Herkesin önünde yürüyorum falan. Bu anı çok seviyorum."* güçlü görünmek bir gurur kaynağıdır. Literatür incelendiğinde, Koblenz (2016) çalışmasına dâhil olan katılımcılarının "güçlü olmanın gerekliliği" üzerine tekrarlayan söylemleriyle, bu çalışmada da bir kısım katılımcıların aynı gerekliliği vurguluyor olmaları uyumlu görülmüştür.

Geçmiş mağduriyetin tersine çevrilmeye çalışılması öç almayla ilişkili kompulsiyonlar yaratarak kişide kontrolü ele geçirmeye ilişkin arzuları artırabilmektedir. Hale'nin ifade ettiği

gibi: *"Suriye'de çok savaş olduğu zaman yani ben küçükken hayal kurdum polis olmak istiyorum. Suriye'yi bir daha yapacağım."* ve Harun'un ifade ettiği gibi: *"(...) Bir de şey böyle savaş açmak istiyorum hocam İsrail'e. Vallahi böyle düşünüyorum. Hepimiz böyle düşünüyoruz."* bu türden çabalar, bir anlamda geçmiş mağduriyetin rövanşını almaya çalışarak zafer kazanma arzusudur. Böylelikle çaresizlik ve aşağılanmanın yarattığı öfke ve eziklikten kurtulma, kontrolü kaybetmiş olmanın acısıyla yüzleşmekten kaçınılmaktadır. Tahammül etmesi güç olan bu duygularla baş etmek için izlenen bu çabalar bir bakıma yas sürecini kompleks hale getirebilmektedir (Volkan, 2019, s. 36). Hâlbuki yas tutulmalı ve sağlıklı bir biçimde çözümlenmelidir. Ancak o zaman travmayla ilgili bu yaşantıların kuşaklararası aktarımının da önüne geçilebilecektir (Volkan, 2001).

Bahsedilen bu çabalar bir rövanş arzusu içerdiği gibi aynı zamanda güvende hissetme motivasyonuna da sahip olabilir. Derinde yatan motivasyonun saldırganla özdeşleşme olup olmadığını anlayabilmemiz için uzun ve derin görüşmeler gereklidir. Klinisyenlerin çocuklarla yapacakları yas çalışmalarında bu tür kompulsiyonları dikkate alarak derinlemesine görüşmeler yapmaları tavsiye edilebilir.

Literatürde Grinberg ve Grinberg (1989), kişinin geride bıraktığı veya bırakmak zorunda kaldığı ana vatanı, kişi için bir kaygı kaynağı olabildiğini ve bu kaygıların, ağır, eziyet verici veya depresif biçimlerde kendini gösterebildiği ifade etmektedirler. Kişinin kendisine ait parçaları yitirmesi nedeniyle aslında hissettiği suçluluk duygusu aynı zamanda yas sürecinin zorlaşmasına da sebep olmaktadır. Ağır ve eziyet biçimde seyreden suçluluk duygusu, temelinde çaresizlik, acı, vicdan azabı ve korkuyu barındırmaktadır. Bu durum, yasın patolojik seyri için bir risk oluşturmaktadır. Katılımcılardan birkaçı doğdukları topraklara geri dönme fikrine şiddetle karşı çıkmakta ve öfke hissetmektedir. Akthar'a göre (1999), katılımcılardan Hale'nin de: *"(Vatanımıza) Değer verildiği zaman böyle olmazdı. (...) Vatanlarını bıraktılar,*

çok öfkeliyim. Çok kızgınım. Burada (Türkiye'de) kalmak istiyorum." ifade ettiği gibi geri dönüşü mümkün olmayan ve kaybedilen ana vatana dair bir öfke görülebilmektedir. Katılımcıların bir kısmının ana vatanlarına daimi bir dönüş arzusu ise bulunmamaktadır.

Zorunlu göç halinde ise bu duygular daha yoğun ve karmaşık yapıdadır. Sevdikleri ve yakınları tehlike halinde ya da hayatlarını kaybetmişken kendisi kurtulduğu için suçluluk duygusu kişi için eziyet verici biçimdedir (Volkan, 2019, s. 36). Katılımcılardan Osman'ın ifade ettiği gibi: *"Şimdi biz evde olsaydık ölürdük çünkü orada çok mermi var. Evimizde, her yer mermi. Yani orada kalsaydık şimdi ölmüştük."*, Harun'un ifade ettiği gibi: *"Bizim sözümüz değil ki Allah'ın sözü Kuran'da varmış bir ayette. Eğer… Bu devlet (Suriye) kâfir oldu hocam. Eğer kalırsak biz de kâfir oluruz hocam. Hani tek başımıza (kendi kafamıza göre) çıkmadık, çıkmak gerekiyor. Bunu insanların bilmesi gerekiyor. Gerçek bu, gerçekten vardır hocam bir tane ayet."* hayatlarını kaybedeceklerini, mecbur olduklarını belirtmişler ve başa çıkma çabalarında dini motivasyonlarını avuntu sağlamada bir aracı olarak kullanmışlardır. Öte yandan, yitirilen yakın biri veya nesneler kişide narsistik bir yara açmakta (Akhtar, 1999) ve kişi suçluluk duygusunu diğerlerine yöneltebilmektedir (Volkan 2019, s. 54-55). Katılımcılardan Hale'nin de ifade ettiği gibi: *"Savaşıyor ama Türkler savaşıyor, Suriyeliler değil. Suriyeliler oturuyorlar, nargile içiyorlar. Bak, Türkler bizim için savaşıyor, onlar (Suriyeliler) nargile içiyorlar kahvede. Çok öfkeliyim."* bu suçluluk duygusu katılımcılardan bir kısmı için diğerlerine yönelik yoğun bir öfke olarak şekillenmiştir. Yaslı kişinin hissettiği suçluluk duygusu oldukça karmaşıktır (Volkan, 2019, s. 34) dolayısıyla suçluluk duygusunu inşa eden, sürdüren ve besleyen unsurların daha detaylı çalışmalarla anlaşılması değerli bir çaba olabilecektir.

Dilimize yerleşen ana vatan sözcüğü, toplumların ilk yurdu ve ilk vatanları anlamına gelip, insanların doğup büyüdüğü, tarihsel kökenlerinin ait olduğu topraklar anlamını

kavramsal olarak taşımaktadır. Çalışmada katılımcıların büyük bir çoğunluğunun ana vatanlarının, babalarına atfettikleri ve babalarıyla özdeşleştirdikleri bir kavram olduğu görülmüştür. Onlar için ana vatana geri dönüş fikri bile, babalarının ana vatanlarında olmaları nedeniyle aslında bir kavuşmayı temsil ediyor gibidir. Öte yandan katılımcıların birçoğu için babalarıyla son temas kurdukları yerin babalarının kabri olduğu bilinmektedir. Katılımcılar ana vatanlarına döndüklerinde ilk olarak baba kabrini, ardından baba ocağı ve son olarak da akrabalarını ziyaret etmek istediklerini dile getirmişlerdir. Katılımcıların baba kabrini ziyaret etme isteklerinin özünde, aslında babalarını bulabileceklerini düşündükleri bir yerin baba kabri olması da etkili olabilir. Katılımcıların birçoğu, doğdukları topraklara bir gün geri dönme arzularının yalnızca baba kabrini ziyaret etme kaynaklı olduğu görülmüştür. Bu türdeki arzular yas sürecinin başarılı bir şekilde tamamlanmadığına işaret edebilmektedir (Akthar, 1999).

Yas sürecinde tabiatı birbirine zıt algılar ve deneyimler eş zamanlı görülebilmektedir. Ego işlevi yas sürecinde bölünmekte (Freud, 1940e) ve yas tutanın, yasla baş etmede "bölünme"yi kullanması olası bir çaba olarak değerlendirilmektedir (Volkan ve Zintl, 2017, s. 76). Örneğin katılımcıların birçoğu baba kabrini zorunlu göçten önce ziyaret etmiş olmalarına ve babalarının kabirde olduklarını ifade etmelerine karşılık aynı zamanda kimi zaman babalarının onlara seslendiklerini ve babalarının kendilerini izleyebildiklerini ifade etmektedirler. Kaybın gerçekliğini idrake yardımcı olan kabir ziyareti arzusu, katılımcıların yası tamamlama arzularının bir parçası olabilir. Baba kaybını farkında olmalarına rağmen katılımcıların; işitsel halüsinasyonları, rüyaları ve hayallerindeki vurguları, bir yerlerde babalarının hayatta olduğunu düşündükleri bir noktaya işaret etmektedir. Silverman ve ark., (1992) çalışmasıyla uyumlu olarak varlık ve yokluk arasındaki git gel hali çocuklar için bilişsel uyumsuzluğa neden olabilmektedir. Öte yandan yas sürecinde kaybedilen kişiye yönelik halüsinasyonun, Yates ve Bannard (1988) çocuklarda içsel ihtiyaç ile çevresel yoksunluk

arasındaki çatışmadan kaynaklandığını belirtmektedir. Bu durum baba kaybı nedeniyle yoksun bırakılmış, çeşitli derecelerde yaslı her çocuk için geçerli olabilmektedir. Literatürde birçok teorisyen yası tamamlamayabilmek için yas sürecinde kaybın gerçekliğini kabul etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır (Bowlby, 1980; Furman, 1974; Rubin, 1985; Worden, 1991).

Son olarak katılımcılardan biri, baba kaybının biyolojik olarak geri dönüşsüz halinin yanı sıra baba kaybını, baba terki üzerinden deneyimlemektedir. Literatürde, savaş nedeniyle baba kaybı yaşamış çocuklarda, babalarının hayatta olduğuna veya öldüğüne dair bilinmezlik duygusunun çocukların depresif reaksiyonlar göstermeleriyle ilişkili olduğu da bilinmektedir (Brown, 1961). Kayıp bedenin bir parçasına dahi erişebilmek veya kişi hayattaysa mevcut durumundan haberdar olmak gelişebilecek psikiyatrik bozuklukları önlemede ve yasın başarılı bir biçimde tamamlanmasında oldukça önemlidir. Bir katılımcının, babasının hayattaki varlığı ve ne durumda olduğunu bilmemesi, varsayımlar veya öngörüler üzerinden babanın mevcut durumunu tayin etmeye çalışması bir duygusal karmaşa yaratan bu durumun, katılımcının yasının normal seyrine ket vuran bir etken olabildiği düşünülmektedir.

Çalışmanın katılımcı kitlesini oluşturan çocukların baba kaybı fenomenin doğasını keşfetmeye yardımcı olan ifadeleri, baba kaybı ve çeşitli varyasyonlara sahip yas süreci için birtakım bulgular sunmuştur. Sunulan bulgular, kesin olmaktan ziyade aydınlatıcıdır. Dolayısıyla çalışma bulguları, yaslı çocuklar için genellenirken bu durum göz ardı edilmemelidir.

6. SONUÇ

Savaş ve zorunlu göçün meydana getirdiği çocukluk çağında baba kaybı sıklıkla karşılaşılan bir sonuçtur. Resmi istatistiklere göre, dünya genelinde baba kaybına neden faktörlerin başında savaş ve çatışmalar gelmektedir.

Baba kaybının savaş ve zorunlu göç gibi doğası itibarıyla örseleyici yaşantılar nedeniyle gerçekleşmesi, çocukların yaslarını derinden etkilemektedir. Savaş ve zorunlu göç nedeniyle; yerleşik düzenin bozulması, ritüellerin uygulanamaması, alışılan çevrenin kaybı vb. yoksunluklar, ergenlik dönemi tamamlanmadan önce kaybın ardından yası tutmada destek veren bir yetişkinin olmaması ya da kaybın ikame edilememesi gibi etkenler, komplike yas oluşumunda itici rol üstlenmekte, çocukların yaslarını başarılı bir biçimde tamamlamalarını ve hatta yaslarını başlatmalarını engelleyebilmektedir. Bu etki yalnızca yas süreciyle de sınırlı kalmamaktadır. Bir çocuğun yaşamında önemli bir figür olan babanın kaybı, yalnızca duygusal etkiler barındırmaktan da öte çok boyutlu etkiler barındıran bir fenomendir. Baba kaybıyla birlikte değişen yaşam özellikleri, aile fertlerinin rolü, babanın fiziksel, ekonomik ve duygusal işlevini çocuğun üstlenmesi gibi baba kaybına eşlik eden stres kaynakları da çocukların ruhsal iyi oluşlarını etkilemektedir.

Bu çalışmada yaşları 10 ila 18 arasında değişen katılımcılar, 2011 yılında başlayan Suriye İç Savaş'ı nedeniyle travmatik baba kaybı deneyimlemişlerdir. Katılımcıların biri hariç dokuzu babalarını biyolojik olarak geri dönüşsüz, yani ölümle, kaybetmişken bir katılımcı ise terk nedeniyle baba kaybını deneyimlemiştir. Katılımcıların tümü zorunlu göç etmiş ve Türkiye'ye yerleşmişlerdir. Çalışmanın uygulama aşamasında katılımcılarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler, katılımcıların olası olumsuz duygulanımlarını önlemek adına katılımcılara ulaşmada aracı kurumun ruh sağlığı uzmanı eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde sorular, çocukların yaş ve gelişim düzeylerine uygun olarak ve katılımcılarla

aynı kimliğe sahip olan Arap Sünni bir tercüman desteğiyle sorulmuştur. Devam eden görüşmeler esnasında çocuk ve ergen ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanından görüşmelere ilişkin destek alınmıştır. Görüşmelerin ardından görüşmelere eşlik eden ruh sağlığı uzmanı tarafından çocukların takibi yapılmıştır. Görüşmelerde katılımcılardan elde edilen bulgular ise Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Çalışmada, baba kaybının yaşandığı yaş ve üzerinden geçen süre fark etmeksizin ilgili bütün çocukların hâlâ bir şekilde baba kaybının etkileriyle uğraştığı görülmüştür. Çalışma, klinik bir çalışma olmadığından ve tanı koyma amacı barındırmadığından, yasın doğal seyrinden sapma içermiş bir dizi bireysel semptomu ifade eden karmaşık yas ve uzun süreli yas bozukluğu tanı kategorilerine ilişkin bir saptama yapılmamıştır. Ancak çocuklardan alınan yas ifadeleri doğrultusunda, literatürde de belirtildiği üzere, yasın tamamlanmamasında risk oluşturabilecek; özleme ve arama, yoğun zihinsel meşguliyet, kaybın kabulüne direnç ve işitsel halüsinasyonlar gibi (Melhem ve ark., 2007) birtakım sonuçlar gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar, çözümlenmemiş yas olarak yorumlanırsa, çocuklarda yasın başarılı bir şekilde tamamlanmadığı varsayılmaktadır. Çalışmanın *(Bkz. Tartışma)* bölümünde daha detaylı açıklamalarına yer verilmiş olan çocukların yas ifadeleri, onların hâlâ uyuşukluk, özlem ve protesto aşamaları (Bowlby, 1980) arasında bocaladıklarına dair bulgular içermektedir. Bu bulgular doğrultusunda, baba kaybının yaşandığı yaş ve gelişim evresi fark etmeksizin bir kısım nitel çalışmayla tutarlı olarak (Koblenz, 2016; Silverman, 1987; Schultz, 2007), baba kaybının çocukların yaşamları üzerinde dalgalı bir etki yaratmaya devam ettiği söylenebilir. Öte yandan bu dalgalı etkinin, çocuklarda yas sürecinin döngüsel bir yapıda seyretmesi kaynaklı olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Çalışma sonucunda çocukların uzun vadeli uyumunu etkileyen faktörler, baba kaybı yasının çok boyutlu etkileri, çocukların baba kaybını hayatlarına entegre etme sürecindeki

çabaları hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Savaş sırasında ve sonrasında çocukların, kayıplarla başa çıkmaları ve kayıpların sebep olduğu olumsuz etkenlerden korunmaları ve iyileşmelerinin desteklenmesi için gereken ilgi ve yardımı yeterli veya sürdürülebilir biçimde alamadıkları görülmüştür. Çocukların baba kaybının ardından gösterdikleri yas tepkileri ve değişen yaşam özellikleri hakkında iletişim kurmaları veya sürdürmeleri, sağ kalan yetişkinler tarafından daha karmaşık hale getirilebilmiştir. Çalışma bulguları, çocukların baba kaybının yasıyla etkili bir şekilde başa çıkmalarına yardımcı olmak için kayıp sonrası desteğin potansiyel faydalarına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda çocukların; baş etme çabalarının, babaları ile sürdürdükleri içsel ilişkilerinin ve aile ilişkilerinin onarımının desteklenmesi ve çocuklara yaslarını ifade etme şansının sunulmasının önemli olduğu söylenebilir.

I. Savaş gibi kaos ve köklü değişiklikler meydana getiren fenomenlerin ortasında ve sonrasında fiziki ve sosyal olarak güvenli bir saha oluşturmak adına siyasi ve toplumsal adımlar da dâhil olmak üzere birçok düzeyde müdahalelerin gerekliliğinin altı çizilmektedir.

II. Ebeveyn/bakım veren kapasitesine odaklanma, yeterince iyi bakım için ebeveyn/bakım veren kapasitesini yeniden yapılandırmayı veya güçlendirmeyi destekleyen hem travmayı hem de yası ele alan, bakım veren ve çocuk merkezli terapötik müdahalelerin gerektiği düşünülmektedir.

Çalışmada, çocukların daha önce baba kaybını ifade etmeye yönelik bir eylemleri bulunmamasına karşılık, görüşmeye katılmayı onaylamaları ve görüşme içerisinde baba kaybına yönelik duygu ve düşüncelerini ifade etme konusundaki arzularını dile getirmiş olmaları oldukça önemli görülmüştür. Çalışmada, çocukların baba kaybını sosyal çevreden yoksun bir destekle sürdürme çabalarının bu zorlu deneyimlerini daha da zorlaştırdığı görülmektedir.

III. Zorunlu göçüm ardından yerleşilen bölgede karşılaşılan birtakım olumsuz tutumlar, çocukların sosyal çevreleriyle olan ilişkilerini etkilediğinden ve yas sürecinde sosyal desteğin yadsınamaz önemi bilindiğinden; çocukların okul, öğretmen ve arkadaşlarıyla olan iletişimlerini ve sosyal uyumlarını destekleyen bir strateji planı hazırlanmalıdır.

IV. Çocukluk çağında yaşanan kümülatif kayıpların doğası, travma ve kültüre duyarlı; hukuki, adli, sosyal ve gelişimsel alanlarını da kapsayan kapasite geliştirme planlarıyla, çocuklarla yakın temas kuran görevli profesyoneller desteklenmelidir.

Herhangi bir cinsiyet grubuna odaklanılmamasına karşın analizde ortaya çıkan cinsiyet farklılıklarının çalışmada dikkat çeken bir nokta olduğu düşünülmektedir. Örneğin, alt temalardan, "Baba Ocağı"na dönüş arzusu ve "Diyalogda Hiyerarşi" yalnızca kız çocuklarında görülmüştür. Otorite figürünün kaybı ve koruma kaybı gibi kaybın sembolik anlamlarına ise yalnızca erkek çocuklarında rastlanmıştır.

V. Dolayısıyla mevcut çalışmanın, erişildiği kadarıyla, daha önce yapılan nitel çalışmalardan farklı bir perspektif sunduğu ve bu farklılıkların gelecekteki teorik anlayış ve klinik uygulamalarda göz ardı edilmemesi gerektiği düşünülmektedir.

Çalışmanın odağı çocuklukta baba kaybı yası ve baba kaybının çocukların yaşamındaki etkileri üzerine olsa da, savaş ve zorunlu göç gibi örseleyici eylemlere yönelik de bir parantez açmanın gerekli olduğu düşünülmektedir. Savaş, özünde insani hakları ihlal eden doğasıyla tüm dünyanın ortak bir sorunudur. Savaş süresince ve sonrasında; yakınların kaybı, katliamlar, şiddet ve işkence gibi tahrip edici yaşantılara maruz kalma veya tanık olma bunun yanı sıra hayati önem taşıyan ihtiyaçlara erişememe gibi kümülatif sorunlar çocukların varlıklarını tehdit

etmektedir. Çalışmanın katılımcılarının tümünün, yukarıda sıralanan birbirinden farklı bu kümülatif sorunları deneyimledikleri görülmüş ve bu sorunların katılımcıların baba kaybı yaslarını çözümlenmemesinde bir risk faktörü olduğu düşünülmektedir.

VI. İnsan hakları hukuku bağlamında, çocukluk çağında yaşanan bu trajedilerin önlenmesi ve rehabilite edilmesi zorunluluğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Çocuk refahının öneminin evrensel kabulü, kanun ve sözleşmelerle de sabit olup ivedilikle çocukların yüksek yararı gözetilerek hak ihlalleri önlenmeli, uluslararası insan hakları hukuku çerçevesinde çocukların ve gelecek nesillerin refahı için bütünsel bir bakış açısıyla stratejiler geliştirilmelidir.

Nihai olarak mevcut çalışma, çocukların savaş ve zorunlu göçe bağlı yaşanan baba kaybına uzun vadeli uyumlarında, kaybın oluş biçimi ile kayıp sonrası sürecin etkili olduğunu vurgulamaktadır. Çalışma bulguları, dehşet verici bir olay nedeniyle baba kaybının gerçekleşmesi ve çocukların kayıp sürecinin -*babanın cesedini teşhis etme gibi*- içinde bulunmuş olmalarının, daha fazla öfke ve çözümlenmemiş yasla pozitif bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Kayıp sürecine dâhil olmayan çocukların ise daha az öfke hissettikleri görülürken, kaybı yok sayma davranışlarına daha fazla rastlanmaktadır. Bununla birlikte çocukların baba kaybı yaslarını daha karmaşık ve çözümlenmemiş hale getirmede; babalarıyla geçmiş etkileşimlerinin yoğunluğu, savaş yaşantısı, vatan kaybı, göç de dâhil olmak üzere değişen yaşam özellikleri ve aile bağlarının zayıflığı gibi çok boyutlu faktörlerin de etkili olduğu görülmektedir.

VII. Söz konusu popülasyonla yapılacak çalışmalarda bu faktörleri göz ardı etmeyen klinik bir yaklaşımın, diğer detayları daha güvenilir ve kolay bir biçimde yakalayabileceği tahmin edilmektedir.

VIII. Baba kaybı fenomenini ele alan gelecekteki araştırmalarda farklı popülasyonlarla çalışılmasının bu fenomene yönelik daha fazla bilgi edinmemizi ve baba kaybının doğasını daha kapsamlı okuyabilmemizi sağlayabileceği düşünülmektedir. Örneğin; farklı etnik köken ve kültürden gelen popülasyonlar, bir gelişim evresinde (prenatal, ergenlik vb.) baba kaybını deneyimlemiş popülasyonlar, yalnızca bir cinsiyet grubuna mensup (örneğin, baba/kız, baba/oğul, anne/kız, anne/oğul) veya farklı cinsiyet gruplarına mensup popülasyonlarla gelecekte yapılacak araştırmalar mevcut anlayışımıza ek bilgi sunabilecektir. Bahsedilen tüm popülasyonlara ek; sosyoekonomik durum, göç edilen ev sahibi ülke gibi bağlamsal etkiler hakkında da daha fazla bilgi edinme umuduyla çeşitli bir popülasyona erişilerek ek bilgi toplanabileceği düşünülmektedir.

IX. Çocukluk çağında; savaş, zorunlu göç ve baba kaybı deneyiminin bileşeni ve kümülatif zincir yapısı; psikiyatri, psikoloji, sosyoloji, çocuk gelişimi, hukuk, adli bilimler ve viktimoloji gibi birçok alanla ilişki içerisindedir. Multidisipliner bir anlayışla tüm bu alanların perspektifinden yapılacak entegre çalışmaların, mevcut anlayışımıza kıymetli referanslar sunacağı düşünülmektedir.

X. Geniş bir karma yöntem çalışmasının ise daha fazla bilgi ve güvenilirlik sunabileceği düşünülmekte ve dolayısıyla karma yöntem çalışmalarının önemi vurgulanmaktadır. Çocukluk çağında yaşanan baba kaybı yası üzerine farklı türdeki kitlesel travma olayları bağlamında yeni bir yas araştırma dalgasının başlatılmasının, baba kaybı yasının varyasyonlarını keşfetmemize katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Ajdukovic, M., & Dean, A. (1998). Impact of displacement on the psychological well-being of refugee children. *International Review of Psychiatry*, *10*(3), 186-195.

Akhtar, S. (1996). "Someday…" and "If Only…" fantasies: pathological optimism and ınordinate nostalgia as related forms of idealization. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, *44*(3), 723-753.

Akhtar, S. (1999). The immigrant, the exile, and the experience of nostalgia. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, *1*(2), 123-130.

Aldous, J., & Mulligan, G. M. (2002). Father's child care and children's behavior problems: A longitudinal study. *Journal of family issues*, *23*(5), 624-647.

Amato, P. R., & Gilbreth, J. G. (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 557-573.

Amerikan Psikiyatri Birliği (2013). *Mental bozuklukların tanısal ve sayımsal el kitabı, (DSM-5).* (5. Baskı). (Çev. E. Köroğlu). Hekimler Yayın Birliği. (Diagnostic and Statistical Manual for Mental Health Disorders, 2013'te yayımlandı).

Ashworth, P. (2008). Conceptual foundations of qualitative psychology. *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*, *2*, 4-25.

Auman, M. J. (2007). Bereavement support for children. *The Journal of School Nursing*, *23*(1), 34-39.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, (4 Kasım 1950). *Avrupa Antlaşmaları Serisi, No. 5.* Erişim Adresi: https://www.yargitay.gov.tr/documents/AIHM.pdf Erişim Tarihi: 14.06.2021.

Baker, M., A. (1990). The psychological impact of the ıntifada on palestinian children in the occupied west bank and gaza: An exploratory study. *60*(4), 496-505. 10.1037/H0079207

Barenbaum, J., Ruchkin, V., & Schwab-Stone, M. (2004). The psychosocial aspects of children exposed to war: Practice and policy initiatives. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*(1), 41-62.

Bee, H. L., Boyd, D. R., & Gündüz, O. (2009). *Çocuk gelişim psikolojisi*. Kaknüs yayınları.

Beuving, J., & De Vries, G. (2015). *Doing qualitative research.* Amsterdam University Press.

Bhugra, D. (2004). Migration and mental health. *Acta Psychiatrica Scandinavica, 109*(4), 243-258.

Biank, N. M., & Werner-Lin, A. (2011). Growing up with grief: revisiting the death of a parent over the life course. *OMEGA-Journal of Death and Dying, 63*(3), 271-290.

Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, *52*(4), 223-229.

Birleşmiş Milletler, (20 Kasım 1989) *Çocuk Hakları Sözleşmesi.* Erişim tarihi: 10.06.2021. Erişim Adresi: https://www.unicef.org/turkey/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme

Birleşmiş Milletler, (10 Aralık 1948) *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 217 A (III).* Erişim tarihi: 10.06.2021. Erişim Adresi: https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf

Blankenhorn, D. (1995). *Fatherless America: Confronting our most urgent social problem*. HarperCollins Publishers.

Bonanno, G., A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events?. *American Psychologist*, *59*(1), 20.

Bowlby, J. (1960). Grief and mourning in infancy and early childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child*, *15*(1), 9-52. 10.1080/00797308.1960.11822566

Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Volume ı: Attachment.* (pp. 1-401). The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Volume III: Loss, sadness and depression.* (pp. 1-462). The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Brewer, J. D., & Sparkes, A. C. (2011). Young people living with parental bereavement: Insights from an ethnographic study of a UK childhood bereavement service. *Social Science & Medicine*, *72*(2), 283-290.

Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, *28*(5), -759.

Brown, F. (1961). Depression and childhood bereavement. *Journal of Mental Science*, *107*(449), 754-777.

Buchsbaum, B. C. (2014). Remembering a parent who has died: A developmental perspective: In *Continuing bonds* (pp. 113-124).

Cano, T., Perales, F., & Baxter, J. (2019). A matter of time: Father involvement and child cognitive outcomes. *Journal of Marriage and Family*, *81*(1), 164-184.

Carr, A. (2016). *The handbook of child and adolescent clinical psychology: A contextual approach.*

Cohen, J., A. & Mannarino, A., P. (2004). Treatment of childhood traumatic grief. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, *33*(4), 819-831.

Clark, H., Coll-Seck, A. M., Banerjee, A., Peterson, S., Dalglish, S. L., Ameratunga, S., & Costello, A. (2020). A future for the world's children? A WHO-UNICEF-Lancet commission. *The Lancet, 395*(10224), 605-658.

Clewell, T. (2004). Mourning beyond melancholia: Freud's psychoanalysis of loss. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 52*(1), 43-67.

Coffino, B. (2009). The role of childhood parent figure loss in the etiology of adult depression: Findings from a prospective longitudinal study. *Attachment & Human Development, 11*(5), 445-470.

Creswell, J. W. (2013). *Qualitative ınquiry and research design: Choosing among five traditions* (3rd Ed.). Sage Publications.

Creswell, J. W. (2014). *A concise introduction to mixed methods research*. Sage Publications.

Davies, D., & Dodd, J. (2002). Qualitative research and the question of rigor. *Qualitative Health Research, 12*(2), 279-289. 10.1177/104973230201200211

Dekel, R., & Goldblatt, H. (2008). Is there ıntergenerational transmission of trauma? The case of combat veteran's children. *American Journal of Orthopsychiatry, 78*(3), 281-289.

Derluyn, I., & Broekaert, E. (2008). Unaccompanied refugee children and adolescents: The glaring contrast between a legal and a psychological perspective. *International Journal of Law and Psychiatry, 31*(4), 319-330.

Deutsch, H. (1937). Absence of grief. *The Psychoanalytic Quarterly*.

Devakumar, D., Birch, M., Rubenstein, L. S., Osrin, D., Sondorp, E., & Wells, J. C. (2015). Child health in syria: Recognising the lasting effects of warfare on health. *Conflict and Health, 9*(1), 1-4.

Dietrich, D. R., & Shabad, P. C. (1989). *The problem of loss and mourning: Psychoanalytic perspectives.* International Universities Press, Inc.

Dinçer, O. B., Federici, V., Ferris, E., Karaca, S., Kirişci, K., & Çarmıklı, E. Ö. (2013). Suriyeli mülteciler krizi ve türkiye: Sonu gelmeyen misafirlik. *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) & Brooking Enstitüsü.*

Dyregrov, A., Dyregrov, K., & Idsoe, T. (2013). Teachers perceptions of their role facing children in grief. *Emotional and Behavioural Difficulties, 18*(2), 125-134.

Dyregrov, A., Gjestad, R., & Raundalen, M. (2002). Children exposed to warfare: A longitudinal study. *Journal of Traumatic Stress, 15*(1), 59-68.

Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among rwandan children. *Journal of Traumatic Stress, 13*(1), 3-21.

Dyregrov, A., Kristoffersen, J. I., Matthiesen, S. B., & Mitchell, J. T. (1994). Gender differences in adolescents' reactions to the murder of their teacher. *Journal of Adolescent Research, 9*(3), 363-383.

Dyregrov, A., Salloum, A., Kristensen, P., & Dyregrov, K. (2015). Grief and traumatic grief in children in the context of mass trauma. *Current Psychiatry Reports, 17*(6). 10.1007/S11920-015-0577-x.

East, Patricia L.; Gahagan, Sheila; Al-Delaimy, Wael K. (2017). The impact of refugee mothers' trauma, posttraumatic stress, and depression on their children's adjustment. *Journal of Immigrant And Minority Health.* 10.1007/S10903-017-0624-2.

Eatough, V. & Smith, J.A. (2017). *Interpretative phenomenological analysis.* In C. Willig and W. Stainton Rogers (Eds). The Sage Handbook Of Qualitatitive Research In Psychology. Sage.

Elizur, E., & Kaffman, M. (1982). Children's bereavement reactions following death of the father: II. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 21*(5), 474-480.

Emde, R. N. (1983). The prerepresentational self and its affective core. *The Psychoanalytic Study of the Child, 38*(1), 165-192.

Eppler, C. (2008). Exploring themes of resiliency in children after the death of a parent. *Professional School Counseling, 11*(3), 189-196. 10.5330/Psc.N.2010-11.189

Erikson, E. H. (1994). *Identity: youth and crisis.* WW Norton & Company.

Erikson, E. H. (1968). *Identity: youth and crisis* (No. 7). WW Norton & Company.

Eurostat (2021, Haziran 2). *Asylum applicants considered to be unaccompanied minors by citizenship, age and sex: Annual data (Rounded).* https://Appsso.Eurostat.Ec.Europa.Eu/Nui/Submitviewtableaction.Do

Evans D. (1996) *An introductory dictionary of lacanian psychoanalysis.* Routledge.

Flouri, E., & Buchanan, A. (2003). The role of father involvement in children's later mental health. *Journal Of Adolescence*, *26*(1), 63-78.

Freud, S. (1905). Three essays on the theory of sexuality. The standard edition of the complete psychological works of sigmund freud, volume vıı (1901-1905): A case of hysteria. *Three Essays on Sexuality and Other Works*, 123-246.

Freud, S. (1915). Thoughts for the times on war and death. In: Standard edition of the complete psychological works of sigmund freud. Hogarth Press.

Freud, S. (1917). Mourning and melancholia. In: Standard edition of the complete psychological works of sigmund freud. Hogarth Press.

Freud, S. (1925). Some psychical consequences of the anatomical distinction between the sexes. *Strachey, Trans. and Ed*, *19*(253), 19.

Freud, S. (1940e). Splitting of the ego in the process of defence. 23, 211-253. Hogart.

Freud, S. (1953). Three essays on the theory of sexuality (1905). In the standard edition of the complete psychological works of sigmund freud, volume vıı (1901-1905): A case of hysteria, three essays on sexuality and other works. (Pp. 123-246).

Freud, S. (1959). *Psycho-Analysis.* In the standard edition of the complete psychological works of sigmund freud, Volume XX (1925-1926): An autobiographical study, ınhibitions, symptoms and anxiety, the question of lay analysis and other works. (Pp. 259-270).

Freud, A. (1960). Discussion of Dr. john bowlby's paper. *The Psychoanalytic Study of the Child, 15*(1), 53-62.

Frosch, C. A., Cox, M. J., & Goldman, B. D. (2001). Infant-Parent attachment and parental and child behavior during parent-toddler storybook interaction. *Merrill-Palmer Quarterly (1982)*, 445-474.

Furman, R. A. (1964). Death and the young child: Some preliminary considerations. *The Psychoanalytic Study of the Child, 19*(1), 321-333.

Furman, E. (1974). A child's parent dies: studies in childhood bereavement. *Yale University Press.*

Geçici Koruma Yönetmeliği, (2014). *T.C. Resmi Gazete* (29153, 13 Ekim 2014). https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141022-15-1.pdf Erişim Tarihi: 03.04.2021.

Geddes, H. (2008). Reflections on the role and significance of fathers in relation to emotional development and learning. *British Journal of Guidance & Counselling, 36*(4), 399-409.

Gergen, K. J. (2015). *An invitation to social construction* (3rd Ed.). Sage.

George, C., Kaplan, N., & Main, M. (1996). *Adult attachment interview.* (3rd Ed.). [Yayımlanmamış]. Department of Pshychology, University of California, 3-64.

Gorer, G. (1977). Death, grief and mourning. Cresset Press.

Glodich, A. (1998). Traumatic exposure to violence: A comprehensive review of the child and adolescent literature. *Smith College Studies in Social Work, 68*(3), 321-345. 10.1080/00377319809517534

Grinberg, L., & Grinberg, R. (1984). A psychoanalytic study of migration: Its normal and pathological aspects. *Journal of the American Psychoanalytic Association, 32*(1), 13-38.

Grinberg, L., & Grinberg, R. (1989). *Psychoanalytic perspectives on migration and exile.* Yale University Press.

Grossmann, K., Grossmann, K. E., Fremmer-Bombik, E., Kindler, H., Scheuerer-Englisch, H., & Zimmermann, A. P. (2002). The uniqueness of the child-father attachment relationship: father's sensitive and challenging play as a pivotal variable in a 16-year longitudinal study. *Social Development, 11*(3), 301-337.

Hassan, G., Ventevogel, P., Jefee-Bahloul, H., Barkil-Oteo, A., & Kirmayer, L. J. (2016). Mental health and psychosocial wellbeing of syrians affected by armed conflict. *Epidemiology and Psychiatric Sciences, 25*(2), 129-141. 10.1017/S2045796016000044

Hawley, D. R., & Dehaan, L. (1996). Toward a definition of family resilience: Integrating life-span and family perspectives. *Family Process, 35*(3), 283-298.

Hennink, M., & Kaiser, B. N. (2021). Sample sizes for saturation in qualitative research: A systematic review of empirical tests. *Social Science & Medicine*, 114523.

Hodes, M., Anagnostopoulos, D., & Skokauskas, N. (2018). Challenges and opportunities in refugee mental health: Clinical, service, and research considerations. *European Child & Adolescent Psychiatry, 27*(4), 385-388.

Horowitz, M. J. (1997). *Stress response syndromes: PTSD, grief, and adjustment disorders*.

Hooyman, N. R., & Kraemer, B. J. (2006). *Living throught loss: Interventions across the life span.* Columbia University Press.

Hurd, R. C. (2004). A Teenager revisits her father's death during childhood: A study in resilience and healthy mourning. *Adolescence, 39*(154), 337-354.

Huttunen, M. O., & Niskanen, P. (1978). Prenatal loss of father and psychiatric disorders. *Archives of General Psychiatry, 35*(4), 429-431.

Jacobs, S. (1999). *Diagnosis, treatment, and prevention.* Brunner/Mazel.

Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, *1*(1), 62-80.

Kinzie, J. D. (2001). Psychotherapy for massively traumatized refugees: The therapist variable. *American Journal of Psychotherapy*, *55*(4), 475-490.

Kinzie, J. D., Sack, W. H., Angell, R. H., Manson, S., & Rath, B. (1986). The psychiatric effects of massive trauma on cambodian children: I. The children. *Journal Of The American Academy of Child Psychiatry*, *25*(3), 370-376.

Koblenz, J. (2016). Growing from grief: Qualitative experiences of parental loss. *OMEGA-Journal of Death and Dying, 73*(3), 203-230.

Komisyon. (2012). *Kuran yolu türkçe meal ve tefsir*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1, 205-544.

Kost, K., Landry, D. J., & Darroch, J. E. (1998). Predicting maternal behaviors during pregnancy: Does intention status matter?. *Family Planning Perspectives,* 79-88.

Kuzucu, Y. (2011). Değişen babalık rolü ve çocuk gelişimine etkisi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, *4*(35), 79-89.

Kübler-Ross, E. (1969). *On death and dying*. Routledge. (8th Ed.). 2008.

Kleiman, S. (2004). Phenomenology: To wonder and search for meanings. *Nurse Researcher, 11*(4), 7-19. https://doi.org/10.7748/nr2004.07.11.4.7.c6211.

Klein, M. (1948). A contribution to the theory of anxiety and guilt. *International Journal of Psychoanalysis,* 198-236.

Kraemer, S. (1991). The origins of fatherhood: An ancient family process. *Family Process*, *30*(4), 377-392.

Lacan, J. (1962-1963). *The seminar of jacques lacan, book x: Anxiety.* Edited by Jacques-Alain Miller. Polity.

Lacan, J. (2004). *Lacan's four fundamental concepts of psychoanalysis: An introduction.* Other Press.

Lamb, M. E. (1977). Father-Infant and mother-infant interaction in the first year of life. *Child Development,* 167-181.

Lamb, M. E. (1979). Paternal influences and the father's role: A personal perspective. *American Psychologist*, *34*(10), 938.

Lamb, M. E. (2000). The history of research on father involvement: An overview. *Marriage & Family Review*, *29*(2-3), 23-42.

Lamb, M. E. (2004). *The role of the father in child development.* (Ed.). John Wiley & Sons.

Laor, N., Wolmer, L., Mayes, L. C., Gershon, A., Weizman, R., & Cohen, D. J. (1997). Israeli preschool children under scuds: A 30-month follow-up. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, *36*(3), 349-356.

Larossa, R. (1988). Fatherhood and social change. *Family Relations*, 451-457.

Lavik, N. J., Hauff, E., Skrondal, A., & Solberg, Ø. (1996). Mental disorder among refugees and the ımpact of persecution and exile: Some findings from an out-patient population. *The British Journal of Psychiatry*, *169*(6), 726-732.

Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, *3*(1), 47-57.

Lewis, C., & Lamb, M. E. (2003). Father's influences on children's development: The evidence from two-parent families. *European Journal of Psychology of Education*, *18*(2), 211-228.

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.

Lindemann, E. (1944). Symptomatology and management of acute grief. *American Journal of Psychiatry*, *101*(2), 141-148.

Lindemann, E. (1979). *Beyond grief: Studies in crisis intervention.* Jason Aoron.

Mahler, M. S. (1968). On human symbiosis and the vicissitudes of individuation. *Infantile Psychosis*, Volume 1.

Mahler, M. S., & Gosliner, B. J. (1955). On symbiotic child psychosis: Genetic, dynamic and restitutive aspects. *The Psychoanalytic Study of The Child*, *10*(1), 195-212.

Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant. symbiosis and individuation*. New York (Basic Books), 3-296.

Marsiglio, W., Day, R. D., & Lamb, M. E. (2000). Exploring fatherhood diversity: implications for conceptualizing father involvement. *Marriage & Family Review*, *29*(4), 269-293.

Martin, L. T., Mcnamara, M. J., Milot, A. S., Halle, T., & Hair, E. C. (2007). The effects of father involvement during pregnancy on receipt of prenatal care and maternal smoking. *Maternal and Child Health Journal*, *11*(6), 595-602.

Melhem, N. M., Moritz, G., Walker, M., Shear, M. K., & Brent, D. (2007). Phenomenology and correlates of complicated grief in children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, *46*(4), 493-499.

Melhem, N. M., Porta, G., Shamseddeen, W., Payne, M. W., & Brent, D. A. (2011). Grief in children and adolescents bereaved by sudden parental death. *Archives of General Psychiatry*, *68*(9), 911-919.

Neimeyer, R.A. (2001). Meaning reconstruction and loss. In R. Neimeyer (Ed.), meaning reconstruction and the experience of loss (Pp. 1-8). *American Psychological Association.*

Neimeyer, R.A. & Harris, D.L. (2011). Building bridges in bereavement research and practice. In R. Neimeyer, D. Harris, H. Winokuer & G. Thornton (Eds.), *Grief and Bereavement in Contemporary Society* (Pp. 403-417). Routledge.

Nugent, J. K. (1991). Cultural and psychological influences on the father's role in infant development. *Journal of Marriage and the Family*, 475-485.

Oral, G., Dabanlıoğlu, S. S., & Demircan, T. (2015). "Yerinden olmak","kimliğinden olmak" mı? göçün kimlik üzerine etkileri, "nesilden nesle intikal" ve mülteciler hukuku üzerine. *Savaş, Mültecilik ve Felaket Kurbanlarının Kimliklendirilmesi*, 83-91.

Osborne, J. W. (1990). Some basic existential-phenomenological research methodology for counsellors. *Canadian Journal of Counselling, 24*(2), 79-90.

Öztürk, E. (2020). Psikotarih, travma ve dissosiyasyon: Çocukluk çağı travmaları, savaşlar ve dissosiyasyonun anamnezi. *E, Öztürk E,(Ed.). Psikotarih İçinde, 1*, 1-21.

Pat-Horenczyk, R., Peled, O., Miron, T., Brom, D., Villa, Y., & Chemtob, C. M. (2007). Risk-Taking behaviors among ısraeli adolescents exposed to recurrent terrorism: Provoking danger under continuous threat?. *American Journal of Psychiatry*, *164*(1), 66-72.

Padgett, D. (2008). *Qualitative methods in social work research* (2nd Ed.). Sage.

Parkes, C. M. (1965). Bereavement and mental illness: Part 1. A clinical study of the grief of bereaved psychiatric patients. *British Journal of Medical Psychology*, *38*(1), 1-12.

Parkes, C. M. (2002). Grief: Lessons from the past, visions for the future. *Death Studies*, *26*(5), 367-385.

Pedersen, F. A., Rubenstein, J. L., & Yarrow, L. J. (1979). Infant development in father-absent families. *The Journal of Genetic Psychology*, *135*(1), 51-61.

Plunkett, M. C., & Southall, D. P. (1998). War and children. *Archives of Disease in Childhood*, *78*(1), 72-77.

Piaget, J. (1926). *Language and thought of the child.* Harcourt, Brace.

Piaget, J. (1970). Science of education and the psychology of the child. Trans. D. Coltman.

Prigerson, H. G., Maciejewski, P. K., Reynolds III, C. F., Bierhals, A. J., Newsom, J. T., Fasiczka, A., & Miller, M. (1995). Inventory of complicated grief: A scale to measure maladaptive symptoms of loss. *Psychiatry Research*, *59*(1-2), 65-79.

Prigerson, H. G., Shear, M. K., Jacobs, S. C., Reynolds, C. F., Maciejewski, P. K., Davidson, J. R., & Zisook, S. (1999). Consensus criteria for traumatic grief: A preliminary empirical test. *The British Journal of Psychiatry, 174*(1), 67-73.

Raphael, B. (2003). *The anatomy of bereavement: A handbook for the caring professions*. Routledge.

Rizzuto, A. M. (1979). *Birth of the living god: A psychoanalytic study*. University of Chicago Press.

Rosenblatt, F. (1958). The perceptron: A probabilistic model for information storage and organization in the brain. *Psychological Review, 65*(6), 386.

Rotundo, E. A. (1983). Body and soul: Changing ideals of american middle-class manhood, 1770-1920. *Journal of Social History, 16*(4), 23-38.

Rubin, S. S. (1985). The resolution of bereavement: A clinical focus on the relationship to the deceased. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, 22*(2), 231.

Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry, 57*(3), 316-331.

Sack, W. H., Clarke, G., Him, C., Dickason, D., Goff, B., Lanham, K., Kinzie J. D. (1993). A 6-year follow-up study of cambodian refugee adolescents traumatized as children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 32*(2), 431-437. 10.1097/00004583-199303000-00027

Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta Paediatrica, 97*(2), 153-158.

Schultz, L. E. (2007). The influence of maternal loss on young women's experience of identity development in emerging adulthood. *Death Studies, 31*(1), 17-43.

Shaw, J. A. (2003). Children exposed to war/terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6*(4), 237-246.

Shear, M. K., Simon, N., Wall, M., Zisook, S., Neimeyer, R., Duan, N., ... & Keshaviah, A. (2011). Complicated grief and related bereavement issues for dsm-5. *Depression and Anxiety, 28*(2), 103-117.

Silverman, P. R. (1987). The impact of parental death on college-age women. *Psychiatric Clinics of North America, 10*(3), 387-404.

Silverman, P. R. (2000). Never too young to know: Death in children's lives. *Oxford University Press,* USA.

Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (1996). Children's construction of their dead parents. *Continuing Bonds: New Understandings of Grief,* 73-86.

Silverman, P. R., Nickman, S., & Worden, J. W. (1992). Detachment revisited: the child's reconstruction of a dead parent. *American Journal of Orthopsychiatry, 62*(4), 494- 503. 10.1037/H0079366

Silverman, P. R., & Worden, J. W. (1992). Children's reactions in the early months after the death of a parent. *American Journal of Orthopsychiatry, 62*(1), 93-104.

Solomon, Z. & Zerach, G. (2020). *The intergenerational transmission of trauma: When children bear their father's traumatic past. Neuropsychiatrie De l'Enfance Et De l'Adolescence, S0222961720300283.* 10.1016/J.Neurenf.2020.01.004

Smith, J. A., Flowers, P, & Larkin, M. (2009). Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research. Sage Publications Ltd.

Smith, J.A. & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J.A. Smith, (Ed.) *Qualitative Psychology*. Sage Publications.

Smith, P., Perrin, S., Yule, W., Hacam, B., & Stuvland, R. (2002). War exposure among children from bosniahercegovina: Psychological adjustment in a community sample. *Journal of Traumatic Stress*, *15*, 147–156.

Smith, J.A. & Osborn, M. (2008) *Interpretative phenomenological analysis.* In J.A. Smith (Ed.) *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (Pp. 53-80). Sage Publications Ltd.

Starks, H., & Trinidad, S. B. (2007). Choose your method: A comparison of phenomenology, discourse analysis, and grounded theory. *Qualitative Health Research, 17*(10), 1372-1380. https://doi.org/10.1177/1049732307307031

Stroebe, M. S., Schut, H. A., & Finkenauer, C. (2001). The traumatization of grief? A conceptual framework for understanding the trauma-bereavement interface. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, *38*(3-4), 185-201.

Stroebe, W., Schut, H., & Stroebe, M. S. (2005). Grief work, disclosure and counseling: Do they help the bereaved?. *Clinical Psychology Review*, *25*(4), 395-414.

Stroebe, W., & Stroebe, M., S. (1987). Bereavement and health: The psychological and physical consequences of partner loss.

Şirin, S. & Oral, G. (2021). *Bana hazır mısın baba?.* 9-161. Remzi Kitabevi.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. https://www.goc.gov.tr/ Erişim Tarihi: 17.03.2021.

Terr, L. C. (1995). Childhood traumas. *Psychotraumatology*, 301-320.

Thomas, E., & Magilvy, J. K. (2011). Qualitative rigor or research validity in qualitative research. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing, 16*(2), 151-155. 10.1111/J.1744-6155.2011.00283.X

Thompson, N. (2002). *Loss and grief: A guide for human services practitioners*. Macmillan International Higher Education.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, (1982) *T.C. Resmi Gazete* (2709, 18 Ekim 1982). https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/ Erişim Tarihi: 19.07.2021.

Ulusal Mevzuat, 6698 No'lu Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, (24 Mart 2016). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6698.pdf Erişim Tarihi: 07.08.2021.

UNHCR. (2019). *Global trends forced displacement in 2019.* https://www.unhcr.org/5ee200e37/ Erişim Tarihi: 21.05.2021.

UNHCR. (2020). *Global trends forced displacement in 2020.* https://www.unhcr.org/60b638e37/unhcr-global-trends-2020 Erişim Tarihi: 25.06.2021.

UNHCR. (2021). *Türkiye ülke bölümü 2021-2022 bölgesel mülteci ve dayanıklılık planı.* https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2021/03/3rp-turkey-country-chapter-2021-2022_tr-opt.pdf Erişim Tarihi: 21.12.2021.

UNICEF. (2016). *Türkiye'deki suriyeli çocuklar bilgi notu* (Ekim, 2016). https://www.unicef.org/turkey/raporlar/t%c3%bcrkiyedeki-suriyeli-%c3%a7ocuklar-bilgi-notu-ekim-2016 Erişim Tarihi: 09.01.2022.

UNICEF. (2019). *İnsani yardım durum raporu* (Nisan, 2019). https://www.unicef.org/turkey/raporlar/unicef-t%c3%bcrkiye-insani-durum-raporlar%c4%b1-2019 Erişim Tarihi: 11.06.2021.

UN-IGME. (2021). *Levels and trends in child mortality report* (Aralık, 2021). https://data.unicef.org/resources/levels-and-trends-in-child-mortality/. Erişim Tarihi: 09.01.2022.

UNICEF & IOM. (2017). *Harrowing journeys: Children and youth on the move across the mediterranean sea, at risk of trafficking and exploitation.* https://publications.iom.int/books/harrowing-journeys-children-and-youth-move-across-mediterranean-sea-risk-trafficking-and#:~:text=for%20children%20and%20youth%20on,and%20those%20undertaking%20longer%20journeys. Erişim Tarihi: 17.03.2021.

Van Manen, M. (2014). Phenomenology of practice: Meaning-Giving methods in phenomenological research and writing. Walnut Creek, Left Coast Press.

Varlık, A., B. (2013). Savaşı tanımlamak: Terminolojik bir yaklaşım. *Avrasya Terim Dergisi, 1*(2), 114-129.

Volkan, V. D. (1981). *Linking objects and linking phenomena: A study of the forms, symptoms, metapsychology, and therapy of complicated mourning*. International Universities Pressinc.

Volkan, D. V. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis, 34*(1), 79-97.

Volkan, V. D. (2019). *Göçmenler ve mülteciler: Travma, sürekli yas, önyargı ve sınır psikolojisi.* İkinci Basım. Pusula Yayınevi.

Volkan, V. D., & Zintl, E. (1993). Living beyond loss: The lessons of grief. *New York: Charles Scribners Sons*.

Volkan, V. D., & Zintl, E. (2017). *Kayıptan sonra yaşam*. (4. Basım). Pusula Yayınevi.

Von Clausewitz, C. (1950). *On war* (Vol. 1). Jazzybee Verlag.

Yalom, I. D., & Babayiğit, Z. İ. (2008). *Güneşe bakmak ölümle yüzleşmek.* İkinci Basım. Pegasus Yayınları.

Young, B. H., Ford, J. D., Ruzek, J. I., Friedman, M. J., & Gusman, F. D. (1998). *Disaster mental health services: A guidebook for clinicians and administrators*. National Center for Post-Traumatic Stress Disorder.

Young, B., & Papadatou, D. (1997). Childhood death and bereavement. In C. M. Parkes, P. Laungani, & B. Young (Eds.), *Death and Bereavement Across Cultures* (Pp. 191- 205). Routledge.

Walter, C. A. (2003). The loss of a life partner. In *The Loss of a Life Partner*. Columbia University Press.

Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family Process, 42*(1), 1-18.

Weiss, R. S. (2008). The nature and causes of grief. (Eds MS Stroebe, RO Hansson, H Schut, W Stroebe), pp. 29 – 44. *American Psychological Association.*

Werner, E. E. (2012). Children and war: Risk, resilience, and recovery. *Development and Psychopathology*, *24*(2), 553.

Willis, C. A. (2002). The grieving process in children: Strategies for understanding, educating, and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, *29*(4), 221-226.

Winnicott, D. W. (1960). The theory of the parent-infant relationship. *International Journal of Psycho-Analysis, 41*, 585-595.

Wolfelt, A. D. (1996). Healing the bereaved child: Grief gardening, growth through grief and other touchstones for caregivers fort collins. *CO: Companion*.

Worden, J. W. (1996). *Children and grief: When a parent dies.* Guilford Press.

Worden J. W. (1991) *Grief counselling and grief therapy.* Tavistock Publications.

Worden, J. W. (2009). *Grief counselling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner* (4th Ed.). Routledge.

Wortman, C., B. & Silver, R., C. (1989). The myths of coping with loss. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57*(3), 349.

Wortman, C. B., & Silver, R. C. (2001). The myths of coping with loss revisited. In M. S. Stroebe. R. O. Hannsson, W. Stroebe, & H. Schut (Eds.). (pp. 405-429). American Psychological Association.

EKLER

EK-1: ETİK KURUL İZNİ

İÜC Tarih ve Sayı: 09/12/2020-86298

BEACFTVH7

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-CERRAHPAŞA
REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu
Başkanlığı

Sayı :74555795-050.01.04-
Konu :2020-191 sayılı Etik Kurul Onayı

Sayın Dilara AKAY
İÜC Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Anabilim Dalı
Tezli Yüksek Lisans Programı Öğrencisi

İlgi :21/10/2020 tarihli, bila sayılı yazı

Yürütücülüğünü üstlendiğiniz "***Savaş ve Zorunlu Göç Nedeniyle Yas Mağduru Olmuş Çocuklarda Baba Kaybının İzleri***" başlıklı "**Yüksek Lisans Tezi**" başvurunuz etik açıdan uygun olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

COVİD-19 salgının Ülkemizde yayılması nedeniyle, Kurulumuz 03.11.2020 tarihinde on-line platformda gerçekleştirilen toplantısında yapılan değerlendirmeler sonucunda; elektronik belge sistemi (EBYS) ile uygunluğu bildirilen yazının ilgili makamlarca "**Etik Kurul Onayı**" yerine geçen belge olarak değerlendirilmesi hususunda;

Gereği için bilgilerinizi rica ederim

e-İmzalı
Prof. Dr. Selçuk HÜNERLİ
Başkan

ETİK KURUL ÜYELERİ
Prof. Dr. Selçuk HÜNERLİ (Başkan)
Prof. Dr. Fatma Yasemin KUTLU (Bşk.Yrd.)
Prof. Dr. Mehmet AÇIKALIN (Bşk.Yrd)
Prof. Dr. Neşe KOCABAŞOĞLU
Prof. Dr. Hülya AŞKIN BALCI
Doç. Dr. Hanife Banu ATAMAN YANCI
Doç. Dr. Sevda KÜÇÜK

06/12/2020 V.Haz.Kont.İş. : C.SÖNMEZTÜRK

Doğrulamak İçin:http://dogrulama.istanbulc.edu.tr/enVision.sorgula/belgedogrulama.aspx?V=BEACFTVH7

Ayrıntılı bilgi için irtibat : Canan SÖNMEZTÜRK

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Rektörlüğü, 34320 Avcılar-İstanbul
Tel : 0212 404 03 00 Faks : 0212 404 07 01
Elektronik Ağ : www.istanbulc.edu.tr

EK-2: KURUM İZNİ

EK-3: TÜRKÇE / ARAPÇA EBEVEYN ONAM FORMU

Değerli Ebeveyn,

Sizi İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Dilara AKAY tarafından yürütülen **"Savaş ve Zorunlu Göç Nedeniyle Yas Mağduru Olmuş Çocuklarda Baba Kaybının İzleri"** başlıklı yüksek lisans tez çalışmasına çocuğunuzun katılımına onay için davet ediyoruz. Bu araştırmanın amacı, savaş nedeniyle baba kaybı yaşayan çocukların kayıp sonrası süreçteki deneyimlerine bakılarak çocuklar için ne anlam ifade ettiğinin anlaşılmaya çalışılması ve yapılacak diğer çalışmalara yardımcı olması amaçlanmaktadır. Araştırmada çocuğunuzdan tahminen 1 saatini ayırması istenmektedir. Araştırmaya çocuğunuz dışında 9 kişi katılacaktır. Görüşmeler birebir gerçekleştirilecek; katılımcı, psikolog ve araştırmacı dışında kimse bulunmayacaktır ve görüşmelerin ses kaydı alınacaktır. 1 yıl sonra veriler geri dönüşümsüz olarak imha edilecektir. Çocuğunuzun bu çalışmaya katılması tamamen **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşması için çocuğunuzdan beklenen, bir adet yaş ve cinsiyet gibi soruların bulunduğu **Genel Bilgi Formu** (8 soru) ve araştırmacı tarafından hazırlanmış **Görüşme Sorularına** (15 soru) kimsenin baskısı veya telkini altında olmadan, en uygun gelen cevapları içtenlikle verecek şekilde cevaplamasıdır. Bu formu okuyup onaylamanız, araştırmaya çocuğunuzun katılmasını kabul ettiğiniz anlamına gelecektir. Ancak, çalışmaya çocuğunuzun katılmaması veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmayı bırakmasını talep etme hakkına da sahipsiniz. Bu çalışmadan elde edilecek bilgiler tamamen araştırma amacı ile kullanılacak olup çocuğunuzun ve sizin kişisel bilgileriniz **gizli tutulacaktır**; ancak çocuğunuzun verileri yayın amacı ile kullanılabilir. İletişim bilgileriniz ise sadece izninize bağlı olarak ve farklı araştırmacıların sizinle iletişime geçebilmesi için "ortak katılımcı havuzuna" aktarılabilir. Eğer araştırmanın amacı ile ilgili verilen bu bilgiler dışında şimdi veya sonra daha fazla bilgiye ihtiyaç duyarsanız araştırmacıya şimdi sorabilir veya [redacted]@ogr.iu.edu.tr e-posta adresi ve 534 [redacted] numaralı telefondan ulaşabilirsiniz. Araştırma tamamlandığında genel/size özel sonuçların sizinle paylaşılmasını istiyorsanız lütfen araştırmacıya iletiniz.

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılımcı ebeveynine verilmesi gereken bilgileri okudum ve çocuğumun katılması istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerine düşen sorumlulukları anladım. Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı tarafından yapıldı. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı. Benim ve çocuğumun kişisel bilgilerinin özenle korunacağı konusunda yeterli güven verildi.

Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve telkin olmaksızın çocuğumun katılmasını kabul ediyorum.

Katılımcı Velisinin**:**
Adı-Soyadı:
İmzası:
İletişim Bilgileri: e-posta: Telefon:
İletişim bilgilerimin diğer araştırmacıların benimle iletişime geçebilmesi için "ortak araştırma havuzuna" aktarılmasını;

☐ kabul ediyorum ☐ kabul etmiyorum (lütfen uygun seçeneği işaretleyiniz)

Araştırmacının
Adı-Soyadı:
İmzası: Tarih:

نموذج موافقة الوالدين المستنير

الوالد العزيز،

ندعوك لمشاركة طفلك في بحث بعنوان **" آثار فقدان الأب عند الأطفال الذين أعانوا من الحداد بسبب الحرب والهجرة القسرية "** التي أجرتها ديلارا أكاي ، طالبة دراسات عليا في معهد جراح باشا للطب الشرعي وعلوم الطب الشرعي بجامعة إسطنبول ، قسم العلوم الاجتماعية - جراح باشا. الهدف من هذه الدراسة هو محاولة فهم ما تعنيه للأطفال من خلال النظر إلى تجارب الأطفال الذين فقدوا آباءهم بسبب الحرب خلال فترة ما بعد الفقد والمساعدة في إجراء دراسات أخرى. في البحث ، يُطلب من طفلك تخصيص ساعة واحدة تقريبًا. بصرف النظر عن طفلك ، سيشارك ٩ أشخاص في الدراسة. ستعقد الاجتماعات على انفراد ؛ لن يكون هناك أي شخص آخر غير المشارك والأخصائي النفسي والباحث ، وسيتم أخذ التسجيلات الصوتية للمقابلات. بعد عام واحد ، سيتم إتلاف البيانات بشكل نهائي. مشاركة طفلك في هذه الدراسة تطوعية تمامًا. من أجل تحقيق الغرض من الدراسة ، من المتوقع أن يجيب طفلك على **نموذج المعلومات العامة** (٨ أسئلة) الذي يحتوي على أسئلة مثل العمر والجنس **وأسئلة المقابلة** (١٥ سؤالًا) التي أعدها الباحث ، دون أي ضغط أو اقتراح ، بطريقة تعطي أنسب الإجابات بصدق. ستعني قراءة هذا النموذج والموافقة عليه أنك توافق على مشاركة طفلك في الدراسة. ومع ذلك ، يحق لك أيضًا أن تطلب من طفلك عدم المشاركة في الدراسة أو التوقف عن العمل في أي وقت بعد الانضمام. سيتم استخدام المعلومات التي تم الحصول عليها من هذه الدراسة لأغراض البحث فقط وسيتم الحفاظ على سرية معلومات طفلك **ومعلوماتك الشخصية** ؛ ومع ذلك ، يمكن استخدام بيانات طفلك لأغراض النشر. لا يمكن نقل معلومات الاتصال الخاصة بك إلا إلى "تجمع المشترك المشترك" بموافقتك ولكي يتصل بك باحثون مختلفون. إذا كنت بحاجة إلى مزيد من المعلومات حول الغرض من البحث ، الآن أو لاحقًا ، يمكنك سؤال الباحث الآن أو الوصول إلى عنوان البريد الإلكتروني [redacted]@ogr.iu.edu.tr والاتصال على [redacted] 534 . عند اكتمال البحث ، يرجى إرساله إلى الباحث إذا كنت تريد مشاركة النتائج العامة / المحددة معك.

قرأت المعلومات المذكورة أعلاه التي يجب أن تُعطى للآباء المشاركين قبل البحث ، وفهمت نطاق الدراسة والغرض منها التي طُلب من طفلي المشاركة فيها والمسؤوليات التي كان يتحملها طواعية. تم تقديم شرح كتابي وشفهي للدراسة من قبل الباحث المسمى أدناه. تم إخباري شفهيًا أيضًا بالمخاطر والفوائد المحتملة للدراسة. تم منح الثقة الكافية بأن المعلومات الشخصية الخاصة بي وطفلي ستتم حمايتها بعناية.

في ظل هذه الظروف ، أقبل مشاركة طفلي في البحث المعني ، بمحض إرادتي ، دون أي ضغط أو اقتراح.

الوالد المشارك:

الاسم الكنية:

التوقيع:

معلومات الاتصال: البريد الإلكتروني: الهاتف:

نقل معلومات الاتصال الخاصة بي إلى "مجموعة الأبحاث المشتركة" حتى يتمكن الباحثون الآخرون من الاتصال بي ؛

☐ أوافق ☐ لا أوافق (يرجى تحديد الخيار المناسب)

الباحث

الاسم الكنية: ديلارا أكاي

التوقيع:

التاريخ:

الشاهد:

الاسم الكنية:

التوقيع: **التاريخ:**

EK-4: TÜRKÇE / ARAPÇA ÇOCUK ONAM FORMU

Merhaba,

Benim adım Dilara. Seni benim tarafından yürütülen "**Savaş ve Zorunlu Göç Nedeniyle Yas Mağduru Olmuş Çocuklarda Baba Kaybının İzleri**" başlıklı araştırmaya davet ediyoruz. Bu araştırmada amacımız, dünyada senin gibi yüzlerce çocuğun deneyimlediği savaş, baba kaybı ve göç gibi süreçler hakkında bilgi elde edilmesidir. Senin bizlere vereceğin bilgiler, Suriyeli çocukların deneyimlerini anlamamıza ve yapılacak diğer çalışmalara yardımcı olacaktır. Araştırmada senden tahminen 1 saatini ayırman istenmektedir. Araştırmaya senin dışında tahminen 9 çocuk katılacaktır. Seninle görüşmedeki sohbetimiz söylediklerini unutmamak adına sesli olarak kayıt edilecek ve 1 yıl sonra bir daha ulaşılamayacak şekilde silinecek. Görüşmeye benimle beraber kendini daha iyi ifade edebilmen adına Arapça da bilen bir psikolog katılacak. Bu çalışmaya katılmak tamamen senin **gönüllülük** esasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacına ulaşması için senden beklenen, bir adet yaş ve cinsiyet gibi soruların bulunduğu **Genel Bilgi Formu** (8 soru) ve **Görüşme Sorularına** (15 soru) kimsenin baskısı veya telkini altında olmadan, sana en uygun gelen cevapları içtenlikle verecek şekilde cevaplamandır. Bu formu okuyup onaylaman, araştırmaya katılmayı kabul ettiğin anlamına gelecektir. Araştırmaya katılmaya karar vermeden önce velinden izin aldık. Ancak, çalışmaya katılmama veya katıldıktan sonra herhangi bir anda çalışmayı bırakma hakkına da sahipsin. Bunlar seni olumsuz herhangi bir durumla karşılaştırmayacak. Bu çalışmadan elde edilecek bilgiler tamamen araştırma amacı ile kullanılacak olup kişisel bilgilerin **gizli tutulacaktır**; ancak verdiğin bilgiler yayın amacı ile kullanılabilir. Seninle yaptığımız görüşme ve senden aldığımız bilgiler adınla kayıt edilmeyecek, sana başka bir isim vereceğiz. Bu sayede diğer insanlar bilgilerin sana ait olduğunu bilmeyecek. Eğer araştırmanın amacı ile ilgili verilen bu bilgiler dışında şimdi veya sonra daha fazla bilgiye ihtiyaç duyarsan bana şimdi sorabilir veya [redacted]@ogr.iu.edu.tr e-posta adresi ve 534 [redacted] numaralı telefondan ulaşabilirsin. Araştırma tamamlandığında genel/sana özel sonuçların seninle paylaşılmasını istiyorsan lütfen bana ilet.

Yukarıda yer alan ve araştırmadan önce katılımcıya verilmesi gereken bilgileri okudum ve katılmam istenen çalışmanın kapsamını ve amacını, gönüllü olarak üzerime düşen sorumlulukları anladım. Çalışma hakkında yazılı ve sözlü açıklama aşağıda adı belirtilen araştırmacı tarafından yapıldı. Bana, çalışmanın muhtemel riskleri ve faydaları sözlü olarak da anlatıldı. Kişisel bilgilerimin özenle korunacağı konusunda yeterli güven verildi.

Bu koşullarda söz konusu araştırmaya kendi isteğimle, hiçbir baskı ve telkin olmaksızın katılmayı kabul ediyorum.

Katılımcının**:**
Adı-Soyadı:
İmzası: Tarih:

Araştırmacının

Adı-Soyadı:
İmzası: Tarih:

Şahdin:
Adı-Soyadı:
İmzası:

نموذج موافقة الطف

مرحبا،

اسمي ديلارا. ندعوكم إلى البحث الذي أجريته بعنوان **" آثار فقدان الأب عند الأطفال الذين أعانوا من الحداد بسبب الحرب والهجرة القسرية "**. هدفنا في هذا البحث هو الحصول على معلومات حول عمليات مثل الحرب وفقدان الأب والهجرة التي يمر بها مئات الأطفال مثلك حول العالم. ستساعدنا المعلومات التي ستقدمها لنا على فهم تجارب الأطفال السوريين والأعمال الأخرى التي يتعين القيام بها. في البحث ، يُطلب منك تخصيص ساعة تقديرية. بصرف النظر عنك ، سيشارك ما يقدر بـ **٩** أطفال في الدراسة. سيتم تسجيل محادثتنا معك بالصوت حتى لا تنسى ما قلته وسيتم حذفها بحيث يتعذر الوصول إليها مرة أخرى بعد عام واحد. سيحضر الاجتماع طبيب نفساني يعرف اللغة العربية حتى تتمكن من التعبير عن نفسك بشكل أفضل معي. المشاركة في هذه الدراسة **تطوعية** بالكامل. سمن أجل تحقيق الغرض من الدراسة ، يُتوقع منك الإجابة على **نموذج المعلومات العامة** (٨ أسئلة) **وأسئلة المقابلة** (١٥ سؤالًا) ، والتي تتضمن أسئلة مثل العمر والجنس ، دون أي ضغط أو اقتراح ، بطريقة تعطيك أنسب الإجابات. إذا قرأت هذا النموذج ووافقت عليه ، فهذا يعني أنك توافق على المشاركة في البحث. قبل أن نقرر المشاركة في الدراسة ، حصلنا على إذن من أولياء الأمور. ومع ذلك ، يحق لك أيضًا عدم المشاركة في الدراسة أو التوقف عن العمل في أي وقت بعد المشاركة. هذه لن تقارن بينك وبين أي موقف سلبي. سيتم استخدام المعلومات التي تم الحصول عليها من هذه الدراسة للأغراض البحثية فقط وستبقى المعلومات **الشخصية سرية** ؛ ومع ذلك ، يمكن استخدام المعلومات التي تقدمها لأغراض النشر. لن يتم تسجيل المحادثة التي أجريناها معك والمعلومات التي نتلقاها منك باسمك ، وسنمنحك اسمًا مختلفًا. بهذه الطريقة ، لن يعرف الآخرون أن المعلومات ملك لك. إذا كنت بحاجة إلى مزيد من المعلومات حول الغرض من البحث الآن أو لاحقًا ، يمكنك أن تسألني الآن أو الاتصال بي عبر البريد الإلكتروني على [redacted]@ogr.iu.edu.tr وعبر الهاتف عل [redacted] 534. بمجرد اكتمال البحث ، إذا كنت تريد مشاركة النتائج العامة / الشخصية معك ، فيرجى إبلاغي بذلك.

قرأت المعلومات المذكورة أعلاه التي يجب تقديمها للمشارك قبل البحث ، وفهمت نطاق الدراسة والغرض منها ، ومسؤولياتي التطوعية. تم تقديم شرح كتابي وشفهي للدراسة من قبل الباحث المسمى أدناه. تم إخباري شفهيًا أيضًا بالمخاطر والفوائد المحتملة للدراسة. تم منح الثقة الكافية بأن معلوماتي الشخصية ستتم حمايتها بعناية.
في ظل هذه الظروف ، أوافق على المشاركة في البحث المعني بمحض إرادتي ، دون أي ضغط أو اقتراح.

مشارك:
الاسم الكنية:
التوقيع:
التاريخ:

الباحث
الاسم الكنية:
التوقيع:
التاريخ:

الشاهد:
الاسم الكنية:
التوقيع:
التاريخ :

EK-5: GENEL BİLGİ FORMU

1) Cinsiyetiniz: Kız ( ) Erkek ( )
2) Yaşınız:
3) Ölen ebeveyniniz: Anne ( ) Baba ( ) Her ikisi de ( )
4) Babanız öldüğünde kaç yaşındaydınız? (…….)
5) Babanızın ölümünden daha önce sizin için önemli olan birini kaybettiniz mi?

   Evet ( ) ise (…….....) Hayır ( )

6) Babanızın ölüm sebebi nedir?

   Savaş ( ) Kaza ( ) Hastalık ( ) Doğal Afet ( ) Diğer (……..)

7) Genel ruh haliniz nasıldır?

   İyi ( ) Normal ( ) Kötü ( )

8) Daha önce psikolojik destek aldınız mı?

   Destek almadım ( ) Destek aldım ( )

EK-6: GÖRÜŞME SORU TEMALARI

1) Babayla ilişkinin özellikleri
2) Babayla ilgili bağlantı nesnelerinin mevcudiyeti
3) Baba kaybının ardından aile içi dinamikler
4) Kayıp ve yasın aile içerisindeki yorumu
5) Baba kaybının yaşamı ne denli etkilediği
6) Baba kaybı deneyiminin yorumu
7) Yas üzerine çalışmalar
8) Savaş ve zorunlu göç, süreçte yaşananlar
9) Zorunlu göç sonrası Türkiye'de yaşamaya dair düşünceler
10) Ana vatana geri dönüş

ÖZGEÇMİŞ

Dilara AKAY

Deneyim

04/2022, - Milli Eğitim Bakanlığı, Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonunun Desteklenmesi Projesi (PIKTES)

12/2021 - 03/2022 Sosyal Uyum Gençlik Liderliği, UNHCR & DeM Turkey

01/2021 - 06/2021 Saha Çalışanlarına Yönelik Kapasite Geliştirme / Eğitimde Sosyal Uyum, Maya Vakfı & UNHCR / Maya Vakfı & UNICEF

12/2019 - 04/2021 Araştırmacı, İyilik Tasarım Merkezi

Yayınlar

Akay, D. (2021). Çocuklarda Dijital Becerilerin Gelişimi ve Çocuk Odaklı Güvenli İnternet. *Mülteciler Derneği Web Sitesi.* Erişim Adresi: https://multeciler.org.tr/cocuklarda-dijital-becerilerin-gelisimivecocuk-odakli-guvenli-internet/

Çevik, E. F., Akay, D., Oral, G. (2021). Media and Technology in Protecting Online Child Safety, *Abstract and Proceedings Book,* pp- 32, 201.

Çevik, E. F., Akay, D., Oral, G. (2021). Media and Technology in Protecting Child Safety Online, *III. International Turaz Academy Forensic Sciences, Forensic Medicine and Pathology Congress.* Baku, Azerbaijan

Oral, G., Akay, D. (2021). "Psikotik Baba Nedeniyle Durumsal Kriz Altında Çocuk – Olgu Sunumu", *Adli Psikiyatri ve Olgularla Davranış Bilimleri,* (Editör. Gökhan Oral), Ankara: Akademisyen Yayınevi, s. 363-366.

Meral, G., Akay, D., Deligoz, B., Cevahirolu, N., & Celik, Y. (2017). Children's Mood Undergoing Disciplining Process in Turkey. *International Journal of Basic and Clinical Studies 6*(1) 50-62